8(Р-2=632.1/6
К-959

ПАВЕЛ КУЧИЯК

АЛТАЙДА

ОЙРОТСКИЙ ОБЛАСТЬТЫҤ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1945 Ј.

КПРА

кр.

С (Алт)
К 959

ПАВЕЛ КУЧИЯК

АЛТАЙДА

ТӰЗЕДӰ

стр.	строка	басылганы	кычырары
23	9 алдынаҥ	эпшди	эпши
66	13 "	Тойобосов	Тойбосов
106	26 ӱстӱнеҥ	атпас	артпас
116	4 алдынаҥ	кырыган	карыган

ОЙРОТСКИЙ ОБЛАСТЬТЫҤ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
г. ОЙРОТ-ТУРА
1945 j.

84(2=632.1/6-4
К 959

БАЖАЛЫКТАРЫ

		Стр.
1.	Аза-Јалаҥ	3 стр.
2.	Оролор	56 стр.
3.	Тойчы	82 стр.
4.	Темир ат	99 стр.

5-КПВ-А

Аза-Јаланг

Чеденде койлор бойы-бойлорына шаай јадала, табыштары јылыйа берди. Уйлар уйку аразында кöжÿÿн кепшенгилеп јаттылар. Олордыҥ тÿгиниҥ ачкыл јыды ла, јылу сÿттиҥ јыды тумчукка јаба једип турды.

Эҥир кирди... Улустар айылдарында каран öчÿп барааткан отты эбиреде уйуктап јаткылады. Бÿгÿн эрте уйуктаарга керек. Нениҥ учун дезе, узун мойынду, кышка арыктап калган малды эртен, эртелеп, каранты јерлерге апарып, откорорго керек.

Ончолоры тереҥ уйкуда. Сок јаҥыс кижи—Керек-Јок бойыныҥ кааза айылында уйуктап болбой јаткан. Ол эжиктиҥ бажындагы јаан тежиктеҥ öткÿре, бозомныҥ койылып келееткенин ајыктап јатты.

Марчалуныҥ ичине кара тÿн öҥöлöп тÿшти. Койу уур корголјындый тÿн јаан бÿкке јайылды. Айылдыҥ ичинеҥ кöрöрдö, јер тÿжÿп, öрö кöдÿрилип, бийик кырларла тÿҥейлеже бергендий болды. Бийик кырлардыҥ бажы теҥериге јаба тööниҥ öркöжиндий коркойыжып, тургулады.

Је, ол кырлардыҥ да баштары ÿдабай база јылыйып калды, эжик бажындагы тежиги бöктöлди.

Тÿн... Öчÿп брааткан костор каа-јаа тырс эдип, јаткылайт. Андый карангуй тÿнниҥ ортозында, кайда да араай чöйö тартылган кожоҥ угулды. Кандый да јиит уул, бойыныҥ сÿÿген кыска кунугып, кожоҥдоп барааткан эмтир:

Тÿмеп јылдыс чыгарда,
Тÿн ортозыныҥ јылдызы кайда?
Канча кыстар келерде,
Мениҥ сÿÿген кööркийим кайда?

Эҥирдеги јобош јыбар, ол кожоҥныҥ јаҥылгазын Марчалуды тöмöн чöйÿлтип апарды. Ойто ок ончозы тымый берди... Је, андыйда болзо, јаскы тÿнде токуна јок. Айылдыҥ кийин јанында койу, кара агаштаҥ јобош, чала чöйö шыҥ-

кылдууш табыш база угулды. Онызы, бойыныҥ јараш эжерин бедиреп турган, барбак тӱктӱ бабырган, агаштаҥ агашка, эки колтугында терезин талбайтып, учуп коолодо кожоҥдоп турганы эмтир.

Марчалуныҥ ол јанында Аза-Јалаҥда ийттердиҥ ӱндери јаҥыланды. Керек-Јок дезе, байдаҥ оныла сакып јаткандый сергелеҥденип тыҥдай берди.

Кӱјейдиҥ, монгол јеринеҥ экелген, торбоктый јаан-јаан кара-сур ийттериниҥ ӱнин јарт таныды.

Кудай-Берген бойы монгол јеринде ӧлгӧн, оноор граждански јуу тушта канча алтын, мӧҥӱн тартып апарган. Оныҥ ӱйи Кӱјей, јуу токтогон соҥында, уулдарын ээчидип, ойто—Алтайга келип, Аза-Јалаҥда отура берген.

Аза-Јалаҥ... Кӧрмӧстӱ Јалаҥ.. Бу јердиҥ јаражын чӱмдеп айдарга сӧс табылбас. Марчалу ла Јолду—эки ӧзӧктиҥ белтири. Ол эки ӧзӧктиҥ суузы, јаскыда ла јайгыда бу акты сугарат. Јердеҥ јажарып ӧзӱп јаткан ӧлӧҥдӧр, јӱзӱн-јӱӱр чечектер, сууды умчудаҥ сӱт эмип турган курагандардый, ичетен. Оныҥ кийининде јажыл торко ӧлӧҥ, алтын ошкош арба јайканып ӧзӧр.

Бу Аза-Јалаҥга, тӧртӧн јыл кайра, эски саскызын коштоп, эки-ӱч малын айдап, кӧчӱп келип, јурт туткан кижи, Керек-Јоктыҥ адазы, Јорыкчы. Ол јобош, јалакай, јалынчаак кижи болгон. Ол чыгым јеткердеҥ айрылбайтан. Јаантайын акту кӱчин байларга, јайзаҥдарга, камдарга берген. Ол тӱбектери оны Аза-Јалаҥда да таштабады. Јурттын јазап чыйрадарга јеткелекте кам Айду келген.

Керек-Јок ол тушта кичӱ болгон, је андыйда болзо, јабызак сынду, тӱлкӱ ошкош јылбыҥдууш јӱстӱ кижини эмдиге јетире ундубаган. Айду кам ол тушта недеҥ де чочугандый кеберлӱ, јымжак кууччынду болгон. Ол ӱнин чичкертип ийеле, сабарларын корсулдада уужанып, суйук ээк сагалын сыймайла, Јорыкчыга мынайда айткан:

—Ой, калак, Јорыкчы, сениҥ ле теҥегиҥди, бу Аза-Јалаҥ кӧрмӧстӱ ого нениҥ учун кӧчтиҥ. Канча ӱйедеҥ бери кӧрмӧстӱ јерди билбезиҥ бе? Соҥдобой ойтоло кӧч. Мындагы тургакты чугулдаандырган соҥында бойыҥды да јок эдер, азыраган балдарыҥ да јер ӱстинде артпас.

Јорыкчы камныҥ сӧзинеҥ коркуп, ойто кӧчӧргӧ белетенип турганча, јаҥы тӱбек табылды,—эмегени тыҥ ооруган. Айду кам Јорыкчыныҥ јаҥыс кулунын тайала, тарту [1] учун јаҥыс койын алып, эмегенин удабаста јазылар деди. Је ӱч конок ӧтпӧди, Јорукчыныҥ эмегени јада калды Оны уккан Айду кам, колын јайып айтты:

1—Тарту—камныҥ улусты мекелеп алып турган јалы.

—Канайдарда арга јок, Јорыкчы. Сениҥ ӱйиҥди кӧрмӧс алды. Эмди јаҥыс уулыҥды алар, учында бойыҥды да апарар. Сениҥ айылыҥа кыргын—јадын оору ийер. Бого јадарга канайыпта јарабас, тургузала ӧскӧ јерге кӧч.

Камныҥ сӧзине бӱткен Јорыкчы, ӧскӧ јерге кӧчӧргӧ айылын бызарга јеткелекте, Аза-Јалаҥга чымаалыдый кыймыраган малын айдаганча, канча јӧӧжӧзин коштогон Кудай Берген—бай кӧчӱп, кӱркӱреп келеле, јаан кереҥи айылын тургузып ийди.

Улустарда јӱрген эрмек ле болзо, „бу кижини ӱлген кудай бойы корулап јат, оныҥ ады да Кудай-Берген болуп, тегиндӱ адалган эмес.

Оныҥ ырысту бай болуп турганы адазынаҥ—Кулјадаҥ берилген—деп айдыжатан.

Бӱгӱн Аза-Јалаҥга ол—Кудай-Берген бойы кӧчӱп келди. Керек-Јоктыҥ адазы, Јорыкчы, ӧскӧ јерге кӧчӧргӧ эски-саскы немелерин тажый берди.

Кудай-Берген оны кӧрӧлӧ Јорыкчыга „киледи".

—Је, акыр слердиҥ айылды бусканча, канайдар, бир кийис айыл берер турым...

Је, ол ок тарыйын, Кудай-Берген ӧскӧ немени шӱӱди:

—Бого артып калыгар, Јорыкчы. Мениҥ јаныма јатсагар коомой неме слерге болбос. Ары-бери керегигерге јӱрерге атты мен берейин, слердеҥ меге болуш керек болгодый болзо, мен сураарым...

Кудай-Бергенге Јорыкчы, шак онойдо, јалчы болуп артып калган. Јорыкчы ӧлгӧн соҥында, ордына уулы—Керек-Јок арткан. Одус алты јылдыҥ туркунына Кудай-Бергенге канча кӱчин берген, канча су-кадыгын јылыйткан... Нениҥ учун...

Аза-Јалаҥда ийттердиҥ ӱрӱжи токтогон. Бир кезекке тымык боло берди. Керек-Јок кӧзин араай јымып, эмеш уйуктаарга санаиды. Је оныҥ сергелеҥ кулагына база башка солун табыштар угулды. Не болуп турганын Керек-Јок јарт билип алды. Тоҥдок јерге кургак тыт сыралар кӱӱрееде кожоҥдожып тургылаган эмтир.

Марчалу ла Јолдуныҥ јоктулары кырдаҥ сыраларды туйкаа тартып тургандары јаҥыс ла бӱгӱн башталган эмес, саат болгон. Кудай-Берген бойы бийлеп турган тушта тутырган чедени эскирген. Кӱјей дезе, эмди оны чыйрадарга сананган. Оныҥ керегинде јоктулар аттарын ээртеп, тӱниле сыралар тӧрӧпчилеп, тартып тургандары ол.

Јалчыларды иле кулданарга јарабазын Кӱјей јарт билип алган. Оныҥ учун бойыныҥ акту кӱчиле јаткан болуп кӧрӱнерге кичеенген. Тӱште Аза-Јалаҥда Кӱјейге иштеп јаткан

бир де кижи кӧрӱнбес. Кӧдӱре иштер тӱнде бӱдер болды. Тӱнде Кӱјейдиҥ эжигине одын чогулып калар. Аза-Јаланда канча обоолор тӧҥкӧйижип, ӧзӱп калар, канча аш кезилер болгон... Мынайда кемдер иштеп јат? Мыны торт сананбаза амыр!—сыралардыҥ кӱӱлеп турган кожоҥын тыҥдап јадала, Керек-Јок бойында сананды. Сыралардыҥ кожоҥдорына коштой эски ээрлердиҥ кыјыражып турганы угулып ок туру.

Оныҥ кийининде базала ончозы кенетийин тым боло берет. Керек-Јок кайкаган бойынча, тӧжӧктӧҥ туруп чыкты.

—Је, кӧркийлерим, бӱгӱнге болор, удабас таҥ јарыыр...—бойыныҥ туйка батрактарына Кӱјей кыйгырды.

Ондый мекечил саҥыс ошкош јапшынчаак сӧсти Керек-Јок угуп чыдашпады...чугулданган бойынча, тонын туурачачып ийди, турундарды ичкеери салала отты кезе ајыктай берди.

—Бӧрӱниҥ ачап оозына бойлоры албаданып кирип јадылар. Олорды кижи канайдар?

Ол тымык караҥуйдыҥ ортозынаҥ Кӱјейдиҥ ӱни база катап угулды:

—Айылга киригер! Бир де кижи курсак ичпей јанбазын.

Эмди ийттер де ӱрбейт. Сыралардыҥ да кожоҥдоры токтоды. Эмди јаҥыс айыл јаар бараатклан улустардыҥ ка-јаа јӧдӱлдери, база баркырада чимиргилеп тургандары угулат. Је, Керек-Јок јазымы јок шӱӱп отурды: "Ошкош ло Кӱјейдиҥ айылына бараатандары јок. Эпши јанында койдыҥ кажаганына коштой, јалчылар јадатан, эски кереҥи айыл бар... Оноор барып јадылар...Кӱјейдиҥ килеҥкейине тӱшкилеп ле јадылар. Бир айак чайга бир каҥза таҥкыга канча кӱчин тегин берип турулар. Кӱјей ле бистиҥ јолыбыс качан да јаҥыс эмес деп, мен олорго канча катап айткам, је олор оны угар да кӱӱндери јок. Канайдар олорды? Бу килеҥкейдеҥ олорды канайып айрып алар? Керек-Јок ӧчӱп браатан оттыҥ јанында анайда узак санаркап отурды. Уйку оны амыр таштады. Ӧрӧ туруп, ӧдӱк тонын кийди; каҥзазына таҥкыдаҥ тыгып алып, чокту костоҥ кӱйдӱрип алала, турундарды кӱлле јабала, айылынаҥ чыкты.

Ол јанында, Аза-Јаланда, Кӱјейдиҥ айылыныҥ тӱнӱгинеҥ алтын ӧҥдӱ чедиргендер чӧйӱлип чыгала, јылдыстарла эзендежип тургандый болды. Айылдыҥ улаазындагы тежигинеҥ оттыҥ јаркыны бијелеп турды.

Керек-Јок ӧзӧкти ӧрӧ басты. Кырлу Алтайдыҥ караҥуй, јаскы тӱнинде јердиҥ сомы билдирбейт. Је, Керек-Јок, бир де катап сӱрнӱкпеди. Агаштыҥ бажында одорлоп отурган кӱртӱк ӧҥӧлӧгӧн аҥчыдый, табыш јогынаҥ, Чаптыев Кӱндӱбейдиҥ айылына једип келди. Эжиктиҥ тутказынаҥ тартты. Бӧктӱ.

—Уйуктап јадыҥ ба, Кӱндӱбей?—Керек-Јок араай сурады.
—Кем ондо?—А-а, слер Јорыкчинов по?—Киригер.
—Мен, мен, Кӱндӱбейим.—Керек-Јок айылга кирип јадала айтты.—Сен кандый сергелеҥ... Интернатта онойто таскатты ба? Айса комсомол до бо?
—Мен бӱгӱн уйуктабадым Эҥирдеҥ ала уйуктап болбодым...
—Кайтты, ооруй бердиҥ бе? Айла бир-бирӱзин сӱӱдиҥбе?.
—Сӱӱгем... Карыган согумды—Кӱјейди сӱӱдим.. Узун тӱнге уйуктабай, Аза-Јаланда не болуп јатканын тыҥдап јаттым—Кӱндӱбей ӧткӱн, кара кӧзиле Керек-Јокты кезе кӧрди. Чӱрмежи кӧзинеҥ тӧмӧн ӧдӱп келгенин сеспей отургандый болды. Кой терези тонын бошко јамынала, кыска, бек будын байдастанып, оттыҥ јанына отура берди.
Керек-Јок, Кӱндӱбейле экӱниҥ уйуктап болбой турган кереги јаҥыс болгонына сӱрекей сӱӱнди. Је, ондый да болзо, Кӱндӱбейдиҥ кокпурына удура айдар каруун тапады. Олор экӱ бир кезекке ӧӧркӧшкӧн улустардый, одош-тедеш унчугышпай отургылады. Керек-Јок узак отурарга чыдашпады.
—Канайдарыбыс, нени эдерибис?
—Нени эдерин айдазыгар?
—Бу, ол јанында тестекти эмей база.
—Керек-Јок, Аза-Јалаҥ кеҥтегейине колын уулап айтты.
—Билбей турум. Слер сельсоветтиҥ председатели, менеҥ кӧп билеригер.
—Мен нени айдарым...Кӱјей ойто ок јердиҥ јакшызына отурып алды... Бистиҥ јоктулар дезе, агаш, таштыҥ ортозына кысталыжип јат. Эрик јокко ого келип, иштегилеп јат. Сок јаҥыс арга—Аза-Јаланды Кӱјейдеҥ айрып аларында.
—Оны канайда айрып аларыгар?
—Јаҥыс мен алып болбозым. Сен де болбозыҥ. Малдыҥ нӧкӧрлӱгин тӧзӧп алзабыс, ол тушта аларыбыс. Сен школада да ӱренгеҥ, комсомолдо до ӧзӱп таскап јадыҥ, айдарда, канайда, шӱӱп турун? Јаш ӧскӱрӱмдер немени бистеҥ артык оҥдоп јадыгар.
—Кӱндӱбей кунукчылду кӧзиле Керек-Јокты ајыктап кӧрди.
—Ол айтканыгар чын, Јорыкчинов, је ончозы эмес. Слер бистиҥ кезик јаш ӧскӱрӱмдерди бойыгар билеригер. Ячейкада мениҥ айтканымды угарлар, айылына јанза, ӧскӧ јолло баргылап јат. Јаан улустары нени ле айтса, онойдо јӱргилейт. Ада-энелериниҥ сӧстӧрин сындырарга јӱректери тыгынбайт. Айса, олор нӧкӧрлӱкте оҥдолорлор...јакшы шӱӱлте таптытар, слер.

Бир кезек ӧй ӧткӧндӧ, кайың тайагы чагылдап, карыган Челапан айылга кирди. Карануйдаң келеле, от јаркынына чике кӧрӱп болбой, тыркырууш колын кӧзине кӧлӧткӧлӧй тудала, Кӱндӱбей ле Керек-Јокты ајыктап кӧрди: Бӱгӱн кандый эрте турганыгар?— деп, сурады.

—Слер неге эрте турдыгар? Карыган кижи уйуктаар керек, слер дезе, јадыны ӱлӱш уй ошкош, баскындап, јӱрӱп јадыгар.

—Мени айтса, бӱгӱн Кӱјейге иштегем...

Слер Аза-Јаланда сыралардың кожоңдоп турганын уктыгар ба?

—Уккам... Је јаңыс бӱгӱн эмес...

Туйказынаң иштеер боло бергиледи. Бир де кижи кӧрбӧс, билбес деп турган, кандый сӱме?

Бу тушта Керек-Јок ло Кӱндӱбей бойы бойлорына кӧрӱжеле, је бир де сӧс чыгарбадылар.

Олордың ондый унчукпастарына Челапан ӧбӧгӧн, эмеш таарынала, айтты:„Бу, слер неге унчугышпай отуругар? Слер коммунисттер, комсомолдор... Мындый неме узакка болор бо? Мениң кулагымды сӱгӱндирзегер, айтсагар".

Калганчызында, Керек-Јок, бойының шӱултезин айдып берерде, Челапан, јакшы бӱдӱнбей, бажын јайкады:„ Акыр, Керек-Јок, сен бистиң улустарды билбезиң бе, нӧкӧрлӱк деп, айдып јадың,.. Кече мен Чалмага туштагам.

Ол база Кӱјейге иштеп турган эмтир. Мен, кокурга шылтай, сурагам:" Сен, Чалма, Кудай-Бергенди тиргизип алар кӱӱниң бар ба? Ол дезе, мениң тамагымды арайла кыйа тутпады.—"Сеге ӧлӧргӧ керек, сен дезе, ӧскӧ улустың јерине умзанып јадың. Аза-Јаланды колго тударга, ого кӧчӧргӧ туруң уйалбас! Сеге канча кӧп јер керек! Кулаш сынду, аршын тууралу јер сеге ӧй болор!—је, мен токтодынып болбой, керижерге санангамда, ол торт ло казыр аңдый чурап келген"—Базала бир сӧс айдар болзоң, чирик сӧӧгиңди талкандап ийерим!„ деп айдат. Мен оноң јӱкле арайдаң тынымды айрып, качкам.

—Ол чын,—Кӱндӱбей эрмектенди.—Аза-Јаланды айрып аларына, Чалмадый улустар—сӱрекей јаан буудак. Бу јууктала. Чалма бистиң бир комсомолдың бажын ташла арай ойо сокпогон.

—Кижи кайкаар неме, —Керек-Јок чӧйӧ эрмектенди.— Канча јылдың туркунына, бар кӱчин Кудай-Бергенге тегин, берген, эмди дезе, оның эмегениниң адаанын алып, бойының јуук улустарының тамагын кезе чайнагадый јӱрет. Бӧкӧн агаштың јанынаң, кырчаңылу јылкылар канайда айрылбайтан эди, Чалма, онойдо ок Кӱјейдең айрылып болбой јат.

Керек-Јок каҥзазын база катап азып, кабортозы сары, кабортозы јажыл ыжын бурлада берди.

—Эмди, онойдордо, канайдар болдыбыс?—Ӱрбек чӱрмежин кайра сыймай тудала, Кӱндӱбей сурады.

—Таҥ атса улустарды јууп, ончобыс јазап кууччындажарыбыс! —Керек-Јок Кӱндӱбейге каруун тыҥ, омок берди.

Јуун божоды... эртенгизинде, Керек-Јок аймакка атанды Бӱгӱн теҥериде кејимче де булут јок, ак чаҥкыр кебеделдӱ турган. Кӱн ак мӧҥкӱ карлу кырдыҥ бажына ӧксӧп келген турды. Меес јерлер эдегине тӱжӱре карантылап калган. Ол кӱреҥ-јеерен карантыдаҥ, эрӱ јердиҥ тыныжы кижиниҥ јӱзине јаба једип турат. Јолдоҥ ураак јок, агаштардыҥ ортозында сары јијиҥейлер јылды уткуп, кожоҥдоп турдылар:

—Јыл кеел, јыл кеел, јыл кеел...

Јас .. Керек-Јоктыҥ минген јалбак омырулу, кайчы кулакту, кара кӱреҥ ат бажыла ойноп, кӧкӱп бараатты. Кӱреҥ ат узактаҥ бери оныҥ нӧкӧри болгон. Керек-Јок кӱреҥ атка минип, ак бандиттерле де јуулажып јӱрген. Качан актарга удурлажа табарыжар тушта кара кӱреҥ эки кулакты кызынала, јалтанып јана болорын билбей баратан. Бойыныҥ темирдий кату туйгагыла бандиттердиҥ кирлӱ јӱректерине кӧп баскан. Ийделӱ кызыл партизандар бандиттерди јеҥдейле, ойто одуларына келер тушта, ол база бӱгӱн чилеп ок јобош, кӧӧрӧм бажыла ойноп келетен. База мындый ок торкодый јалы јайылып, сулукты шылырада чайнап, бараадатан болгон...

—Бис бӱгӱн де јаан јеҥӱлӱ барып јаткан эмезибис пе? јеҥӱ де болордо кандый болгон, мӧрӧй бистиҥ болбой кайтты... Керек-Јокко, бойы да сакыбаган, сагыш кирди. Бойыныҥ санаазыныҥ чынын быжулап саларга тургандый, тӧш карманын тудуп кӧргӧнин билбей де калды. Одно јаткан чаазынга кол табарды. Ол Марчалу ла Јолдуныҥ јоктуларыныҥ кечеги јууныныҥ протоколы болгон.

Јунында болгондоры ончозы ла бойлорыныҥ улустары—јоктулар эди. Тегин бодозо, ончо керек јаҥыс санаалу бӱдер учурлу болгон. Чынына болзо, кандый тӱймеен чыккан! Керек-Јоктыҥ, Кӱндӱбейдиҥ, карыган Челапанныҥ чыгарган јӧбине јӧпсинбей тургандары не аайлу болгон... Кезиктери олорды электеп, каткырып та тургандар. Ончозынаҥ ла артык каныгып, адылып турган кижи, эр јажына јалчыга ӧскӧн Чалма болды.

Олордыҥ сӧстӧрин Керек-Јок ӧткӱре кӧрӱп турган: бу улустар бойлорыныҥ тилиле айдып турган эмес.. Бу јуунга келбеген ӧштӱлердиҥ сӧзин, бойлорыныҥ јетире неме оҥдобозы керегинде, айдып тургандары јарт болгон. Оныҥ

учун, бу јуунда Чалманы јеҥдегени, Кӱјейле Ырыстыҥ ийдезин сый басканыла тӱҥей болды. Качан Чалма, кӧдӱре бойы јоктуулар јанына јайылза, бу јеҥӱ кыйалтазы јок, оноҥ ары бектелер эди.

Канайтпагайысла, бӱдӱрӱп болорыбыс па, јок по?—Керек-Јок бойында онойдо сананды.—Байлардыҥ тузагына чабынганы сӱрекей коркушту!

Кара бозыраш ташту кырдыҥ учып ӧдӧ јортуп келерде ле, Ортолойдыҥ кӧп оромдорыныҥ бир јалбак ороомы, аттыҥ алдына јалбак тӧжин јайа тудуп, јада берди. Озо баштап бозомтык кӧзнӧктӱ, огош, јабызак турачактар Керек-Јокты ороомныҥ эки јанынаҥ уткуп тургуладым. Оноҥ ары барганда, чала јаан, эки кыптаҥ, тӧрт кыптаҥ, тӧс, тала јабулу, кӧзнӧктӧрининҥ тыштын агаштаҥ чололор кезеле, јараштыра будуп койгон туралар учурап келди. Ондый јаан туралардыҥ кӧзнӧктӧринде аймактыҥ учрежлениелери барын, тыштында јаан букваларла бичип койгонынаҥ танып бараатты.

Ӧскӱрген чиби, кайыҥ, терек агаштардыҥ ортозында, кӧгӱлтирим будукту, јабызак церквениҥ одожында турган эки кат јаан турага Јорыкчинов једе јортуп келди Бу аймактыҥ исполнительный комитеди болгон.

Керек-Јоктыҥ келгенине аймакисполкомныҥ председатели Василий Иванович Зырянов бар бойы јӱрегинеҥ сӱӱнди. Председатель озо келген улустарла куучынын тургузала божодоло, олорло јакшылажып, мышпайта кырынып алган тегерик чырайы кулагынаҥ бери кӱлӱмзиренип, колын тӱрген сунды.

—Отур, најым, куучында. Бис экӱ тушташпаганынаҥ бери саат болды. Керектӱ келдиҥ бе, айла тегин туштажарга ба?

Тегинле јӱрдим,—Керек-Јок, меҥдеген бойынча јастыра айтты.

—Јок!—Зырянов каткырды.—Сеҥ тегиндӱ качан да јӱрбейтеҥ. Мен сени билерим. Кодор ло, бери сал ла.

Бу тушта, Керек-Јок тӧш карманындагы протоколды алала, председательге берди.

—Бу чаазынды кычыр, Василий Иванович, мениҥ учун ол айдар.

Зырянов протоколды јайа тутты.

—Э-э Кӱндӱбейдиҥ колын кӧргӧн бойынча таныдым. Протокол?

Ол чаазынды кӧзине јуук тадып алды. Оныҥ тегинде кӧӧрӧм чырайы там ла там јаркындалып, сӱгӱнчилӱ болды. Кычырып божойло, тизезине чабынып ийди.

—Мактап турум! Слердиҥ jалтанбазыгарды мактап турум. Кӱндӱм болзын слерге. Чике баштап jадыгар.

—Слер бойыгар ӱретпей бисти... бу jолго... Онойдордо, бис аайын кöрöргö турубыс. Слердеҥ болуш сурап келдим.

—Бу баштаган керек ырысту социализм jазалыныҥ башталгазы—ол jаҥы туранын баштапкы тоормошты салганына тӱҥей! Оны jаҥыс эптеп саларын билер керек. А бистиҥ болужатаныбыста, кыйалта да jок.

Зырянов бойыныҥ кöзине бӱтпей тургандый, протоколды база катап, баштамызынаҥ ала учына чыгара кычырды.

—Ондый ба... Айдарда слер, нöкöрлӱкке укту бука сурап турганыгар ба? Jе, оныҥ аргазын табарыбыс. Мен слерди бистиҥ Аймзоныҥ башчызы Айдаровло таныштырайын. Ол аргазын табар... Оныҥ кийининде мениҥ айылыма келериҥ, билбейтен эмезиҥ. Чайлаарыбыс, ол айас эмеш кейлежерибис...

... Аймзоныҥ башчызы Айдаров, чаазынга коя салардаҥ озо, узак андандырып, кöрӱп отурды. Нöкöрлӱктиҥ мындый тӱрген тöзöлгöни, ого нениҥ де учун jарабай турды.—„Кечеле, нöкöрлӱкти тöзööр эдип, jöптöшкöндöр, бӱгӱн дезе, укту бука сурагылап jат".

—„Буканы бербезе не болор"?—Керек-Jок коркунып турганы тыҥ болды.

Jе, Айдаров чаазынга колын салды. „Алгайзыгар, канайдар—Кызыл бöслö jаап салган столго тайанала, айтты —Jе, jаҥыс чеберленигер: симентал укту бука, баазы бӱдӱн jарым муҥ. Öлтӱрген соҥында, эки-ӱч муҥ тöлöдöрим".

Айдаров тегин де jылчык кöзин там jылчыйтала, кирбиктиҥ ортозынаҥ öткӱре Керек-Jокты öчöмöлдӱ аjыктап отурды.

Керек-Jок карууна айтты: „Качан да öлтӱрбезибис, ижинигер. Кара jаҥыс Аза-Jаланды айрып алатан болзобыс!

Азоныҥ башчызы, озо баштап бу сöсти оҥдободы.

—Аза-Jаланды алатаҥ? Кемнеҥ!

—Кӱjейдеҥ аларын айдадым. Ол нениҥ учун jердиҥ jакшызында отуруп jат, бистиҥ jоктулар дезе, агаш-таштыҥ ортозына кысталып jадылар. Слерди бис, эки öзöктиҥ улустары, сурап турубыс: чала бачымдай землемер ийип, jерди ончобыска теҥ эдип кезип, темдектеп берзин деп.

Айдаров казырланып кӱрт эдип кекенди: „Озо баштап иштеерге ӱренигер!"

Оны уккан Керек-Jоктыҥ эдиниҥ соогы jайылала, алтыгы эрди тырлажа берди.

—Кемнеҥ ӱренетенибис! Айры колына качан да иш

тутпаган Кӱјейден бе? Бистиҥ кӱчибисти јиген улустардаҥ ӱренетен јадыбыс. Јок, ондый неме качан да болбос!

Керек-Јок кол салдыртып алган, чаазынын бӧркӱниҥ тӱбине катай кийеле, Айдаровло јакшылашпай да чыкты.

II.

Укту буканыҥ табыш-талы кобы јикте айылдарга, салкыннаҥ тӱрген јайылды. Је, Керек-Јок санаазы эмештеҥ байла, энделип јӱрген болор. Бойыныҥ јаҥыс уйына ӧскӧ јердиҥ—кижи кайкаар буказын экелди... Озогы карыган улустар мындый букалар керегинде чӧрчӧктӧлӧ айдыжатан эди. Карын ол болбойтон бо? Је, Керек-Јоктыҥ јаҥыс уйын ол тууныҥ-сууныҥ ээзи былча базып койор туру".

—„Мындый немени кем кӧргӧн, кем уккан? Мал айгырлу, уй букалу ла болуп јайалган неме эди. Эмди, неме кубуларда, Јорыкчыныҥ уулы санбашка буканы экелди".

—„Је, Керек -Јокты кем билбес. Тенек мундустардаҥ эмей база. Кӧп сӧстӧ дӧ бар јок по:„ Мундустар јуулып јурт болбос, букалар јуулып уй болбос".

—Је болор, Јорыкчыныҥ уулы Кудай- Бергенниҥ билезине адаркажып јатпай. Ол олордоҥ бай болорго сананган нйне. оныҥ учун санбашка буканы экелгени ол".

– Э-э, чаалда! Олорго кайда теҥдежетен. Кудай- Бергенниҥ кайрчагында эрјенелӱ ак болчок таш јатканын кем билбес".

—Је, болгой, Керек- Јоктыҥ Кудай-Бергенге једиже байып баратаны, касты ээчип, учарга турган карганыҥ јодозы сынды деген бирӱзи.

Андый сӧстӧрди классовый ӧштӱлер де, неме билбес караҥуй да улустар кӧп айдыштылар. Онойдо, Керек-Јоктоҥ туйка айдыжып тургылады. Је кӧзине де, јалтанбай, айдыжып тургулады. Олордыҥ кӧп јанын Керек-Јок унчукпай, ӧткӱрер болды. Каа-Јаа ла карузын кеп сӧслӧ айдып турды:" Арык торбок, айса семирип уй болор, јокту кижи, айса, бир тушта аргалу јадар".

„Јаҥы-Јол" деп мал нӧкӧрлӱгине, эмди тургуза, бириккени сегисле ӧрӧкӧ болды. Је, Керек-Јок сагышка кестирип турганы јок, нӧкӧрлӧрин кӧкӱдип, айдып турат: „Алдырбас, туудый коозо болгончо, айакча ӱрен болзын. Айак арбадаҥ, аҥканына кижи јетпес аш ӧзӧр, сегис ӧрӧко нӧкӧрлӱкке, канча муҥ ӧскӧлӧри кожулар. Бистиҥ тообыс кӧптӧп, ижибис јаранган соҥында, неден де јалтанбазыс, кандый да ишти бӱдӱрерибис".

—Ол чын,— карыган Челапан јемежип, омок айдатан. —Јоонду от ӧчпӧс,јонду улустар јалтанбас. Јонду улус — темир талку деп, озогы улустыҥ айткан кеп сӧзи бар .Бис

биригер болзобыс, ийдебис тың болор. Чынба, нӧкӧрлӧр?

* * *

...Керек-Јок чалкойто јадала, теке кабагы эмискекти тың тиштенип алган каҥзазынаҥ чала кӱрентимек ыштЫ бурладып јатты. Тӱндеги теҥери Керек-Јокко иле кӧрӱнип турды. Кандыйда чӧрчӧктӧги баатыр, теҥеринин тӱбине мӧҥӱн суу чачып ийгендий койу јылдыстар„ мызылдажып тургылады. Керек-Јок, 1919 јылда, база мындый ок тӱнде, бойынын јӱрген айылынын ээзи грань ары јанына качып, кӧчӱп турарда, оны ӱдешкен эди. Ол тушта Кудай-Берген талдама деген аттарын ӱйине балдарына ээртедип берген. Бойы дезе, атзаводын туткан Аргымайдаҥ садып алган, аҥ сӱрӱп аҥдайтан, кара-калтар адын ээртедип алган. Эки тегеликтӱ алты тӱҥей тарадайларга артык деген јӧӧжӧзин чоккон баалу алулардаҥ эткен тондорын, баалу кебистерин алтын мӧҥӱнин. „Ойто бу Аза-Јалаҥга качан келип, јуртагай небис?". дежип Кудай-Бергеннин балдары, ол туша ыйлашкылап тургандар. Керек-Јок ло Челапан эки јалчы оны кӧрӱп, чыдашпай, база ыйлажып ийгендер.

Кудай-Бергеннин кӧзи ол тушта, балдарынын кӧстӧрининг јажын кӧрбӧгӧн, је Керек-Јок ло Челапаннын кӧстӧрининг јажын кӧрӱп алды.

—Менин бӱдӱмчилӱ јалчыларым ыйлашпагар, ийде-кӱчигерди кӧстин јажыла кожо коротпогор. Качан тӱбинде ол слерге керек болор. Бойымнын јылкы малымды сенин колыҥа бӱдӱп, берип турум, Керек-Јок, олорды сен ачап кызылдардаҥ корула. Бу беш адар мылтыкты сеге тутурып турум. Кызылдар учурашса, малды олорго бербей, ок јеткенче, адыжарын.

Кудай-Берген кӧк торко тоннын јеҥиле, телбек јӱзине тебилип, келген терди, туура тартып, арчып ийеле, јалчыларына калганчызын кылчайып кӧрӧлӧ, айткан: „Је, јакшы болзын, кару јалчыларым, кийер кийимди, јиир курсакты слерге элбегинче артырып јадым. Эзендеги јайдаҥ ӧтпӧзим, ойто јуртума кирерим..."

Керек-Јоктын каҥзазынын ыжы чӧйӱлип јатканча, теҥериде мӧҥӱн ӧндӱ јылдыстар суркурашканча болды.

—Ол тушта Челапан ла мен тортло јӱӱлгенибис,—Керек-Јок эмди, эди-канына тийип, санаиып јатты.—Кудай-Бергенге канча јылга јидирткенибисти, ол тушта канайда ундудыбыс. Ол бисти канча сокконын, электеп, јамандап, кыйнаганын канайып сагышка алынбадыбыс болбогой?"

Бу тужында тыттын чӧбрӧӧзи ле јапкан айылдыҥ ӱстинче кандый да неме тадырада мантаганы ба айса тоголонгоны ба угулды. Керек-Јокко соок јууктап келди „Мынаҥ озо,

Тӧҥӧрӱктиҥ бажында база мынайда ок тоҥгон эдим —деп, Керек-Јок бойында сананала, тонын кыпчынып, ийт чилеп тӱрӱлеле, јада берди.

Керек-Јок, талдама деген он алты айгырлу малды айдап, улус кирбес тошту мӧҥкӱниҥ алдында Тӧҥӧрӱктиҥ кеен ичине ажырган. Айландыра ак карлу мӧҥкӱлерге курчадып койгон ӧзӧк болгон. Оноор ӧдӧтӧни турганы јаҥыс јол. Оны Керек-Јоктоҥ ӧскӧ асла улус билетен. Ондо Кудай-Бергенниҥ малыла кожо Керек-Јок бир јыл ажыра јадарда бир де кижиге туштабаган. Кышкыда салкын, ачу корон соок, је јайгыда да оноҥ кайкалы јок. Тӱште бийик тууныҥ бажынајаба кӱн каарып турар, тӱнде тошту тайгалардыҥ соок тыныжы јаба једип турар...

Бу керек, јаан изӱ айда, таҥ јарыпла келерде болгон Оныҥ алдында ӧткӧн кӱндерде тӱнге, тӱшке јаҥмыр урганы не де аайы јок болгон. Керек-Јоктыҥ кийими бир де кургак јери јок, шӱӱлгени коркушту. Ичеенине сууладала, чыккан ӧркӧдий, бажынаҥ ала таманына јетире сууга ӧдӧлӧ, тӱнде калтырады. От саларга болбос: кайдаҥ-кайдаҥ улустар кӧрӧрдӧҥ магат јок. Је, Керек-Јок ол кӱн тӱнде чыдажып болбоды, Кудай-Бергенниҥ јакылтазын бусты, отты тӱнде одырды. Кийимин отко кургадала оттыҥ јылузына уйуктады. Је, кӱдӱчиниҥ сергелеҥи элик ошкош, кайда да ыраак јок, кургак будак быјырт эткени угулды. Керек-Јок тура јӱгӱрди. Беш адарын тутты.

—Мылтыгыҥды чач! Колыҥды кӧдӱр! —таҥ алдындагы туман ортозынаҥ кемниҥ де кыйгызы угулды.

Керек-Јок, јерге јаба јадала, туман ортозында элбеҥдеп турган темдектерди аткылай берди. Канча катап аткан соҥында, мылтыктыҥ ичинде чӧйӱлген патрон чыкпай, тура калды. Керек-Јок, оны чыгарып болбой, маҥдайы терлеп турганча, улустар оны эбиреде курчап келгиледи.

—Тӱрӱге алар!—

Керек-Јок, мылтыкты туура таштайла, мӧштиҥ будагында јаан бычакту курына једерге эҥмектеди. Курга колын сунаргала јадарда, мылтыктыҥ кындагы једип тийди.

—Ондо сурак та јок, адарла бойыныҥ ӱстинде кыйгыны јарт укты.—Ол бандит!

Ол кыйгыга база канча ӱн кожулды.

Керек-Јок, кӧзин де ачпай јада берди. Кемниҥ де бек колы ийнинеҥ келип тудала, ӧрӧ кӧдӱрӱп келерде, база ӧскӧ кижиниҥ кыйгызы угулды: „Акырыгар, нӧкӧрлӧр! Оныҥ бандит болгонын кайдаҥ таныдыгар?"

Ол кижи јартла начальник болгон туру, нениҥ учун десе, ончолоры оныҥ айтканын тыҥдай бергиледи. Је, оныҙы

Керек-Јокты кайкатпады, оның кайкап турганы—ол начальниктиң ӱни таныш кижиниң ӱниндий болгонында болды. Ол ондый ӱнди анчадала сӱрекей јууктаң угуп јӱрген ошкош. Керек-Јок кӧзин ачты. Эбиреде мылтыкту улустар тургулады, Ончозынаң ла јуук турган кижини ајыктап кӧрзӧ,ак чырайлу, бийик сынду,ӱлдӱниң кайыжы оң ийининиң ажыра тартылган, кол мылтыгын кабынаң чыгарала, оң колына тудунуп алган кижи эмтир. Керек-Јок бу кижини качан да, кайда да кӧргӧн, је кайда?..,

Ак чырайлу кижи оның кӧзине чике, кезе ајыктап турды.

—Сен Јорыкчинов Керек-Јок по?—деп ол сурады.

Керек-Јок, бажын кекип, каруузын бергендий билдирди. Ол эмди бу кижини таныды. Ол Василий Иванович Зырянов болгон, экӱ, бир тушта, Кудай-Бергенге кожо јалчы болуп јӱрген, оның кийининде Зырянов кандый да городко барган. Ол бойынча олор катап тушташпаган да, суру чабын да угушпагандар.

—Бу сен кайткаң, бойыңның улустарыңла јуулажып?—Зырянов кату сыргынду сурады.—Мында нени эдип јаткаң.

Керек-Јок Кудай-Бергенниң канайда ӱреткенин, јакарганын ончозын куучындап берди.

—Э—э,ол канайда кылынып турган? Кудай-Бергенниң јӧӧжӧзин корулап, јуулажып турган ийнең?—Зырянов, эмди каткырымзып, чӧйӧ айтты.

—Ол Казанцев Михаилди шыркалаган, кӧрӱгер!—бир партизан кыйгырды.

—Адарла оны!—ӧскӧлӧри ӱзери јемештилер.

Је,Зырянов, олордың ӱнин јара согуп, айтты:

—Акырыгар, нӧкӧрлӧр, мекеге кирген пастухты адып салар эмес. Бойыбыстың колыбыстаң божотпой алып јӱреели, кийининде кандый болорын кӧрӧрибис.

Тӧҥӧрӱктиң бажында Керек-Јоктың јаҥыскан јӱрӱми онойдо божогон. Оның кожо јӱрген улустары,оны адып та салар учуры бар улустар болгон. Је нениң де керегинде олор онойдо этпеген. Олордың бирӱзи де, Тӧҥӧрӱк бажында адыш болгоныла Керек-Јоктың ол тушта удурлажа јуулашкан керегинде эрмек этпеди.Керек дезе,оның беш адарынаң шыркалаткан Казанцев Михаил де ӧштӧбӧди.

Керек-Јок, бу керекти узак оҥдоп болбой јӱрди. „Нениң учун бу улустар оны бойлорының нӧкӧри деп, айдыжып јадылар, нениң учун оның атканын керекке албай, таштап салгылады... Оның кулактары тӱркаары бу јаҥыс санаалу улустардың сӧстӧрин тыҥдап јӱрди. Оның эмди билерге јӱргени, бу јокту- батрак орус, казак, татар, алтай, онон до, ӧскӧ

улустар нениҥ учун бир аай бириккилеп, айылы-јуртын, бала-барказын таштап, колдо мылтыкту, бай-кулактыҥ, камјарлыктыҥ баштаган бандиттерин јалтанбай истежип, канча соокко тоҥуп, канча јаҥмырга ӧткӱлеп јӱргендери болды.

Андый сагышты сананып јӱргенинеҥ бери јетинчи јыл ӧдӱп калды.

...Айылдыҥ улаазында јаткан, Керек-Јоктыҥ ийдичеги бопулдада ӱрди, Керек-Јок тыҥдай берди. Ийттиҥ ӱни ӱзӱктеле берерде, тоҥдок јерге баскан аттыҥ тибирти угулат. Кем де айылдыҥ јанына јууктап келди. „Тӱнде кандый кижи болды?" Ӧрӧ туруп јадала, Керек-Јок сананды. Ол эжиктеҥ бажын чыгарып келерде, келген кижи адын чакыда буулап јаткан эмтир, Керек-Јок ийдине тап эдерде, онызы куйругын айра минеле, айылдыҥ тӧрине барып, табыжы јылыйды. Айлчы, эжиктеҥ эҥчейип киреле, ӱн јоктоҥ, оттыҥ јанына отурды.

Айыл ээзи косторды, турундардыҥ косторын оттыҥ ортозына јууйла, эки, ӱч катап јаагы бултыйганча ӱрӱп, отты јалбыштандырала, ӱзери тыттыҥ чырбагалынаҥ таштап ийди. Оттыҥ јаркынла айылчыныҥ кара торколо кыптаган тоны мызылдап чыкты, коркок, кой тумчугыныҥ бажы јалтырап кызыл чырайы иле кӧрӱнди. Айылчыныҥ алын эрдинде, ээгиле јаба, бери келер алдындала јиген семис эттиҥ ӱзи јапшынып калганы иле кӧрӱнет.

—Мени таныбай туругар ба?—деп, айылчы кӱлӱмзиренди. Ол кончынаҥ тере калтазын, койынынаҥ каҥзазын чыгарала, таҥкыны тыгып, костоҥ кӱйдӱреле, ӱч катап ыштап јуда тартынып ийди (јакшы чоктоно кӱйгенин билерге) оныҥ кийининде Керек-Јокко асты. Оны ээчий кара тажуурда, аракызын айыл ээзине сунат. Керек-Јок бир кезекке унчукпай отурды. Айылчы бажын кӱндӱлӱ эҥчейтти.

—Мениҥ адам грань ары јанында ӧлгӧн соҥында, слер бисти кичӱдеҥ ала билетеп, мениҥ јаан акам ошкожыгар, мениҥ тӧрӧгӧн адамды да солуп јадыгар. Бу аракыны да слердиҥ ок азыраган уйлардыҥ сӱдинеҥ аскан эди. Чектенбей, чугулданбай ичигер,—Ырыстыҥ эрмеги койу, јымжак, чӧйӧ тӧгӱлӱп турды. Керек-Јок тажуурды аларга эки катап колын сунуп јӱреле, ӱзӱ костоҥ коркуп тургандый, ойто јана тартты. Ӱчӱнчиде тажуурды алды.

Јылкы малдыҥ сӱдин алыштырган чегееннеҥ аскан јылу аракыны ичкен соҥында, айыл ээзиниҥ эрмеги кӧптӧди.

—Је, Ырыс, менеҥ кандый суракту келдиҥ? Јажырба, јалтанба, чикке айт.

—Ме... Мен,—Ырыс чоколдонды.—Мен бир јӧп сураарга келдим...

—Уйуктап јаткан баланы уйгуспаска тургандый, ӱнин јабызадып, шыбыштады. —Мен бодозом, мынаҥ ары эскидеги аайынча јадарга јарабас ошкош. Слер јакшы керек баштадыгар. Је тегин јакшы аргалу нӧкӧрлӱк тӧзӧйин дезе, мениҥ сагышта, малды кӧптӧҥ бириктирерге керек...

Керек-Јок чыдажып болбой, сӧстиҥ бажынаҥ ала койды: —Бистиҥ баштаган керегибис учун бис экӱле эрмектежер неме јок. Јаан кичӱзи јада-тура кӧрӱнер. А сен кандый јӧп сураарга келдиҥ, оны суразаҥ?

—Мен... мениҥ сураарга сананганым, нӧкӧрлӱкке мени кожуп аларыгар ба, јок по? Малымныҥ кабортозын слердиҥ нӧкӧрлӱкке кожорым.—Онойдо айдала, Ырыс койнынаҥ чаазын алып, Керек-Јокко берди. Керек-Јоктыҥ кабагы ары-бери јылышты, эрди тыркырай берди. Ол чаазынды колго аларда, колына соок јылан тӱдулгендый билдирди.

—Мен јаҥыскан бу керектиҥ учурын айтпазым, сурагыҥды артырып кой, нӧкӧрлӧримле јӧптӧжӧйин, олор нени айдыжар—ӧкпӧзин арайдаҥ ла јаба базынып, айылчызына айтты.

Ырыс база катап бажын кӱндӱлӱ эҥилтти.

—Ажындыра слерге иженип, алкыжымды айдып, мӧргӱп турум. Бис слердиҥ балдарыгардый ӧскӧнибис. . Слердиҥ болушты бис кӧп кӧргӧнибис... Мынаҥ да ары слердиҥ кӱӱнзек јӱрегер биске килеп, болужар деп, иженип турум!—Ырыс калганчы сӧслӧ ӧрӧ туруп, эжиктеҥ чыкты.

—Э-э! Слердиҥ балдарыгардый ӧскӧнибис!—Керек-Јок тижин ӧткӱре кекевип, кимиренип, сананды: Уйат та јок! Торсыгы јаҥыла тӱзелип јӱреле, мени, ат эртеп бербедиҥ деп, дробьло атканын ундуп койгон, уйат билбес кулугур. Оныҥ аткан дробьторы эмди де будымда јӱргенче. Сениҥ адаҥ мени јайзаҥдарга алдыртканын база ундуган туруҥ. Мени Табы јайзаҥ алдыртарда, келгем. Эки каазы алты темичизи, он ажыра шӱӱлеҥилери, канча кирези кӧдӧчилери ончозы јайзаҥды эбиреде отургылады. „Сен каланыҥды не тӧлӧбӧй турун?„—Табы, менеҥ сураган. Кудай-Берген дезе, ырјайып, кӱлӱмзиренип:„ Керек-Јок тӧлӧӧргӧ чыдаар. Ондо арга бар„ ... Ол тушта, оны угала, бойымды бойым токтодынып болбой, айткам: „Мен неле тӧлӧӧрим? Слердиҥ малды кабырдым, оноҥ бир де неме јетпейт. Алу аткамда, ок таары, јиген курсак, минген ат, ончозы мениҥ болгон, алуларды мен алар учурлу„ ,—дейле, алып баразыҥ. Айдарда эмди берер неме јокто, тынымды берейин бе“.

Јайзаҥ мениҥ—јоктууныҥ омогын јаратпай ачынган:— “Угугар, кӧдӧчилер, бажын кургакка тескери кырыгар !!!! Кӧдӧчилер мени тудала, албан кӱчиле бажымды кургакка

1. Аза-Јалаҥ П. Кучияк.

Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА. 195663

кырып тура бергилеген. Кӧзимниҥ јажы токтоп болбой, кара суудый аккан, бажым отло ӧртӧп тургандый, изип турган. Ол тушта Кудай-Берген мениҥ адаанымды алганы кайда? "Слердиҥ балдарыгардый ӧскӧнибис„!!! Уйады јок бӧӧрӱлер.

—Керек-Јок Ырыстыҥ заявлениe сурагын отко чачып, кыйын јадып уйуктай берди.

III.

Марчалу ла Јолдуныҥ улустары јуунга, бир эмештеҥле тамчылап, јуулыштылар. Эртен тура, эртелей јуулыжар болгон. Је кӱн тал тӱшке јетти. Керектӱ деген улустар Керек-Јок айылыныҥ јанына кабышкалак болдылар. Ол до келген бойлорыныҥ меҥдеп озо келгендерине адылыжып отургылады.

—Келген улустар сакып јадыбыс, келбеген улустар дезе, аракылап јадылар.

—Байала эртенги бойынча, ээрлӱ аттардыҥ аркалары быштыкты. Айла,канча катап јуундап турза, бӱтпес кандый керек табылган ...

Улустар јажыл торко ӧлӧҥниҥ ӱстинде, байдастанып отурлар. Андый куучындардаҥ улам, олор тамла токунап болбой баргылады. Улус јаҥыс јерге отуруп болбой, јаҥмырдыҥ суузына ӧдӧлӧ, кӱнге каткан тере тондорыла кӱлӱрежип ары бери јылыжып, баткага саргарып калган, ачучилекейлерин јаш ӧлӧҥгӧ тӱкӱрип, отургылайт. Ондый кечилдире сӧстӧрдӧ Керек-Јоктыҥ ады чике адалбай да турган болзо, улустар кемге табарып айдып турганын ол јарт оҥдоп отурган. Ол ӧрӧ туруп, колын кӧдӱреле айтты:

Нӧкӧрлӧр! Эки ӧзӧктӧҥ эки јӱс тӧртӧн ӧрӧкӧ улустар јуулрга керек, је олордыҥ кабортозы да јуулбады. Канайдарыбыс?

—Ачыгарла! јуунды ачыгарла, —отурган улустар кыйгырышты . . . Керек-Јок, тыҥ мойношпой, база эмеш сакыды. Арайдаҥ да улустыҥ тоозы јууктажарда, јуунды баштады.

Куучынды Керек-Јок ары-бери тыҥ ӧскӧртпӧй, Аза-Јалаҥнаҥла баштады.

—Аймзоныҥ землемери, Аза-Јалаҥ деревнеге јарабас деп, айдыжадылар. Мен бодозом, олорго оноҥ тургуза јакшы кӧрӱнбей турган ошкош. Бого до јӱргилегенде кӧстӧрине јакшы кӧрӱнбей турган болгодый. Мен бодозом, олор эмеш јастырылап јат. Бистиҥ аймактыҥ јерин ончозын айланып келигер, је Аза-Јаланды јакшы јерди тапазыгар. Мен, бу керекти эмеш шӱӱнгем. Мениҥ санаамла болзо, эки ӧзӧктиҥ белтириниҥ эмеш алтыгы јанынаҥ кечире поскотина тудар керек. Ӧлӧҥ эдер, аш чачар јерди поскотинаныҥ тыш-

тына чыгарып ийерибис ... Јерди Марчалу ла Јолдуның јаткан улузына тең ӱлеер. Поскотинаның ичине кирген јерде дезе, ончобыстың малыбыс тең јайлаар. Кӧрдигер бе? Кудай-Бергенниң бийлеген јерин, чыйрак та атла, тӱжине айланып болбозыгар. Эмди дезе, бойыгардың јаткан јерлеригерди ајыктап кӧрӱгер, кандый? Таш-корумга, саска, тӱҥкеге кыстадып алганыбыс. Ол чын эмес пе?

Керек-Јок бӱгӱнге јетире, ондый кӧп улустың алдында, ондый узун куучын да айтпаган. Оның тери јаакты тӧмӧн јолдолып, керектӱ сӧстӧри тилине јолукпай турды. Чынынча болзо, ол не аайлу кӧп сӧстӧр айдарга сананган болгон. Ол бойының чике јолдо турганына бир де эмеш алаҥзыбаган ...

Керек-Јок айдып божоды. Отурган улустар базала токунабай баргылады. Кӧп јаны јӧптӧништилер. Кандый да карыган эр кижи, сӧс айдарына суранбай, кыйгырды:

—Јорык јӱрген улустар конбос, Аза -Јалаҥда деревнени тӧзӧӧргӧ туругар ба!

—Чын ол,—экинчи кижи јеметти,—ондо кӧрмӧс турлаган-тургакту јер!

Мынызы Кудай -Бергенниң јалчызы—Чалманың ӱни болгонын, Керек-Јок, јазымы јоктоҥ танып алды.

Чалма, айдып, турган сӧзин улустар укпай турган болбозын деп коркугандый, ӧрӧ туруп чыкты. Туркаары оҥ ийинин ажыра чырчандап јӱретен ортозында ак топчылу, таҥталып калган кӱрен-јеерен кејегезин, сол ийинин ижыра таштап алды, оҥ колыла суйук сагалын сыймай тударда, оҥ јеҥиниҥ турганы јаҥыс эн учук, ийттиҥ аузындый кажайып-турганын ончо улустар кӧрӱп ийгиледи. Чалма колын оноҥ бийик кӧдӱрерде, колтыгында кара тӱги ончо улуска базада иле болды. Је, јилбиркеп, ајыктагадый неме—оның алтыгы эрди болгон. Ол озодо Кудай-Бергенниң эмдик аттарын ӱредип туратан ээжилӱ кижизи болгон. Ондый эмдиктердиҥ бир калјузы, оның эрдин ӱзе тепкен. Шырказы јазылган да болзо, је сорбузы онойдо артып калган. Ол тушта кан агыспай токтодорго, косты оодоло ургылап ийгениненг . онойдоло карара јазылып калган. Оның ол эрди тыртыйа јазылганын кӧргӧндӧ, туркаары улуска ӧткӧнижип јӱрген неме ошкош Эмди ол Чалма Керек-Јоктоҥ туура тартып, байларга болушту сӧстӧр айтты. Оның недеҥ де јаманы бир канча улустарды тескери сайгактап, бойының сӧзине јӧпсиндиргенинде болды. Кыйгы-кышкы серигенче, Керек-Јок бек тудунып, сакып алды. Оның кийининде Чалманы чала электеген айасту тӱрген де, јарт та куучындады.

—Мен бу кирегe јетире Чалманың мындый сӱрекей чӧр-

чöкчизин билбедим. Озодо бойынын айыл ээзинен уккан чöрчöктеринин бирÿзин де ундубайтыр. Бу чöрчöккö база бÿдÿп турургар ба. Кудай-Берген Аза-Јаланга тöртöн јыл ажыра јатты, кöрмöстöр оны бир де катап оорутпады, тÿйметпеди. Оны öскö јерге ныкый басты. Грань ары јанына онын балуу-батты. Је, ол öлгöн кижинин айдышпаза да бойыбыстын да ортодо темдектер толтура. Чалма ла мени алар болзогор: була Аза-Јалан да, Кудай-Бергеннин эжигине карыдыбыс та, öлбöдибис те, коркубадыбыс та эмдиге јетире тÿрÿ. Бÿгÿн слер бойыгар, уктыгар бис неаайлу кыйгырыштыбыс.

Керек-Јоктын эди изиди, куучыны кöндÿкти, сöстöр тилинен кöндöлöн бойлоры тöгÿлип тургулады. Кара јангыс ондый чокту куучынды угуп тургандары астай берди. Кезиктери, тÿштеги боро ÿкÿдий, кöстöри борорглап отургылады, кезиктери калталарын сурашкылап, кол бажына былаажып отургылайт. Батка öлÿп калган сорiуулдарды, тон эдегине, курч бычак ла кертип, канзаларды катап ла азын, ачаптанып тургулагандый, каборто ышты јудуп, кабортозын ойто тумчуктарынан чыгаргылап отурдылар.

Ÿй улустар бойлорынын сооттороы ок алды: бойлорында чÿмдеп кöктöгöн не бар кийимдерин ајыктажып, кажы бирÿзинин ус болгонына кайкашкылап отудылар. Ол јажыл öлöннин ÿстинде отурган улустарда, Јолдудын ичиндеги айылдардан јажарып, чöйÿлип турган ыштарга да кÿйÿнгилеп отургандары бар болды.

—Ой, калак сени, казан јангыла јабып јаткан ошкош. Бу јуунды тÿрген божоткылайтан болзо. . аракынын амтаны јылыйып калар.... калак...

Мындый шугаанный ортозында Керек-Јокко куучындаары, јаскыда, чаналу, ан сÿрÿшкендий бодолду болды,.. Белужар кижи кенетийин табылды. Челапан öбöгöн öрö öндöйди.

Койдын тÿгиндий такталып калган боро чачынын ортозынан, чычканнын куйругындый кејегези чычайып турды. Јÿзинин чырыштарыла тер јолдой агып, јылыжа берди.

—Мен јетен јылга Аза-Јаланнын јанында јаттым, бирде кöрмöс кöрбöдим. Айла, оны кем кöргöн? Јакшы јерди бийлеп отурарга Кудай-Берген тöгÿндеген, камдар дезе, байга болужып, бистерди коркуткан. Јÿк јангыс Чалма уйчукпайтан болзо кайдат, тенегин улустарга кöргÿспезе кайдар!

Челапан тыныжын эмеш токунадала, мынайда айдып божотты: —Менин санаамда—Керек-Јок чын айткан. Поскотинаны тудар керек, Аза-Јаланга бойыбыс јуртаар керек. Челапан, айткан сöзи бу улустарга ончозына јеткен-јетпегенин билерге тургандый, ойто отурбай, бир кезек ойгö

улусты эбиреде ajыктап кöрди. Ӳй улустыҥ ортозында база ла кӱйбӱреп келген соҥында, делегатка Эзе öрö турды. Ыжы бурлап турган каҥзазын ичкери улай тудала, бойы дезе, чырайы кызарып, мындый сöс айтты:

— Нöкöрлöр, ӱй улустар! Бис ала jаштаҥ ала карыганча байларга, анчадала Кудай-Бергенге, тере уужап, кой кыркып, уйлар саап, кийим кöктöп, аракы астыбыс... Караҥуйда öскöн ӱй улустар кöрмöстöҥ коркуп турубыс дешкен болзо, бир эмеш бӱдерге де кем jок эди. Jе, эр улустар ондый немеге бӱдӱп, кӱн ашканча тартышкылап отургандарын угарга да jескинчилӱ... Тфу!—деп, Эзе тӱкӱреле, ойто отура берди. Отурган улустар катап чуркурашкыладылар. Бойы-бойлорына кöрӱп, каткырыжып, Эзе jазр шоодулу сöстöрди ийгилеп турарын баштадылар.

—Эр улустыҥ шӱӱжип jаткан керектерине сен киришпезеҥ кайдар,—ӱй улустар кимиреништи.—Унчукпайла отурар керек ийне, не керек болды сеге?...

Бу мында отурган ӱй улустар, Эзениҥ кылыгын узактан бери jаратпай келгилеген. Эзе ончо келиндерден озо делегатка бичиткен. Оныҥ кийининде, улустар чаазынаҥ кöрӱп, öскö улустыҥ тилиле эрмектежип турганын кöрöлö ликпунктка кирип ӱренерге сöзин берген. Кирге бастырып jӱрерин, ол кичӱденгде сыранай сӱӱбеген.

—Ай чыгып келди дезебис, Эзе базып келген туру ийне—деп, ол азыйда jӱзин jунуп алганын кöргöн келиндер шоктоп, айдыжатан болгондор.

Jе, Эзени эмди омок эдип турганы, ол jаҥысла бойы эмес, канча jӱс мӱҥ келиндерле кожо jайым jӱрӱмге jедингени болды. Канча jылга оныҥ эки ийнинин кезе баскан jӱк, эмди jерге тӱжӱп, оныҥ ийнинин катап кезе баспазын билип алган. Оныҥ учун сöс айдарга темикпеген де болзо, jалтаныш jоктоҥ айдып турганы ол.

—База эрмек айдар улустар бар ба?—деп, Керек-Jок сурады. Эрмек айдар кижи чыкпады: Керек-Jок Кӱндӱбейдиҥ мынчаа jогына комуданып сананды: "Оны аймак алдырткан... Кӱндӱбей мында болгон болзо, бир канча jаш öскӱрӱмди бойына тартып, jакшы бӱдӱмчилӱ куучынды айдар эди. Ол куучынды качанда темдектӱ, jозокту тöзöлгöлöп айдатан болгон„. Jе, канайдар да арга jок, бойыныҥ чыгарган шӱӱлтезин кöптöдöргö керек болды.

—Аза-Jаланды ӱлежер, поскотинаны тудар деп, jöптöгöн улустар колдорыгарды кöдӱригер.

Кöп кол кöдӱрилбеди.

—Бу jöпти кем jаратпай туру? Колдорыгарды кöдӱригер! Бастыралары, jаҥыс кижидий кöдӱргиледи.—Бу канайт-

кан улустар болор“.--Керек-Јок кородоп сананды. Эмди ол öскö эбин шÿÿп алды.—База катап бойыныҥ планын јазап куучындап берди.

— Аза Јалаҥды чедениниҥ тыштына чыгарарга јöп деген улустар оҥ јанына бассын, јöпсинбеген улустар сол јанына бассын“, —деп, јöп чыгарды. Тере тондор кÿлÿрежип улустар öрö тургылады.

Оҥ јанына јирмеле кижи чыгара баскылады, арткандары ончозы сол јанына баргылайла, Чалманы курчап ийгиледи.

IV

Керек-Јок јуунынаҥ оору јанган. Эки чыкчыды согулып тизелери мылтырай берди. јаҥыскан бололо, эрикчилин јайладарга тургандый озо баштап айылга кирбей, удурумга эткен сарайга базып келди, Ондо укту бука „Алып“ турган. (нöкöрлÿктиҥ улустары укту буказын онойдо адап алгандар) „Алып„бÿктелип болбос мойынын ичкери сунуп, јаан, тегерик кöзиле ајыктап кöрди, Керек-Јок оны ойынга шылтай јиткезинеҥ тöмöн ныкый базып, —Алдырбас, „Алып“, Аза-Јалаҥ ошкошло бистиҥ болор. Ондо јер сÿрекей јакшы. Сула бÿлер, амтанду öлöҥдöр öзöр . . . Сен. айла, ондый немелерди сÿÿйтениҥди билерим мен„ —деп, эрмектешти.

Алып, оныҥ айтканын јарадып тургандый, куакай оозын ачала, эдирменду тилиле Керек-Јоктыҥ јаагын јалап ийди . . .

Айылдыҥ ичи кандый да боромтык, чачыҥы немедий болды. „Эмди каймактаҥ каткан изÿ, койу чай ичкен болзо“. Керек-Јок кунукчылду сананды . . .„Ногоон эзен болзо„ Онойто сананган соҥында там эрикчилдÿ боло берди . . . Отыкты чагып каҥзазын кÿйдирип алала,öчÿп калган оттыҥ јанына, боромтык тöстöк кÿлли ајыктап отурды. Мындый коронду ойлöрдö Ногоонды сананбаска ол бойы да јарт оҥдоп турганла, јe санаазы оноҥ камаазы јок оҥоор барып, ÿзеери бойыныҥ јаш туштагы јÿрÿми база санаазынаҥ чыкпай барды . . .

Керек-Јок јаш тушта, јараш уул болгон, Кызыл-кÿреҥ, бöкö чырайлу, алтай улуста аҥылап кöрöр, кара, тегерик, јаан кöстÿ. Кабагы эки кöстиҥ ортозыла кечире тудуш та болзо,чырайы качан да јалакай кööрöм јÿретен. Кандый да кижиге туштаза, кÿлÿмзиренип келетен болгон . . . Оныҥ бастыра кеберин ÿреп турган неме, кара јаҥыс, оҥ кулагында сыргазы болды—эр кижиге ондый јазал эби јок кöрÿнип турган. Јe, ада-энезин, ол бала тушта таҥып берген сыргазын алып, таштап ийерге јарабаска бодоп јÿретен. Керек -Јоктоҥ јаан ÿч уулдар болгон, ончолоры узак јÿрбей, öлгилеген. „Балдарыбысты јаман кöрмöс алып јады,—“деп, ада-энези айдыжип тургылаган. Тöртинчи уул чыгарда,

эжикте ээлеген эдӱ кӧрмӧсти мекелеерге, уулды кыс эдип, кийиндиргилеген. Адын бир де неме керектебезин дежип „Керек-Јок“, деп, адап алгандар...

Керек-Јок канча кату шырканы кӧрзӧ дӧ чырайыныҥ јаражы бӱткен бойыныҥ бӧкӧзи кубулбай ӧскӧн. Бай Кудай-Бергенниҥ кызы Базым да оны кӧп катап, кылчаҥдап, кӧрӧтӧн болгон. Бир катап, токтодынып болбой, айдып та ийген.

— Сен мени аларыҥ ба,Керек-Јок?“

Керек-Јок дезе, оны электеп айтканга бодоп, бир де эрмек айтпай, адына минеле јӱре берген. Андый болорын Базым сакыбады. Ачынганын бадырып болбой, торко чачагын ӱзе тартала, Керек-Јоктыҥ кийининеҥ чачып ийген.

Кижи алар, айылду болор сагышты,Керек-Јок сананбайтан да. Бойы јалчы, база кижини кайдатан оны деп, айдатан. Ондо айыл да, јӧӧжӧ дӧ јок. Тегин јерге сагыжын кӱйбуратпаска кыстардаҥ туркаары кыйып јӱретен.

Керек-Јок, бир катап тайгада мал кабырып јӱрген јеринде айылга тӱшкен. Ол азык ла таҥкы аларга келееткен болгон. Ӧзӧккӧ јууктап јӱреле кӧрзӧ, Кудай-Бергенниҥ айылынаҥ анча-мынча ураакта, ышка, карарып калган кийисле туткан кичинек айыл турды. Ондый айыл, азыйда ондо јок болгон. Керек-Јок оны тыҥ кичееп ајыктабады да. Аза-Јалаҥга канча айыл тургузайын дезе, Кудай-Бергенниҥ табы. Јалчылар оны билер учуры јок.

Керек-Јок ээзиниҥ айылына јууктап ла келерде, ийттердиҥ ӱндериле кожо, Кудай-Берген айылдаҥ чыгып келди. „Кару уулым, не керек бери келеедиҥ — тӱлкӱдий јылмаарып айтты. — Бойыҥныҥ айлыҥа барып тӱш, јаш ӱйиҥ сени сакып јат“.

Андый сакыбаган солун табышты угала, Керек-Јоктыҥ колынаҥ тискин тӱже берди. Бастыра эдине соок јайылды.. Ол кысты качан да кӧрбӧгӧн, кандый бӱдӱштӱзин билбес. Је, „јаан“ кижиниҥ сӧзин укпай барар арга јок... Айылга једи келеле, чылбырды чакыга арайдаҥла буулады — колдоры тортло ӧлӱдий. Айылга кирди. Је эшиди јанында јаш келин отуры. Оҥ јеҥиле јӱзин бӧктӧп алды. Керек-Јок оны тургузала таныган. Ол Кудай-Бергенниҥ ок казанчызы, Ногоон болгон. Ол кыс база Керек-Јок ошкош, кичӱдеҥ ала ӧскӱске ӧскӧн. Олор экӱ кичӱдеҥ ала бойлорын билиш килейтен. Јаҥыс аай јӱрӱмдери ажыра олор бойы-бойлорына килежер де болгылаган, је сӱӱжерге олордыҥ сагыжына да кирбей турган. Керек-Јок кайкап, ајыктады. Оныҥ јеҥиниҥ алдынаҥ кӧстиҥ јажы агып турганы јарт кӧрӱнди.

—Јакшы ба? —Керек-Јок араай сурады.

—Јакшы ла, јакшы ба?—Ногоон оноҥ араай каруунa айтты.

Олор экӱ, ол бойынча, он сегис јыл јуртагылаган, јe Керек-Јоктыҥ јӱреги, ол келинди сӱӱп, бир де катап изӱ јӱрген тужы јок болгон. Кайда-кайда барганда оныҥ керегинде эрикпейтен де. Тӧҥӧрӱкте бир јыл ажыра Кудай-Бергенниҥ малын да кабырып јадар тушта эрикпеген. Оноҥ кийининде партизандар ла туштажкан. Отрядтар бир ай јӱрген соҥында, ол Зыряновтоҥ беш адар мылтык сурап алала, бойы активный партизан болгон. Алтайда ак бандиттерди ӱзе тудуп божогондо, јуу токтогондо, Керек-Јок айылына токунаган, јe Ногоонды катап кӧрбӧди. Ол бойы партизан болуп-јӱрерде, Аза-Јаланга бандиттер келген. Ол ач бӧрӱдий актар, бир де бурузы јок Ногоонды, тудуп алгандар. Сениҥ ӧбӧгӧниҥ Кудай-Бергенниҥ јӧӧжӧзин кызылдарга берген беди? Ол бойы кызыл партизан бололо, бисти истежип јӱрӱ бе?“ Оны сӱрекей узак кыйнагандар. Неле тапкача электейле, јарым тынду кижини агашка буул салгандар. Ол бойынча, Ногооннын чырайын Керек-Јок катап кӧрбӧди. Ногооныныҥ кыйнадып, электедип ӧлгӧнин, јурт улустардаҥ уккан соҥында, ол он сегис јылдыҥ туркунына сӱӱмчизи јок, ӧчӧмик јӱрӱмди кожо кӧдӱрӱшкен кижи, бойына кару јӱрегине, јуук болгонын, Керек-Јок эмдиле јарт билип алды. „Мениҥ учун совет јаҥ учун тынын берген, кайран Ногооным:„—Керек-Јок бойында кородоп сананды.

Ногоон эзен болгон болзо... ӧмӧзи јаҥыс болор эди. Канча шоодыш, элек состӧрди, канча учурды эмди јаҥыскан кӧдӱрерге керек болды. Кече, айылдаш јаткан, Козиаштыҥ айткан сӧзин Ногоон качан да айтпас эди: „Акыр, Керек-Јок-балдар да, карындаштар да јок ийне. Јаҥыс бойына Аза-Јаланды алыга албаданбазаҥда, јер јетпес пе? Сен бу тӱймеенди тегинеле баштаган“.

Ого Керек-Јок ачынала, кезем айткан:

—Менде јок болгой, сенде бар. Ӧскӧ улуста бар. Јаҥыс бойыныҥ учун эмес, ончозына тӱҥей—јакшы болоры учун тартыжар керек. Ленинде бойыныҥ балазы база јок болгон, јe ол бойыныҥ бӱткӱл јажын кысканбай, кемдердиҥ јӱрӱмине јарык кӧргӱзерге турушкан деп, бодоп туруҥ сен?“

Керек-Јок ондый ӧткӧн кӱндерди сананып узак отурды. Чай да ичер кӱӱни келбеди. Айакта чайлы алдынаҥ тургузала, каҥзазын катап асты. Кайыҥныҥ шаҥдазыла алыштырган таҥкыдаҥ, чала кӱреҥ-сары ыш чӧйӱлип, тӱндӱк јаар кӧдӱрилди. Јӱс тӧртӧн кижидеҥ мениҥ јаныма турганы јирмеле... Каҥзаныҥ ыжын там койулта соорды; кенетийин

санаазына бек тура бергени: Эртен тангла Ортолойго барар, Василий Ивановичке комудалды айдар. Ол быжула болужар:"

Эртен эрте турарга, Керек-Јок уйуктаарга јазанып турганча эжикти кижи тартты.

—Кем ондо!

Эжигерди ачыгар... Мен Малтас.—Чала чочунгкай ӱнкару угулды.

Керек-Јок Малтаска эжикти ачып береле, отко кургак чырбагалдан таштап ийди.

—Мындый орой тӱнде кайдаӊ келдинг? Тӱн ортозы јеткен болор. Малтас оттынг јанына, чеберленип отурды.

—Јe куучындап отур, кандый керек таптынг—деп, Керек-Јок энчикпей сурады.

—Менде ат јогын слер билеригер. Мен Кӱјейдеӊ бир ат алгам... минерге. „Бу атты мин, теринниӊ учун ӧлӧн тургузып бер"—дешкен. Кем јок. Мен ӧлӧнди тургузып бердим. Бастыра билемле, иштегенибис... Бӱгӱн дезе, Ырыс келеле, ол атты менен айрып алды. Јуун тушта сениӊ јаныӊа басканымды угала, мени бойынын ӧштӱзи эдип алган эмтир ... Мен эмди јойу не болорым...

Малтастыӊ јӱзи Керек-Јокко бурулып келди. Оныӊ јӱзи неденде коркуган, куп-куу болды.

—Мениӊ санаамда болзо, слер тегин јерге ӧч-ӧӧн баштадыгар ошкош. Керек-Јокко чике кӧрбӧй, арааӊ, оноӊ ары айтты: Аза-Јаланды оноӊ айрып алары, байла, јок.

Керек-Јок киӊис эде каткырды.

—Канайып отуруӊ, сен! Алып болбос„, „Олор јогына канайып кижи болорыӊ?" Бу не бӱдӱштӱ эрме тер!. Сен Кудай-Бергенде канча јыл јалчы болгоныӊды билериӊ бе, оныӊ учун нени алдыӊ! Бир де неме јок. Эмди Кӱјейге ок ӧлӧӊ тургускам деп, куучындап отуруӊ. Айдарда бойыӊ шӱӱп кӧрзӧӊ, кемигер кемге тӧлӧмирлӱ...

Малтас унчукпады.

—Атты бербе—Керек-Јок оноӊ ары айтты,—Олор сенеӊ нени де алып болбос. Јаргылашкылазын. Бистиӊ Совет суды ошкошло байлардыӊ-ӧштӱлердиӊ адаанын албас.

Керек-Јоктыӊ айдып отурганы ижемчилӱ де, чокум да болды. Јe Малтасты јӧптӧп алатаны кӱч болды.

Малтас олло бойы, отты кезе ајыктап, унчукпай отурды. Оныӊ тиштенип алган каӊзазы база ӧчӱп калган, јe каӊзазын ол бойы болгободы. Оныӊ эмди де сананып отурганы, байа баштап ла келердеги санаазы болды...

Керек-Јоктыӊ айтканы онҹозы чын. Малтас Кӱјейдиӊ адын тегиндӱ тузаланып турган эмес. Кӱјей саап ичерге уйды да „быйанзып" берген эмези јарт болгон. Малтаска уйдыӊ

јаҥысла суйук сӱди једижип турган; эткен сарјузын, чыккан бозузын, торбокко јетире азырайла, Кӱјейге берер учурлу болгон. Је, ондый да болзо, Кӱјей келтегейинеҥ ол база „болуштый“ кӧрӱнип турган. Малтас, Кӱјей ле Ырысты јамандаарга келди деп, Керек-Јок тегин јерге сананбазын. Јок, андый эмес, айла, олорды јамандап сӧс айдарга оныҥ јааты ачылар ба, тили кыймыктанар ба?, Айла, кижиниҥ јӱрӱмин, бай болорын олор токтодып турган эмес. Ӧрӧ турган Ӱлген онойдо јайабай, кезигин бай, кезигин јокту эдип, Ӱлген бойы бӱдӱрген. Олор ончолоры онойдо алдында тӱҥей карууна турарлар. Башказы јаҥыс сӧӧктӧ болуп јат. Кезиги мундустар, кезиги тодоштор. Олор дезе, Малтас ла Кујейдиҥ уулдары јаҥыс сӧӧктӱ-маймандар. Олор алдынаҥ бир јайзаҥныҥ улустары болгон, јаҥыс аданыҥ уулдарындый сананыжып јӱргӱлейтен. (Јаҥыс сӧӧктӱ јоктуларды „бойлорыныҥ“ байлары канча да кулданза, бистиҥ карындаш“ дежетендер). Кӱјей дезе, олордыҥ сӧӧгинде ончозынаҥ јаан јеҥези—эне бодолду. Оныҥ сӧзин укпаска сыраҥай јарабас. Оныла сен Ӱлгенди тарындырарыҥ, бойыҥды дезе, јаман кӧрмӧстиҥ колына берериҥ. Кем онойдо кылынар, ол кижиге јаан јеткер болор. Онойдо кӱн тоозына Кӱјей бойы канча айтпай турган; ого ӱзери кудайла тил „билижер“ камдар туркаары айдыжып тургылаган.

Андый, тортло беш сабардый, јарт немелерди Малтас канайда ундуган, Керек-Јоктыҥ келтегейине канайда јайылган... Ол кече коомой улустардыҥ сӧзине киреле, меҥдеген бойынча, онойдо кылынып ийген. Кийининде јаҥыскан артып калала, јаҥысла оҥдонгон, Керек-Јок оны кандый јеткерлӱ јолго баштаганын билген. Айса болзо, Керек-Јок, база бачымыла бойыныҥ озогы јӱрген бойына каршу сагыш таапкан. Айса оныҥ айтканын улустар оҥдобогон? Малтас, байа Керек-Јокко амаадап келерде, шак онойдо иженип келген. А эмди ол нени укты... „Кӱјейдиҥ ӧштӱзи мен“—деп, Керек-Јок, эмеш те јалтанбай, коркубай, айдып отуры. Онойдо ок Малтасты база Кујейдиҥ ӧштӱзи эдип койды... Малтастыҥ эткен кереги коркушту уур болды... Эмди не болор? Эмдидеҥ ле кыйын башталып јат. Бӱгӱн Ырыс келеле, адын айрып алган, эртен уйын алар. Малтас јанында јадып, азыранып јаткан улустары, кайра кӧрӱп ийдилер, ол дезе, эмди атта јок, уй да јок, акча да јок, оноҥ кату ачаналы кӧрӧтӧн, јер ле теҥери ортозында тенийтен ӧй келген туру. Андый кунукчылду сагыштар, бӱгӱн, Малтастыҥ бажына бадышп:й турды. Таманыныҥ алдындагы јер туура јылып, бойыныҥ алдында тӱби јок, кара оро јатканы иле кӧрӱнип келееткендий болды....

Малтас кагазын кончына сугала, ӧрӧ турды.

—Сен кайда барарга туруң? Бого коно бер. Керек-Јок, чала чочунуп, айтты.

Малтас Керек-Јокко кылчайып та кӧрбӧди. Ол, тың оору кижидий, эжиктең эҥчейип чыкты.

Ол барган соҥында Керек-Јок узакка уйуктап болбоды. Кунугып јӱрген кижини угуза айдып болбогонын бойына-бойы, тың чугулданып јатты... Айса ойто келер болор бо?

Је Малтас ойто келбеди.

Ол, ол ок тӱнде, Аза-Јалаҥда чеденниҥ ичиндеги бӧкӧҥ талга буунып койды.

Оныҥ сӧӧгин эртен тура таптылар...

V.

Тымык сууга таш таштап ийгенде, толкуузы канайда экпичи јарадына чыга береечи эди, онойдо ок Малтастыҥ буунып ӧлгӧни улустардыҥ јаткан кобы јиктерине, јайыла берди. Кижидең кижиге, айылдаҥ айылга улайлады. Баш-бажынаҥ јарандырып кееркедерде, кижиниҥ куйказы јымыраар неме болды.

Эки таҥ атту улустар, байала эртен, јабызак артта, јаҥыс мӧштиҥ тӧзине туштажкандар.

Олор канчала кирези арааӥ эрмектежерге тургылады, сӧстӧрин салкын учурбазын деп тургандый, сӧстӧрин јаба тудунып отургылады. Кӱн бойы ашкан, пастухтар койлорын айдап, айылга јеткен, а олор дезе, куучындашканча. Олор—Айду кам ла Чалма эку болгон Айду эмди карый берген: бойы корчойгон, кӧзи јаштанган, ӱни дезе, азыйдагызынаҥ арайлаган.

—Бу камык керекти Јорыкчыныҥ тенек уулы баштады. Ол Аза-Јалаҥга јууктап јат. Ондо јурт тургадый јер бе ... Кӧрӧригер ле Малтастыҥ кийининеҥ Керек-Јок бойы барар.

—Ол чын,—Чалма јӧпсинет.—Мен оныҥ келтегейине кожулбаганым јакшы болды...

—Андый куучындар, Малтас ӧлгӧн соҥында, Јолду ла Марчалуныҥ ӧзӧктӧринде ӧрӧ-тӧмӧн ӧдӱжип турды.

Тӱндеги сооктор келееткен јасты канайып токтодып болбойтон эди, онойдо ок болор-болбос эрмектер нӧкӧрлӱктиҥ ӧзӱмин токтодып болбоды. Кезик аразында, ӧштӱлердиҥ кӧп сӧстӧрине, Керек-Јоктыҥ ижемчилӱ де улустары, јайа тартылып турдылар. Бир кӱн Челапан ӧбӧгӧн туштайла, јолдоҥ туура кычырала сураган:

—Мен бир солун табыш уктым, ол чынба, айтсаҥ, Керек-Јок.

—Кандый солун табыш?

— Улустар айдыжып јат...Эмди бистиҥ уйларга ӧскӧ јердиҥ буказын экелген. Угын башкаландырарга.. Оныҥ кийининде бистиҥ келиндерге ӧскӧ јердиҥ эр кижизин...

— Керек-Јок ачынала карыганды эрмегин учина чыгара айттырбады.

— Сен карыган кижи, нӧкӧрлӱктиҥ эҥ баштамы члени, ӧштӱлердиҥ сӧзин уйалбай канайып ээчӣ айдып јадыҥ...

— Кулагым барда укбай кайда барайын. Уксаҥ озо... —Челапан актанарга сананды.—Бойыҥ бодозоҥ, карыган кижи јаш баладый. Укканла немезине ончозына бӱдер. Керсӱ улустар, аайлап, айдып бербегенче бӱдӱпле јӱрер...

Онон бери Челапан ондый куучын айтпас болгон.

Улустыҥ бир канчазы, Ырысты нӧкӧрлӱкке кожордо дежип тургылаза, кошпогондор.

—Оныҥ малы да кӧп акчала да бай. Онызы јогына кӱч болор. јалаҥла јоктулардаҥ кандый туза?—деп, айдыжып та тургылаган.

Кезиктери оны председательге тудуп алар дежип, тургылады.

—Ол бичикчи. Оныҥ адазы да јайзаҥ укту. Јпан ишти канайда баштайтанын ол билер. Бука неме јеткерлене де бергедий болзо, ондо тӧлӧӧргӧ акча бар.

Ырыс бойыныҥ керегинде эрмек айтпас болгон. „Мениҥ учун ӧскӧ улустар айдышсын, ол амыр болор,“—деп, бойында чикке сананып алган. Је, улустар оныҥ учун эрмек айткадый болзын деп, бойы база кӧп кичеенген. Таҥкы тартар кижи бар ба? Бу калтаны алыгар, кабак таҥкы тартыгар“. Андый јымжак сӧслӧ айдып, тере калтазын улустарга кӧп кєтап берип туратан.

Адазы эзен тушта, Ырыс бойы таҥкы тартпас болгон. Је, оныҥ адазы, таҥкы ажыра, улустарды бойына канайда тартып турганын, ол тушта јарт кӧрӱп туратан. Байлар улуска канайда јапшынарын јакшы билетендер! Алтай улустыҥ ортодо: „Јибезе де, јуу тату, албаза да, бай јакшы“,—деген сӧсти ол бойына јӧмӧлтӧ эдип, ого тайанып јӱретен.

Улуска „јакшы кижи“ деп айтырарга, Кудай-Берген сӱрекей кӧп сӱмелер сананып таап туратан.

—Кайыҥныҥ шаҥдазын ичкенче, менеҥ барып кыдаҥ кара чай ал, таҥкыныҥ сӧӧгин тартканча, барып кабак таҥкы алыгар.

Байдыҥ андый мекечил „быйанзак“ сӧзи, јӧргӧмӧштиҥ уйазы чылап, будынаҥ ала бажына чыгара ороп алганын кӧргилебей Кудай-Бергенди экинчи кеп сӧслӧ мактап тургылайтан: Бардаҥ једер, ӱстеҥ тамар“ . . .

Адазыныҥ андый сӱмезине Ырыс јакшы таскаган бол-

гон. Калтазын береле, кичееп көрбөй дö, кем де јӱрген ин керексибей де отурды. Калта Ырыстаҥ канчала кирези ураганда, Ырыс анча кирелӱ сӱгӱнип отурды . . . „Суузындары канганча таҥкылазындар, бир, чымчым таҥкы, ойто меге тузалу сöстöр экелер“. Оныҥ јаҥыс ла чочунып отурганы Керек-Јоктоҥ болды: „Оны таҥкыла мекелеп болбос. —Оны канайдар?“...

—Нöкöрлöр!—Керек-Јок куучындады, —Кудай Бергенов Ырысты, коомой кижи деп айдарга болбос. Ол бичикчи де, ары-бери јӱрген де. Јööжö ондо база кöп. Кандый да болзо, оны биске тӱҥейлеп болорыбыс па? Озодо бисти бийлеген байыбыс . . . бойыныҥ јалчыларыла јараар ба ол?

—Бис ого кул болгон эмес, адазына иштебей! —кем де улус ортозынаҥ кыйгырды.

—Ол чын болбой, —Керек-Јок меҥдебей карууна айдат, —је, андый да болзо, адазыныҥ јööжöзи оныҥ колында арткан, бистиҥ колго келбеди.

—Бай улустар байларла, јоктуларла бириклезин.—Керек-Јокко јемежип ӱчӱнчизи айтты. —Кеп сöстö бар ийне: „Чак чагынча, чана буунча“. Бистиҥ ийдебис бир аай улустар бололы, аргалу улусты Ырыс, бойына нöкöр эдип, бириктирип алзын.

—Мен бодозом ол чын. —Эзе јöпсинип айтты.

Чаптыев Кӱндӱбей ачынган бойычна јастыккан кылгадыйтап тура јӱгӱреле кыйгырды:

—Јок, чын эмес! Табыскакту сöстöрлö бойыгардыҥ колы будыгарды кӱлӱбегер. Оныҥ алдында немениҥ чынын айдарга јалтанып јадыгар ба? Тарындырбаска турган ийнегер. . . Кӱјейдиҥ уулы—ончо јурттыҥ ээзи . . . Бойыныҥ кӱчиле нöкöрлӱк тöзöзин деп, сӱме айдып туругар Айса ол јöпсинеле, катап биске суранбай, алдынаҥ бойы јада берер . . Байлардыҥ нöкöрлӱгин тöзööр олорго јайымды кем берер? Совет јаҥды мекелеп болбозыҥ! Бистиҥ јоктулар ла ортондор, бай-кулактарла јеҥижерге öмö бир болзын деп, биригип јадыбыс. Бойыбыска иштенип, јыргалду јадарга турубыс. Ол дезе, укту бай, биске амыр бербей јат . . . Айса, чындапта, слердиҥ айтканыгарча байлорыныҥ нöкöрлӱгин тöзööрлöр Слердиҥ табыскакту, јымжак куучындарыгар кандый јолго баштап турганын эмди билдигер бе! Оны бойына он кулашка јуукатпаска керек! Оныҥ чикезин јарт айдарга керек. Недеҥ коркуп тырлажып туругар. Кӱндӱбей ойто јерине отурды. Јуун öдӱп јаткан Керек-Јоктыҥ айылында бир де табыш јок боло берди. Тыт одындар каа-јаа тырс эдип, косторы ары бери чачылгылап тургылады... Отурган улуста бир де ӱн јоктым. Олор эмди Ырыстаҥ коркуп, унчукпай отургылаган

эмес, јe бойлорыныҥ ла сӧстӧрине уйэлала унчукпай бар. гылады. Оны Ырыс јарт билген. Айландыра ајыктап кӧрди. Кӧзи чугулду кӧпӧгӧш чедиргендер чачылып тургандый, эрди курулып тургандый тартылыжа берди.

—Мениҥ калтам кемигерде јӱрӱ? Баштап-баш болзын, ойто јандырзагар.

—Калта ойто келерде, чарбайган карды толбос болды. Ырыс калтазын ӱч катап кончына јастыра сугала, тӧртинчизинделе тапты. Кажыгына јетире, терен сугуп ийди. Ӧрӧ турды. Тонныҥ эдегиҥ тыҥ карчый тартала, курдыҥ учын бектеп кыстанала, айылдаҥ чыкты.

V.

Эзе таҥ алдында ойгоноло соокко бек кучактадып алганын јарт билди. Бажын тонныҥ алдынаҥ араай чыгарып, тӱндӱкти ајыктап кӧрди. Кӱн чыкалак болгодый. Теҥери карабoро, коргол јындый кӧрӱнет.

Эзе ӧрӧ турды. Балдары-ӱчӱлези јаҥыс тонныҥ алдында бойы-бойлорына шыкаай јадып, уйуктап јаткылады. Кичӱ кызычагыныҥ јалаҥаш буды тоннoҥ чыгала, кӧгӧрӧ тоҥуп калганын кӧрди. Ол балазыныҥ будын тонло ойто јабала, ончолорын эбиреде кыпчып ийди.

Оныҥ ӧбӧгӧни Тарбаган оттыҥ јанында јадып уйуктаган, эҥмегени јастыгын јазаарда, кӧзин јӱк арайдаҥ ачып, кӧрди.

Эзе отко эҥчейип келди. Турундардыҥ ӱстинде, јымжак апагаш тус уруп койгондый темдектер јагкылады. Ол колыла тудуп кӧрди—кар...—Ээ, узун мойынду кыш келген туру„ Эзе бойында кимиренди.

Бу ок ӧйдӧ оныҥ санаазына киргени:„ сарайда „Алып„ кандый конды болбогой. Бистиҥ јерге ӱренбеген мал, айса, ол јылу јердеҥ келген, кайдаҥ кӧрӧр?“

Тонын тӱрген јамынала, эжиктеҥ чыкты.

Бастыра јалаҥ, јалбак кырлар, агаштар—ончозы айландыра сӱттий ак торколо ороонып алган тургылайт. Соҥдоп калган јалбак, аппагаш тарылга ошкош карлар ӧрӧртинеҥ кыйаладып тӱшкилеп турды. Јаҥысла башка ӧҥ,— кӱн чыгышта Казан-тууныҥ бажына јаба, кӱн алдында булуттар кызарып турганы болды. Јут болор,“ —озогы улустардыҥ айдыжатаны Эзениҥ санаазына кирди.

Айылдаҥ уrак јок, уйлар, јалаҥ јерде јатгылар. Олордоҥ изӱ казанныҥ буузындый тыныш бурлап турды,кар тӱктерине јапшынып каларда, ончозыныҥ ӧҥдӧри бир аай аппагаш немедий болдылар. Кабыргаларыныҥ алдында кар, јылузына кайыларда, кара-кӱреҥ јерлер кӧрӱнет.

Бугун Эзе, ол уйларга алдындагызындый јалакай сӧстӱ

јууктабады. Оның, озоло кӧрӧргӧ турганы „Алып“ болгон, оны кичееп азырап кӧрӧри Эзе мойынына берилген болгон.

Эзе јымжак карды кыјырадып, сарайга келди. Тыттың чобыргазыла јапкан јамычаның ӱстиндеги, кӧбӧң ошкош, јымжак кар кӧкпӧйип јатты. Эжиктиң бажынаң, сарлыктың барбак куйругы ошкош, кар селбектенип турды, база тоормошатор до ортозына, канайда да эптелип, кысталган јадыры. Эзе эжиктиң тутказының тудала тартарда, мойынына. энчикпес кижи ӧнӧтийин чачып ийгендий кар урула берди, Ол энчейген бойынча сарайга кирди.

—Эртен тура келип тушта арын „Алып“ сӱӱп туратан. Эжиктиле ачары керек болгон. „Алып“ бойының јылу тӧжӧгинең турала, ыңыранып чӧйӧ мӧӧрӧйлӧ, семис мойының сунуп келетен. Ол, эзендежип- јакшылажып турган-дый, бажын да кекийтен болгон ...

—Је бу тужында „Алып“ нениңде учун турбады. Эзе, маңзарып, бозомтык сарайдың ичин ајыктады — бир де табыш јок. Оның турган јерине тӱрген барып кӧрди. „Алып“ мында да јок болды. Оны столбого темир кынјыла буулап тургылайтан. Эмди кӧрзӧ, кынјы сарайдың ортодогы чеденге аркылып калды. Эзе кынјыдан тартарга санаган, је кынјы тыт агашка бадалала, јоон сыраны бӱктеп ийди. Эмдиле кӧрӧр болзо, „Алыптың“ эки колы јерге эмеш јетпей, буунып калган туру. Оның эки кӧзи кыймыктабас шилидий болуп ӧлӱп калган эмтир.

—Эзе бир кезекке аргазын тапай, јаңыс јерге тура калды. Кӧстиң алдында кубакай тостоктор тоголоныжып тургандый болды. „Эмди кайда барар? Нени эдер? Керек-Јок кече Ортолойго барган... јанбаган“.. Эзе тортло эзирик немедий, сарайдаң чыкты.

—Керек-Јок дезе, бу ӧйдӧ аймакисполкомның председатели Василий Иванович Зыряновло, јылу кужаган эдериш эрмектежип турган.

Зырянов бу керекти сӱрекей јарадып укты!

—Јакшы учурлу керек баштадыгар — Зырянов изӱ эрмектенген. •Слердиң нӧкӧрлӱктиң ады „Јаңы-Јол болгоны тегиндӱ эмес эмей. Буканы чеберлеп, азырап, кыштадып алзагар эзенде англиский укту айгыр берерибис.

—Керек-Јок андый сӧскӧ айдары јок сӱӱнген бойынча, тӱнде уйуктап та болбогон. Бӱгӱн ол Ортолойдо конгон. Јадып алган, сананып јатты: „Јакшы болор. Эзенде „Алыптың укту бозулары чыгар база эки јылда англиский укту кулундар бӱдер. Ол тушта улус, нӧкӧрлӱктиң тузазын кӧрӱп биске кожуларлар. Јӱс ӧрӧкӧгӧ јеткен соңында кӧрӱжерибис, Аза-Јалаң кемге једер эмеш“...

Онойдо сананарда, эди тамла изип, уйкузы чыгып, Аза-Јалаҥда јаан, јараш деревне бӱде бергендий, кӧзине кӧрӱнип турган.

Тал тӱш киреде Керек-Јок айлына јууктап келди. Сарайдыҥ јанында јуулган улустарды кечӱдиҥ ол јанынаҥ кӧрӱп ийген. „Ондо не болды не?—Керек-Јок бойынаҥ сурады.—Ончозы јер јаар эҥчейип алгылаган?“ Оноҥ јууктап келеле, ӱч ийт согышкылап јатканын кӧрди; эки-ӱч саҥыскандар казыктарда, кардынаҥ кадалып калгандый, отургылайт је, ондо до „Алыпка“ јеткер болгонын билбеди. Сарайга једип келеле кӧрзӧ, буканыҥ кабортозын сойгылап салган эмтир. Керек-Јок, адынаҥ тӱжеле, унчукпай турды. Челапан оноор кӧрди. Канга уймалып калган бычакту оҥ колын туура сунала, сол колыла маҥдайында терди туура арчып, кӧзин типилдедип турды. Ого коштой Эзе, тизеленип отуруп алган, кӧзиниҥ јажы буканыҥ эдине тамчыладып турды.

Керек-Јок унчукпай, узак турды. Калганчыда ла сурады:

—Кандый-кандый темдек бар ба?

—Јок билдирбейт. Чеденниҥ ортозынаҥ ажала буунып калган,—кӧп улустар јаҥыс ӱнле айттылар.

—Кайда јок!—Челапан ачынды.—Малдыҥ сын арказын чыгара кӧрзӧӧр: кӧк шилкек болуп калган. Кӧрӱп туругар ба? Јаҥыс терези ле тежилбеген, терениҥ алдында эди деэе ылбырап калган.

—Кӧрӱгерде!—Эзениҥ кичӱ уулчагы, узун, јоон,кайыҥ агаш табала, кӧргӱсти.—Байла бу агашла соккон.

—Ол агаш, колдоҥ колго јӱре берди. Ончолоры оны аҥдандыра туткылап, не болгонын ол агаштаҥ тыҥдап угарга тургандый болгылады.

„Андый агаш, бу сарайдыҥ јанында качан да јок болгон —деп, Керек-Јок бойында сананды. —Бу сарайдыҥ јанында кандыйла такпайларды, чӧп-чӧлкӧни ол ончозын билетен. Бука да јӧбӧш болгон . . . Кышкыда ӧлӧҥ коштой до јатса, ашпайтан болгон; коштой чеденде уйда тудар тушта, ажарга сананбаган. Бу агашла оны кем онойдо согор болды, айла нениҥ керегинде?“

. . . Колодазын јаратпаган адарулар, канайта ӧскӧ јерге качатан эди, улус онойто ок, эки катап чыгым боло берерде, нӧкӧрлӱктеҥ ойто чыгып тура бергиледи. Олор Керек-Јокко јаҥыстаҥ келгилеп, кӧзине чикке кӧрӱп болбой, сурагылап туратандар:

„Мени чыгара кырып салзагар“ . . .

Нӧкӧрлӱкте јирме јети ӧрӧкӧдӧҥ алты ӧрӧкӧ артты . . . Олордыҥ ортодо карыган Челапан, комсомолец Кӱндӱбей; ӧбӧгӧни мойнозо до' оныҥ сӧзин укпай, артканы Эзе

Коронду тилдер јымжабай тургылады. Тӱш талазынаҥ Керек-Јокты электеп, шоодып тургандары сӱрекей болды. „Кӱјейдиҥ чымаалыдый кыймыраган малынаҥ бирӱзи де арсайбаган, Керек-Јок дезе јаҥыс бука экелген, онызы да буунып койды. Оны бис айдып турбай: „Касты ээчип учпа, канадыҥ сынбазын“. „Озогы јаандардыҥ сöзи учурлу: „Таҥдагы јуудаҥ, бӱгӱнги öкпö тату“. Ол келишкени ол ийне.

Бу тӱймееннеҥ Кудай-Бергенниҥ ӱйи—Кӱјей де куру калбады. Коштой айылдарга айылдап, кöп улустыҥ ортозында, оҥ чачын сыймай тудуп, тыркырууш ӱниле айдып турды: „Эйт, кулугурларды, ачымчылу. Ӱкту мал азыраарга олорго сагыш кайдаҥ келген! Сананган сагышла ол кайдаҥ болот. Алтайдаҥ айдулу, кудайдаҥ салымду неме эмей . . .

Ачуга ӱзери ачу, коронго ӱзери корон болды. Кургак агаштарга от камылгандый, јаҥы тӱбек базала кобы-јиктерге таркады.

VII

Јети айга јерди бӱркеп јаткан кар, јулу салкынга, изӱ кӱнге чыдашпай кайылды. Кобычактарды тöмöн суулар, бойы-бойлорыла маргаандажып тургандый, кӱркӱреп тӱшкиледи.

Кардаҥ айрылган кӱреҥ јер, јалбак меестер, кееҥ бӱктер јажыл öлöҥлö јӱзӱн чечекле бӱркелди. Öлöҥниҥ бажыла öрт кӱйӱп тургандый, барбак башту кӱн келди деп, чечектер јайканышты, јапык тыттардыҥ тöзинде ачкыл јытту чейнелер талбайышты. Кейди толтура турар јараш јытту јодыра чечеги, ак кöбӱктий кайнады, табылгы тайа, јыдыҥаактар ончолоры, тойго барарга тургандый, јазангылады. Аспак ла кайыҥныҥ јалбырактары ээзинде шыбыштажып эрмектешкилейт. Кӱреҥ јес ошкош тыттар да кееркеерин ундубадылар. Кышка, јайга чырайлары кубулбайтан мöш, чиби, тиген, каргайлардыҥ öҥдöри јарангылап, будактарыныҥ бажында мӱӱстери тостойыжып келгиледи. Чечектер бажынча адарулар кӱӱлешти, ак, сары, кызыл кӱреҥ кööлöктöр кейге јайым кыйа-тейе учкылап турдылар.

„Јаҥы-јол“. Бу нöкöрлӱктеҥ канча-канча, јылтыркай тӱктӱ башпак тумчукту, јоон мойынду симентал—„Алыптыҥ балдары кöрӱнди.

Челепан öбöгöнниҥ јаҥыс јеерен уйынаҥ, база андый боозу чыкты. Айыл ээзи ырызын батыштырбай, кирген ле кижилерге мактанып турды:

—Кöрдигербе, кандый! Јаҥыста болзо оҥго бодолду.

Андый бозулар јанысла нöкöрлӱкте арткан улустарда, эмес, нöкöрлӱктеҥ чыккан да улустарда база болды. Ол улустар нöкöрлӱктеҥ чыкандарына уйалыжып, туйка сӱгӱни-

жедилер: „Мынызы мындый саҥбашка немези бе“.—Олор бойлорына айдыжып турглады.

Керек-Јоктыҥ кӧкси кеҥиди. Сыҥы тӱзелди, чырайы јарып, кӧзи туркаары каткылу, он јыл кайра јаш боло бергендий јӱрди.

—Эмди Зыряновка барарга кем јок. Английский укту айгыр керегин эрмектежерге јараар . . . Бойы келип кӧрзин . .

Эҥирде терс салкын болды. Ыш тӱндӱктеҥ чыкпай, айылдыҥ ичине толо берди. Айылдыҥ ичи ачу ыш, бозом караҥуй болгон. Оттыҥ јаркынына, отурган улустардыҥ јӱстериле кызарыжып отургылайт. Чалманы ӱч кижи арайдаҥла тудуп, токтодып тургылады; ол дезе, эмдик кулундый таштадып, кара суума тӱшкендий терлеп турды.

—Мени божодыгар! —Ол айры-тейри ӱниле кыйгырып турды. Мен барып суума тӱжедим. Божодыгар!

Ол бирле кезекке јобожып турала, катап кыйгырып турды:

—Мени суудаҥ кем чыгарган? Отко мени кем таштаган? Тошко мени кем суккан! Кем? . . .

—Сени суудаҥ Керек-Јок чыгарган—деп, ӱйи токтодып айдат.—Ол сени ӧлӱмнеҥ айрып алала, айылына экелген; оҥдолзоҥ, Чалма, бу сен канайып калдыҥ . . .

Балайдыҥ кӧзиниҥ јажы кургабас болды. Кӧп кӱнге уйуктабаста, болчок јаагы, карыган эмегенниҥ јаагы ошкош, коппыйа берди. Изӱ јадышка санаазы чыгып турган ӧбӧгӧниниҥ јанында, кичӱ баланы каруулдап тургандый, тӱнгетӱшке айрылбай отурды.

Ӱч конок кайра, Чалма, тайгадаҥ кујурга јылкы мал тӱжӱрген. Малда огош кулундар кӧп болгон. Ол малды Урсулдыҥ суузын кечире айдаарга керек болды. Урсулдыҥ суузы тегинде јаан, тӱрген ого ӱзери тайганыҥ кары бузулган, јаҥмыр да тыҥ јааган—суу казыр болды. Бир кулун јалбак ташта тайкыларда, сууныҥ чакпыны јыга сокты. Чалма коркуган бойынча, чечинбей де, суума чурап ийген. Је Урсул суузына чыдаарга кижиниҥ кӱчи јетпеди. Тӱргеҥ суу, Чалманы кӧдӱрген бойынча агыза берген . . . Кӱркӱреек табышту арту тӧмӧн, ураак јок. Чалма сагыжы бойында тушта, сок јаҥыс содон таштаҥ тудунып алды . . . „Эмди јаратка канайып чыгар? Бу таштаҥ кол айрылган ла соҥында, артудаҥ бӧрӱкчеле барып ажары иле. Ӧлӱм ондо . . . Андый артулардаҥ качанда кижи тӱрӱ чыкпаган“.

Чалма таштаҥ тудунала, узак кыйгырган, болушка кычырган . . . Оныҥ кыйгызын ончозынаҥ озо уккан кижи—Ортолойдоҥ јанып келееткен Керек-Јок болгон. Сууныҥ јарадынаҥ кӧрӧрдӧ, Чалманыҥ бажыла кӧрӱнип турган . . . Ке-

рек-Јок, меңдеп, адыла суугa кирди. Је, Чалмага атла јууктап келер арга јок болды. Суу капталга једе берген; базала бир-эки алтам ичкеери јортсо, оны да јеңил агыза берери јарт болды . . . Керек-Јок адыныҥ бажын ӧрӧ, суугa удура буруп ийеле, канјаадагы армакчызын тӱрген чечти—Чалма јаар таштады. Ол онойдо Чалманы судаҥ чыгарган. Оныҥ кийининде ӧңӧрӧлӧ, айылына экелген . . .

Ол ок тӱн Чалма изӱ јадышка туттырган. Балай ыйлады: „Ӧскӧ улустыҥ малына болуп јӱреле, арай ӧлбогӧн. Бойыныҥ јаҥыс малыныҥ кийининеҥ . . . кижи јок. Мен тегинде бойым оору . . . балдарла отурарга керек . . . сен база ооруды таап алдыҥ . . . јаҥыс уйыбыс саскa тӱжеле, ӧлӱп калды. Эмди канайып јадарыбыс!“ . . .

Чалма јети конок сагыш јок јаткан. Тӱнде туркаарыулаарып, кыйгырып, кандый да јарты јок сӧстӧр айдып, кайдары да јӱгӱрерге турган. Айылдаштары оны арайдаҥ ла токтодып, тӧжӧккӧ јатыргыскылап тургандар.

Керек-Јок Ортолойдоҥ доктор алдырган . . .
Бир ай ӧткӧн соҥында, Чалма тӧжӧктӧҥ турды. Оныҥ јӱзи копшыйала, чӧйилип калгандый болды; эки бутта чак јок, јаҥыла базарга ӱренип јӱрген баладый болды.

—"Кујей јеҥеме барадым . . . —ол эмеш оҥдололо, айтты.—Уй сурайдым. Азыранар арганы бедиренер керек. Оныҥ кулунын ӧлтӱрбеске јӱреле мындый тӱремел болды".

Чалма келерде, Кӱјей јалакай, килемкей болды:
—Сениҥ кыйналганыҥды билерим, кӧӧркийм, билерим, сӱрекей, кыйналдыҥ.

Качан Чалма уй керегинде эрмекти баштаарда, Кӱјейдиҥ кабагы јемирилеле, оҥ колыла кулагында мӧҥӱн сыргазын тартарда, кулагы арай јырылбады.

—Јартын айдар болзо, сен коомойло кижи, Чалма, чынарга јок коомой кижи! Мениҥ талдама кулунымды Урсулдыҥ суузына агызарыҥда, мен бир де эрмек айтпадым. Мен уйды да берерге ачынбас эдим. Јоктуларга бир де неме кысканар кӱӱним јок... Је, менде артыкту уй јогын сен бойыҥда билериҥ, налог учун барган... этке бодоп алгандар, кол јукарган... Бойыбыс та, байла, сӱт јок отурар болорыбыс.

Чалма ойто, не де јок, куру јанган. Оноҥло бери оныҥ јӱрӱми ӧскӧлӧнди. Оору јӱрегине кандый да кара сорбы артып калгандый, јӱрер болзо тӱлтӱк-бырсык, улусла да эрмектешпес, нени де кезе сананып алган јӱрди, Амыр јадып, уйуктабас та боло берди; каа-јаа карамтыкса да, саҥ башка тӱш кӧрӱп тургандый, ӱстине корголјын салып койгондый, базырынып турар.

—Кажы бирде Балайла, тӱштеле эмеш эрмектежер.
Керек-Јок суугa тӱжетен болзо, ол эмезе аттаҥ јыгылатан болзо, айла, ол тоормошко бастырза ба.
—Ого не андый кара сананып туруҥ?—Балай кайкаар болды. Ол сени ӧлӱмнеҥ аргалабады ба? Ол сеге доктор аллыртпады ба?
—Ол меге јетирген јакшыларыныҥ кӧбизин мен билерим.. Је, оныҥ јетирген јакшызын, мен ойто неле јандырарым? Неле? Суугa тӱшкен болзо мен оны јаратка чыгарар эдим. Аттаҥ јыгылган болзо, мен ӧрӧ тургузар эдим. Эмезе тоормошко бастырган болзо, ол тоормошты бойымныҥ ӱстиме алынар эдим. Балай, ӧбӧгӧниниҥ андый куучынына јаҥысла ӱшкӱрип отуратан. Андый, сантескеери, сӧстӧргӧ кандый кару айдарын аайлап болбой турды.
Ол ок јайда бир катап, изӱ кӱнде Керек-Јоктыҥ айылыныҥ јанында Марчалуныҥ улустары јуулышты. Олордыҥ ортозында Чалма база болгон. Ол ӱч катап, бир јерденг бир јерге солуп, отурып турды; сыраҥайла, алдынаҥ суу чыгарда кургак јер бедиреп тургандый, токтодынбай отурды. Јуунда бӱткен керектерди де, айткан куучындарды да оҥду укпады оны кандый да бойыныҥ сагыжы кыйнап турды. Је, ол тӱрген туруп, тӧртинчи јерге отурды, бежинчи де столго јуукташ келеле, колын, јалтанбай, ӧрӧ кӧдӱрди;
—Нӧкӧр Керек-Јок, меге бир-эки сӧс айдарга јараар ба?
Улустар ончозы оноор бурулгылап кӧрдилер... „—Нени айдарга туру не? Јуунга тузалу сӧс айтпас кижи эди“... ӱй улустыҥ ортозында отурган Кӱјей дезе сӱгӱнди -јалбак, ак чырайына јылу кӱлӱмзирӱ јайыла берди. Эр улустар ортозынаҥ Ырыс ӧрӧ, бийиктей отурды. Ол тӱлкӱ јакалу торко тонныҥ эдегин ача тутты, кара килиҥ камду бӧӧлјилӱ бӧркӱниҥ кызыл торко чачагы сол кулагыныҥ ӱстине аҥданып келди.
Чалма Керек-Јокко јууктай базып келди. Ого изӱ болгон. Ол эски кой терези тоныныҥ тӧжин ачарга сананган, је топчызын узак таап болбой турушты. Улуста ӱн де јок. Ончолоры сакыдылар.
—Нӧкӧрлӧр,—калганчыда Чалма баштады,—мениҥ айдарга турган сӧзим, айтса бу јуунга камаазы јок болор. Је, андый да болзо, мен айдарга турум... Бу столдыҥ кийнинде Јорыкчынов Керек-Јок отуру. Бис экӱ кичӱдеҥ ала Кудай-Бергенге јалчы болуп, кожо ӧскӧнибис. Ол меге качан да бир де јаман этпеген. Мениҥ јылыйып бараатқан јӱрӱмимди, ол ойто меге јандырган. Онызын слер ончогор билеригер. Је мен... Мен дезе, ого сӱреен јаан шок јетирдим. Эмди мен билип јадым, јаҥысла ого эмес је слердиҥ ончогорго јаан шок эттим. Оны эмди билип јадым.

Отурган улустар öрö кöдÿрилдилер, мойындары ичкеери узай бергиледи. Кöп сабалары оосторында канзалары öчÿп калганын билбей, отурдылар. —„Бу Чалма нени айдарга туру не? Кандый шок болды не?"...

Чалма бажын јабызадып ийди. Ÿни онойдо ок јабызай берди..

—Слер ончогор бистиҥ укту бука—„Алыптыҥ" öлгöнин билеригер... Оныҥ кийининде улустар, Аза-Јалаҥныҥ кöрмöстöринеҥ там тыҥ коркор болгондор... Нöкöрлÿктеҥ ойто чыклаган.., Ол керек, нöкöрлÿкке јаан арчамыгын јетирген. Анчадала, оныҥ председатели Керек-Јокко тыҥ кÿч болгон...: Эмди кандый, кöрÿгер... Нöкöрлÿк ийделенди. Олордыҥ баштаган керектери ичкери, тузалу јолло кöндÿкти... Анда да јок, кöп улустар, оны букага шылтай, аҥдып ок јадылар. Мен андый немени чыдажып угар аргам јок... Аза-Јалаҥныҥ кöрмöзи мен! Кайыҥ агашты бу мениҥ колым туткан...Буканы... мен албанла чеденнеҥ ажыргам... бойымды ок кулданган улустардыҥ сöзине киргем... Бойыгар... Канайсагар да таштазагар да. . Мен слердиҥ колдо . Андый немени айтпай јÿрер аргам јок...

Чалманыҥ тизелери мылтырт эде берди, отургышка келип тÿшти, бажын столго кöҥкöрö салала, ыйлай берди..,

Ончолоры ÿн јок болдылар. Ырыс коркуган бойынча, энезиле удура кöрÿшкиледи. Оныҥ санаазында: „Эмдиле тутканча, отурган јери бойынала ööй ойылала, оны јудуп ийетен болзо кайдат". Кÿјей, ÿн јоктоҥ, öрö турды; чакыдагы аттардыҥ ортозында турган, мöҥÿн јазалду кÿреҥ-јеерен адын чечип аларга басты.

—Онойдордо, Аза-Јалаҥныҥ туткактары, кöрмöстöри, олор болбойтон бо?—кем де араай айтты.

Ол сöс, таарыга чедирген чачылгандый, улустыҥ ортозына тÿшти. Кыйгы-кышкы, табыш-тал кöдÿрилди. Каргандар, јииттер, эр, ÿй, улустар—ончозы кыйгырышты. Кезиктери, Кÿјейди ле Ырысты тутканчала, судтазын дежип турдылар. Бир канчазы Чалманы каргап тургылады...

Бу тушта Керек-Јок отурган јеринеҥ öрö турды. Ол Чалмага јуук тайла, оныҥ јардынаҥ тудуп, јÿзин бойы јаар бурый тартып алды... улустыҥ табыжы јылыйды. Ончолоры Керек-Јоктыҥ сöзин, Јорыкчыныҥ јаҥыс уулыныҥ сöзин сакыдылар.

VIII

Кÿреҥ кÿс, Алтайдыҥ ÿстине, бойыныҥ јараш кеен чÿмдерин чачып ийди. Кырда турган агаштар ак-сары, кызыл-сары кийимдерди кийип ийдилер. Кескен арбаныҥ саламдарыныҥ тöзöгöзи атпайып турды. Мал јайлаган јердиҥ öлöҥ-

дöри куу-сары боло бергиледи. Јаҥысла Аза-Јалаҥ, Јолду ла Марчалу эки сууныҥ јарады јажыл торко јажаҥла бÿркенген јатты. Эрте тургускан обоолор јаҥмырга карарып калларда, јажаҥдар оноҥ до јажыл немедий билдирет.

Аза-Јалаҥда јажаҥдар былтыр да, оноҥдо озо öткöн јылдарда онойто ок јажарып јадатан болгон. Је, оныҥ јурт улуска не туза болды? Бир де јок. Олордыҥ бир эчкизи де оноор кирер учуры јок болгон, ондо јаҥысла Кÿјейдиҥ малы туратан.

Эмди дезе, керек оноҥ башка болгон. Колхоз јазалыня шок ижин јетирип, Марчалу ла Јолдуныҥ јоктуларын сайгактап, бойы-бойлорын öчöштирип турган керегинде Кÿјейле Ырысты судтайла, ийе берген. Олорды Аза-Јалаҥнаҥ сÿрген. Эмди кеен-јайым, ак чöл—ончо улустыҥ теҥ јери болды.

Тайганыҥ öлöҥи када ла берерде, кöдÿре улустар јылкыларын Аза-Јаланга тÿжÿрдилер. Малды тÿш таладаҥ айдап турдылар. Кажыла кижи бойыныҥ малын јажыл јажаҥга озо јетирерге меҥдеди. Бир канчалары кереҥи айылдарын экелип ол јажаҥныҥ јанына, сууныҥ јарадына тургузып ийгиледи.

—Кажыла кÿнде, эртен турадаҥ ала Аза-Јалаҥда малта чатылдаган кирее шуулаган, улустыҥ јиркирешкен табыштары, јараш кожоҥдоры, јаан каткылары јыјырап тургылады. Ол тургруская айылдардаҥ ногоон ыш чöйилип, аракыныҥ јыды јытанып турды. Кÿстиҥ кÿреҥи бай... Уйлар ойто сÿттенер, кулундарды база бир кезек буулап, малдыҥ сÿдинеҥ кыш келгелекте, ачу аракы азып ичер..

—Аза-Јалаҥда кöрмöс бар деген чöрчöккö эмди бÿдÿп турган улустар јок болды. Керек-Јокты јамандап шоодып туратан сöстöр токтоп, öскö келтегейине кöчти. Керек-Јоктыҥ баштаган ижи јарамыкту боло бергенине улустар јарт бÿде бергиледи. „Јаҥы-Јол“ тöзöлгööли ÿчÿнчи јыл болды. Ол бу ÿч јылга неле буудактарды öдÿп чыкты. Улустар кÿн тоозына келип, „Јаҥы-Јолго“ мени чийип салзагар „“-деп, Керек-Јоктоҥ сурап јÿрдиле. Эмди бу азыйдагы таҥынаҥ јатканынаҥ тыҥ, алакчызы јок нöкöрлÿк эмес болды. Ол эмди сельхозартельдиҥ уставына кöчкöн. Ондо эмди алтан јети öрöкö бириккен. Бойлоры алдынаҥ јадарда, кöстöрине кöрÿнбейтен малдары, јаҥыс, бириктирип ийерде кöптöй берди. Эмди олорго, Керек-Јоктыҥ Ортолойдоҥ кредитке алганын кожуп ийзе... Салдалар, ÿрен чачар машиналар, аш кезер, öлöҥ кезер, машиалар... Öлгöн „Алыптаҥ“ јаан укту бука... Английский укту айгыр... чын јурт јаан да, байда болды. Кыш келип öтсö,

малга базала көп укту кулундар, бозулар кожулар. Арба' сула чачылар,..

Колхозтыҥ јеҥӱлери бӱгӱн де иле, эртен сакыйтаны оноҥ до көп. Андый да болзо, Аза-Јалаҥдагы улустыҥ јадынызла Керек-Јок јөпсинер аргазы јок болды. Оныҥ санаазында планы башка болгон.

Öскö улустар, малдарын öзöктöги јажаҥга меҥдеп, айдап турарда, Керек-Јок колхозтыҥ малын, кедеери тайгадаҥ тӱжӱрбей, тутты. Кедеери јаан кар јааганда соҥында малды тӱжӱрерге сананды. Оноҥ тӱжӱрзе малды ыжык аркаларга тургузар, Аза-Јалаҥныҥ койу јажаҥына тургузар, ондо кыш öткöнчö дö кар јатпас јер: салкын учура берер. Онойто кабырар болзо, кыш ортозы öткöнчö малдыҥ тӱги де сынбас. Оноҥ ары јаҥы öлöҥгö јеткенче, кохозчылардыҥ белетеп алган öлöҥдöри једер. Алдынаҥ да јаткан улустардаҥ јалкурбагандары öлöҥди тургузып алгандар. Јаҥысла олордыҥ шӱӱлтелери тескери болгон. Öзöктöги öлöҥгö олордыҥ баштары айланала, оны Кӱјей ойто келгелекте, малдарына тепседип аларга тургандый болдылар.

--Аймактыҥ јер бöлӱги, јерди эртеде ӱлеп берген болзо. Керек-Јок, бойлорыныҥ ӱлӱзине келишкен јерлерин чеберлеер эдиле.

Айдаров көп катап землемерди ийип, јерди ӱлеп берер болуп сöзин берген је землемерди эмдиге јетире ийбеген, јаскыда кыра öйи öткöн, јайгыда öлöҥ ижи öткöн: кӱски зологты тартар керек, јажаҥга малдарын айдап јадылар. Калганчыда, Керек-Јок базала аймакка, Айдаровка келген, онызы дезе, ачынган: „Неге торсыктап туругар! Айла, слерге јерди немезин ӱлеер. Аза-Јалаҥ базтыразы слердиҥ колхозтыҥ јери. Кайдаҥ кыралайтан, кайда öлöҥ иштеер-ончозын бойыгар билзегер. Керек болзо кийининде ӱлеп бергейис“. Айдаровтыҥ сöзин јаратпазада, сакыырга чöлöö јок болды. Колхоз кӱскӱ кыра тартар бригаданы тöзöйлö, ишти баштады. Эмди јажаҥды ототпос арганы тапай турды. Керек-Јокты бир де кижи угар аайы јок болды. Оныҥ азыйдагы айылдажы Кознаш тижин кыјыраткан:

—Сен биске не амыр бербей туруҥ! Озодо Кӱјей биске јарык кӱн кöргӱспеген, эмди сен, камык јерди колго тудуп, бийлеерге туруҥ ба. Биске Айдаров айткан: „Эмди јер слердиҥ-ончогордыҥ, малды кайда тургузар, öлöҥди кайдаҥ эдер бойыгардыҥ табыгар бойыгар билзегер“...

Оны уккан Керек-Јок алаҥ кайкады: „Ол онойдо олорго канайып айткан? Јаан культурный јуртты, иштеер аҥылу јери јок болзо, канайда тургузар—тыҥыдар?“

Керек-Јок бир кезек сӱрекей ачынды, андый да болзо,

колхоз ижин токтотподы. Колхозко берилген Кӱјейдиҥ туразын школага јазап алдылар. Кӱндӱбей Чаптыев аймонодоҥ бир ӱредӱчи алдыртып келди. Колхозчылар Чаҥкыр деп, кoштой öзöктöҥ бир тура садып алала, тартып экелип Аза-Јаланда, колхозтыҥ конторазы эдип, тургузып алдылар; амбарларды катап јазап чыйрадып алгылады.

Керекте тутак јок болды—кöндӱкти... Айас кӱскӱ кӱн болды. Карган Челапан, ого баштаткан он пастухтарла кожо тайгада, малда болды.

Јаргы тушта актанып божодылган Чалма, ӱч кижилӱ Аза-Јаланда кӱскӱ кыра тартып турды. Кӱндӱбей јаш öскӱрӱмдерди баштап, Јолду бажынаҥ јылу кажаганга агаш кезип турды.

Керек-Јок ӱредӱчиле экӱ Аймакисполкомго сведение бичип конторада отурдылар. Столдо јайып салган чаазындардыҥ ӱстинде кӱн јаркындары алтын чымылдый, јорголожып турдылар.

Керек-Јок бойыныҥ болушчызына сӱрекей сӱгӱнип турар болгон. Јалакай Ойрот-Турада педтехникумды ӱренип божоткон. Аймачный комсомолдыҥ Комитединиҥ бюрозыныҥ члени болгон, ол аймак ичинде озочыл, культурный ишмекчилердиҥ бирӱзине келижип турган. Бойыныҥ кöрӱмјилӱ ижин ол „Јаҥы-Јолдо“ до кöп кöргӱсти. Је бойы кату сыргынду, кезикте чала тарынчаак та бодолду кöрӱнип туратан. Оныҥ андыйы Керек-Јокко јарап турды. Јараш колыла бичикти, бир кемле, бичип отурганын Керек-Јок јилбиркеп кöрöр болды. Бир тӱҥей, јараш тоолор оныҥ перозыныҥ алдынаҥ чыгып, бойлорыныҥ јерине јергелей тургылап турдылар.

„Бичикчи кижиге кандый, јакшы.“—Керек-Јок угуза сананды. Јалакай, маҥдайына тӱжӱп келген килиҥ ошкош кара чачын кайра сыймайла, Керек-Јокты, кайкап, ајыктады. Олор Кӱндӱбейле экӱ, Керек-Јокты, бичикке ӱрензин деп айдып турганда, ол оны кокурга бодойтон болгон. Чала учкаары кичееп келерде, Керек-Јок ачына береле андый куучынды мыныҥ соҥында база баштабазын. ӱренерге бош то јок, јаш та öткöн, дейтен болгон. Андый кӱндерден бери јети кӱн öтпöгöн, куучынды бойы баштады: -„Айдарда Кӱндӱбей ле мениҥ јобогоныс тегин калбаган турбай„...

—Нöкöр Јорыкчынов, слер кажы кирадеҥ бери бичикчи улуска кӱйӱнер болдыгар.—Јалакай бойыныҥ сӱгӱнип турганын јажырып болбой, кӱлӱмзиренип јымжагынча сурады.

—Мен олорго туркаары кӱйӱнеечи болгом.

—Айдарда, слер не ӱренбеске јадыгар?

—Мен слерге айткам... Ӱренерге соҥдогом. Баштыҥ меези каткан, неме оҥдоп болбос ийне.

Керек-Јоктыҥ туркаары айдар ӧй шылтагы јаш јааны ла болгон. Је эмди оныҥ сӧзин угарда, бойына-бойы бӱдӱнбей, Јалакайдаҥ мынайта сурады:

—Айса ол чын эмес? Чындап та мениҥ меем тыҥла ӧткӱре катпаган болор бо? Бу керек Јалакайды там тыҥ сӱгӱндирди. „Эмди базала эки-ӱч јылу сӧстӧр айтса, Керек-Јок азбуканы колго тудары ураак јок", —деп, Јалакай бойында шӱӱп алды. Ол андый сӧсти тутканчала алгадый болгон, је бу ӧйдӧ кӧзнӧктиҥ ачыгынаҥ кандый да тыҥ кыйгы, кӧп улустыҥ табыжы угулды. Ол јанында кыра тартып турган акта кемдер де тӱймештилер.

Керек-Јок сенекке чыгара јӱгӱрди. Марчалуныҥ суу јарадынаҥ тууныҥ эдеги јаар чӧйӧ тарткан кыра карара јолдолып јатты. Он кирези таҥ атту улустар Чалманы курчаган, колдорыла јаҥыгылап турдылар. Ӧскӧ салдачылар аттарын токтодоло, олорды ок ајыктап тургылады. Керек-Јок оноор јӱгӱрди.

Коштой ӧзӧктӧ алдынаҥ јаткандары, таҥ атту келгилеген. Аттарын чылбырынаҥ тудуп, таҥкыларын кӱйдӱрерге, отыктарын чагып тургулады.

Керек-Јок келерделе, алдынаҥ јаткандар эмеш јобожый бергиледи. Олордыҥ ортозынаҥ кайкап калган Чалма чыгара базып келди.

—Нени ӱлежип болбодыгар?—Керек-Јок сурады.

Колхозто эместер, олордыҥ учун каруды Кознаш айтсын дежип тургандардый, оноор кӧрдилер. Кознаш ичкеери басты.

—Бастыра јонныҥ јерин тартар јакаруны слерге кем берген?

—Бир де кижи јакарбай јат, бойыбыстыҥ кӱӱнибисле иштеп турубыс.

—Керде-марда бу јер биске келишсе кандый болор?

—Олор ончозын колдоорго јат. Кӱјейдеҥ де кайкалы јок!—Кем де ол улустыҥ ортозынаҥ кыйгырды.

Керек-Јок олорды арайдаҥла токунатты. Ол арааӣ, јамандашпай куучындады: Кӱјейдиҥ јери эмди ончо улустыҥ болгоны чын. Колхоз оны ончозын аларга турган эмес. Ол бойыныҥ члендерине келишкен јерди иштеер учурлу. Кӱјейдиҥ јурты, јери, эки ӧзӧктӧҥ бириккен јоктулардыҥ колхозына берилгенин слер ончогор билеригер. Бойыгар, бодозор, бистиҥ колхоз Марчалуныҥ бажына барып ондо јаткан улустар бого келип, иштеер аргазы бар ба? Анайда јаҥыс јалкулар кылынар, салдаларын ары-бери сӱӱртеп јӱрӱп

каларлар, иш бӱдӱрери јок. Марчалуның ичиндеги јердиҥ бӱдӱзи ончозы тӱҥей. Ого ӱзери бӱгӱнги алдынаҥ јаткандар, эртен колхозчылар болор, олордыҥ јолын бектеген кижи јок. Бис бойы-бойыбыска чаптык эдип, согужарга канайып калдыбыс...

Јуулган улустыҥ таҥкызыныҥ ыжы сарымзак бурлап турды. Чырайлары кату, соок болдылар. Олор ончолоры, Керек-Јок билбес, Айдаровтыҥ айткан сӧзин эрмектендилер.

—Ол нени айткан кижи болотон?—Керек-Јок оноҥ артык кайкады,—колхозко айдып берген јерди, олорго канайда айдып берер болды?

Кӱн бадыш келтегейинеҥ јаан тууныҥ кӧлӧткӧзи јайылып келди. Ол бӱкке арaай ӧҥӧлӧп тӱжеле, бӱкти бӱркеп ийди. Керек-Јок кайкап калган салдачыларды ајыктап кӧрӧлӧ, тӱлтӱйӱжип калган колхозчы эместерди кылчайып кӧрди.

Булут тамла там јууктады. Јолдуны тӧмӧн эҥир јыбардыҥ соок тыныжы кӱӱлеп келди Ол јыбарла кожо, ӧзӧкти тӧмӧн, комсомолецтердиҥ кожоҥы угулды. Ончолор баштарын кӧдӱрдилер. Кара булут актыҥ ӱстинеҥ ӧдӧ берди. Јолду бажынаҥ бери келетен јолдогы, кожоҥ угулган богочыны, кырдаҥ ажып барааткан кӱн јарыдып турды. Кожоҥ тамла тыҥып булуттыҥ кӧлӧткӧзи, тамла урап турды. Ол кожоҥноҥ кыйды... Эмди ол артта кӱн байагызынаҥ артык јаркындалды.

Кӱн јаркынына мызылдап турган артта комсомолордыҥ агаш тарткан аттары кӧрӱнгиледи. Эки тегелектӱ абрачак, тарда тоормоштор кӧрӱнбей тургылады. Ӧзӧктӧҥ кӧрӧрдӧ атту черӱ келееткендий болды. Кӧп дугаларда кызыл мааньчактар јайылыжып турды. Эки тегеликтӱ абрачактарга јеккен аттарына минген комсомолецтер кожоҥдоп келееткендер:

„Кара кулун јаш тушта,
Јойу јӱрген јогыс па?
Каан јаҥы болордо,
Камчыладып ӧскӧн јогыс па?
Кара кулун јаанады,
Чыйрак, бӧкӧ ат болды.
Кааныҥ мойыны ӱзӱлди,
Јыргалду јӱрӱм јайылды“.

Олор кӱрге једип келериле, эки кижи озолоды. Атташ тӱшкен бойлорынча, кыра тартып јаткан јерди кӧстӧп келдилер. Бирӱзи јабызак сынду, таларкак, тыкчыраш, ногоон чачакту, ӧркӧ бӧрӱктӱ, кара пиджакту уул болды. Экинчизи бийик сынду, боро шинельдӱ, кызыл сӱрӱк картусту эмтир. Бу Кӱндӱбей ле аймакисполкомныҥ председатели Зырянов болгон.

Зырянов ончолорыла кööрöм эзендешти. Јe каруунa бир до кижи унчукпады.

—Бу слер неге мындый чугулду?—ол кайкап сурады,—јаш öскÿрÿмге кÿйÿнип туругар эмеш пе? Кÿйÿнзе, кÿйÿнер неме бар, кöрзöгöр мÿркÿттерди. Тоормоштор бойлоры келип јадылар...

Керек-Јок, соок кекенгендий, каткырды. Ол Зыряновтыҥ келгенине тыҥ сÿгÿнген. Кара јаҥыс бу колхозчы эместерле тÿймееҥ чыкканына тыҥ кемзинип турды. Мындый кыйышты бойы баштаган немедий билдирет.

—Уулдардыҥ иштеп турганы јакшыла,—ол Зыряновка айтты—јаҥыс ол тоормошторды, ойто тартарга керек болбозын..

—Нениҥ учун?

Бÿгÿн мында не болгонын Керек-Јок ончозын јазап айдып берди. Зырянов оны чыгара тыҥдабады.

—Бу керекти билерим, уккам. Оныҥ керегинде öнöтийин келдим.

Зырянов ончолорын бойына јууктада кычырып алды. Колхозчылар ла колхозчы эместер, бойы-бойлорына ајыкташып, Кÿндÿбей ле Зыряновты курчай, кÿÿн-кÿч јок, отурдылар.

Зырянов Аза-Јаланга алдында да кöп катап јÿретен. Оныҥ кийининде Москвага, Советский строительствоныҥ курсына барган, оноҥ бери бир јылдыҥ туркунына Аза-Јаланга јÿрбеген. Оныҥ куучыны јарт та, чокум да болотон, оныҥ учун улустар кичееп тыҥдайтандар. Суракты качан да кöп беретендер... Эмди оныҥ куучынын угарга кезе тыҥдай бергиледи. Куучынды ол чын сурактыҥ бойынаҥ ла баштады.

—Айдаров слерге нени айтты?

Озо баштап, кöп улустар, ол суракты кемнеҥ сураганын аайлабадылар. Керек-Јоктоҥ сураган болор бо? Јок, Зырянов алдынаҥ јаткандарды ајыктады. Олор базала, Кознашты, айтсын дештилер. Кознаш кайкай берди. Зырянов айтты:

—Айт, Кознаш, коркуба. Ол слерге нени айтты?

—Эмди јер ончогордыҥ,—деп айткан.

—Ол чын, јер ончогордыҥ. Оноҥ ары база нени айтты?

—Эмди тургуза јарты јок, јер кемге једер - онызы кийининде билдирер деген. Колхоз дезе, блаап, тартып јат... Бу јер, учында, меге келишсе кандый болор? Олор дезе тартып койгон. Онойдо этсе не болор? Айдаров, кандыйда болзо, начальник-бий, Керек-Јок оныҥ айтканын нениҥ учун укпай јат?

Колхозчы эместер, эрмек јогынаҥ јöпсинип, баштарын кекидилер.

Зыряновтыҥ чырайы бозомтык боло берди, ӱни чала кату сыргынду болды.

—Начальник-бин болор туштa болгон, эмди ол начальник эмес.

Ончолоры Зыряновты кайкап кӧрдилер. Керек-Јок то јакшы оҥдоп болбоды.

Зырянов ончозын куучындады.

—Айдаров Аймакисполкомды туркаары мекелеп, колхозтордыҥ иштеер јерлерин ӱлеп, темдектеп турубыс деген. Ол, бу керектерди ӧнӧтийин чӧйгӧн. Аймакты тӧгӱн сведениелерле „кӱндӱлеген". Колхозторго до, алдынаҥ да јаткандарга оҥду, бир аай иштееpге бербеген. Ол слерди ӧӧркӧштирген.

—Ол нениҥ учун онойдо кылынган? Айдаровтыҥ бойын јакшы шиҥдеп кӧрӧр болзобыс, ол тушта јарт болор. Оныҥ јаан карындажы качан да Кудай-Бергенниҥ приказчиги болгонын слер уккан бедигер? Чолтой Аймактыҥ јоктуларыныҥ тийиҥин, кузугын... тегинеҥ кайкал алып турган кижи, ол болгон. Бир осьмушка таҥкы учун, эки јашту букачактар алып турган. Ол бай, јакшы јаткан. Ол Совет јаҥга удурлажа ӱч јылдыҥ туркунына јуулашканы тегиндӱ эмес. Оныҥ кийининде, бандиттер былча бастырарда, ол, Монголияныҥ јерине качты...

—Ондо барала тыны кыйылган эмей. Отурган улустаҥ кемизиде айтты.

—Ӧлгӧн болзо, не болзын эди, тыны кыйылбаган ийне,— Зырянов јара сокондый айтты. Эмдиле јартап кӧрӧр болзо, бистиҥ Азоныҥ заведуюшийи болгон Айдаров Чолтой аймактагы куйругы јок бӧрӱниҥ бойы ол эмтир.

Андый сакыбаган солун табышты угала, кезиктери јерден ӧрӧ ӧҥдӧйип келдилер.

—Кӧрдигер бе, нӧкӧрлӧр, бистиҥ Азоныҥ башчызы кандый кижи болгонын? Ол эмди Азодо јок... Је, бу керек башка. Бистеҥ ол јажынып болбос. Кара јаҥыс коомой неме,— бистер бойы-бойыбысла ӧӧркӧжип јадыбыс. Ӧштӱлердиҥ кармагына илинип турадыбыс. Ол кылыкты биске јоголторго керек. Алдында иштеген землемерди база судка берген. Эртен бери ӧскӧ землемер келер. Јерди ончогорго теҥ ӱлеер. Комудалду артпазыгар.

Зыряновтыҥ куучынын сӱрекей кичееп тыҥдадылар. Анча-мынча ӧй ӧткӧндӧ, алдынаҥ јаткандары Зыряновла карузыжып јакшылажала, атанып, айылду айылдарына јандылар.

Кырачылар салдаларын тудуп, аттарын айдадылар. Курч салданыҥ мизине семис јер тыдырай берди. Ӧрӧ јаан бӱкте

комсомолецтер тоормошторды кожон-јыргалла тӱжӱргилеп турган.

Узун тӱнге чыгара тышкары шуурган шуулап турды. Салкыӊ, тоормоштыӊ јарыгына, печкениӊ чувалына кожоӊдоп-сыгырып, тураны антарарга тургандый калјуурып турды. Эзе уйуктап болбой јатты. Ол балдарына кезе санаар-кап турды. Оныӊ санаазында олоры тыӊла тоӊуп јаткандарга бодолду билдирет.

Ол ӧрӧ туруп, керосиндӱ лампазын јырытты. Тураныӊ ичи јылу да, тымык та эмтир. Балдары јалбак агаш орында јергелей јаткылады. Сатин бӧстӧӊ, тӧӧ тӱгине сырып, эткен јуурканы, олордыӊ буттарына тӱре тебилип калды. Ончолорыныӊ јӱстери токуналу кызыл маралдый јаткылады. Кӧзнӧктиӊ ары јанында казырланып турган шурганды балдар билбес те болдылар.

Эзе орыныӊ кырына отурды. Озодо бала јӱрӱми санаазына кирди.

Эзедеӊ башка олордыӊ билезенде беш бала болгон. Олордыӊ уйуктайтан јери-айылдыӊ эр јанында. тас торбоктыӊ терезинде болгон. Ӱстинеӊ јамынары-энезиниӊ эски кой терези тоны болгон Канайда да шыкаай јыткылаганда, тоӊ ончолорын јылу кучактанып болбойтон. Јаӊыс ортозында јатканы јылу уйуктайтан Эзе ончозынаӊ јааны болгон керегинде, бир де катап ортозына јадарга келишпеген. Ондый ырысты огошторынаӊ былаажарга болбос. Оныӊ энези тӱнде канчала катап туруп, балдарыныӊ тондорын кыпчып, отты јаанада салып туратаны. Эзениӊ санаазына эм де јарт кирет. Онойып кичееп те турза, балдарына кышкыда јылу коныш ас болотон. Ачу корон соок, айылга туш јеринеӊ кирип, тонныӊ алдында балдарды тӱрӱлтип ийер.

Эзе, эмди балдарын база катап, кӧрди. Тураныӊ ичин эбиреде ајыктады. Олор бу турадајарым јыл ажыра јаткан да болзо, Эзе балдары соскко тоӊбозын деп, эмди де санааркап туратан.

Ол ада јаштаӊ јӱректи јиген айылдала јаткан болор деп, санаңып турар болды, оныӊ учун тереӊ уйуктап болбой, ойгонып турганы ол болгон.

Ол эмди балдары керегинде санааркаары токтоды. Је уйуктаарга јатпады. Оныӊ амыры јок бажын, ӧскӧ сагыштар јаӊыдаӊ изидип ийди.

„Јаӊы-Јол“ колхозто јаӊыла сарјуныӊ заводын эдип бӱдӱрген. Јап-јаӊы, будагы јок-коо тыттардаӊ струштап салгантоормошторы свечиге тӱӊей болды; ичиндеги јазалы оноӊ артык, неле јӱзӱн керектӱ немези толтура. Јааны кижи сынына тӱӊей, сӱт толгойтон, тӧзи јылтыркай, кара будукту

сепаратор-машиналар турды, колло толгоор кӱреҥ бочка, ак таладаҥ эткен флягалар, суу изидер тӧрт булуҥду тала казан, ак череттӱ печкеде кондырып салган турды. Бу керектер колхозко јеҥилге турган эмес. Заводко кӧп ийде-кӱч, акча-јӧӧжӧ салынган. Эмди дезе завод белен. Сӱт ле келерин, ачаптап, сакып јат. Эртен таҥ атсала, оны комиссия јарадып алатан учурлу, оныҥ ла кийининде кӧндӱгер.

Ол комиссияныҥ председатели Эзе болгон. Мастер Ортолойдоҥ кече келген. Аза-Јалаҥда улустар алдынаҥ, уйларын кӧп ӧлтӱрип тургандары нениҥ де учун база сагышка кирди? „Завод сӱтти теҥин алар, оны ол саҥ башка машиналарга ӱреер. Субай уйларды дезе, этке бодоп айдаар".

„Марчалу ла Јолдуныҥ улустарына андый копты кандый кижи јайып туру не?"

Андый сӧс таркадып турган улустарга Эзе туркаары канын јудунып турар болды. Је, оныҥ ортозында бойында да каа-јаа алаҥзу сагыш келип јӱретен — „Кайдаҥ кӧрӧр, айса бистиҥ јерге јарабас?"

Эзениҥ андый бӱдӱнбес санаазын ойто кайра, бойыныҥ ок кӧргӧни туй чаап турды. Оны, Алтай јеринде озо бӱткен, сӱт заводына былтыр экскурсияга јӱргӱскендер. Ондогы уйларды, ондо бӱдӱп турган иштерди кӧрӧлӧ, тӱп јеринде кӧрӱп турганга бодоп туратан. Акыр, бис эзендеги јылдаҥ ӧткӱрбей, мындый заводты эдер ле!

— Гм... Заводты бӱдӱрген соҥында, оны биске јакшы иштедер керек.

Оноҥ ары, таҥ јарыганча, Эзе уйуктабады. Тышкары јарыган соҥында, лампазын ӧчӱрип ийеле, кӧзнӧктиҥ кӧжӧгӧзин туура тартып, форточказын ачып ийди. Тышкартынаҥ соок эзин, јарыш эдип, тураныҥ ичине кирди.

Орында јаткан ӧбӧгӧни—Тарбаган кыјуурып аҥданды.

— Кӧзнӧкти базала ачтыҥ ба, кижиге уйуктаарга бербес... — ол кимиренди.

Уйкузы чыга бербезин деп коркугандый, оҥ колыла кӧзин јаба тутты. Ӱйи форточканы ачканла тоозына, Тарбаган аҥдыжатан болгон. Оныҥ учун, Эзе оныла медеркешпей токтой бергени ол. Кимиренип-киркиреп токтой бербей. Ол Эзеле таҥ бажынала кыйыжатан болгон. Канча јӱзӱн тескери сӧстӧр айдатан, је андый да болзо, Эзедеҥ ураар аргазы јок болгон. Јӱрегиниҥ тереҥинде ӱйин тыҥ сӱӱп, бойыныҥ сӧзине кемзинип туратан.

Марчалу ла Јолдуныҥ ӱй улустарыныҥ ортодо, ӱй кижиниҥ сӱрин баскан—чегедекти чечкен, „Јаҥы-Јол" колхозтыҥ јаҥы эткен мылчазында јунунган кижи—Эзе болды.

Эзе чегедекти кӧрбӧзи кичӱдеҥ ала болгон. Бир катап

олордың јаткан јерине Бакай јайзаң келген. Ол келерде, ондогы улустар ончозы сагыш јок, јӱгӱрӱк бажында тургылаган. Ол тушта Бакай кöп улустарды чыбыктаган. Бир Мыңырчы деп, кӱрсак келинди, сӱӱбей турган уулла кожо јуртабай туруң деп комутка кептей салала, чыбыктаган.

— Чегедегин чечпегер, оның мында кайындары кöп!— Кöзи аракыга туй тижип калган, јайзаң онойдо айткан.

„Чегедегин чечерге јарабас, чыбыктаарга дезе, јараар!“—Он јети јашту Эзе, јӱрегине коронды бадырып болбой, ол тушта айткан эди.

Мылчага ол ӱредӱчи Јалакайла кожо барган. Олор экӱ, баштап тушташкан кӱнинең бери, эптӱ јӱргендер. Тöртöн јылга, энеден чыккан кӱнинең бери кирин јӱнбаган Эзе, мылчадаң чыгарда, кижи таныгадый эмес болгон. Оның чырайы ару, куакай, самынның јараш јыды ураактаң билдирип турган. Кулактың кийининде, ээктиң алдында кирин јунбас болбой деп, Тарбаган иженген болгон. Озогы алтай улустың јаңында „кирдиң алдында кижиниң ырызы јуруп јат, оны јунарга јарабас“ дежетен. Је, Эзе ол до „ырыстарды“ артыспай јунуп салды. Тарбаган тегин јерге иженген.

Саат јокто Тарбаганга база бир ачу-корон болгон. Эзени Ортолойго курска ийе бергиледи. Ондо келиндерди бичикке, кöктöнöргö, кийим јунарга, калаш быжырарга ӱредип турган. Ол ӱредӱ Тарбаган санаазында бир де тузазы јок немедий билдирип турды. Эмегенин барбаска сöстöгöндö, онызы колхозтың правлениезине јарбыган: „Олор ийип јат“. Тарбаган правлениени бурулап, народный судка комудал да берген. Олор комудалды тыңдап угала, каткырышкан; ол керек неме болбоды. Чат неме болбосто, јöпсинди. Эмди, Эзениң нениле эдип билерине, ол сӱгӱнип те турат. Оның ӱйи эмди, городто до јаткан ӱй улустаң коомой эмес, камык немени бойы эдер, келиндерди ӱредип. таскадып турганы кöп болды. Эзе эмди колхозто бежинчи јыл јадыры. Оны мактабас улустар јок. Областьтаң бери сый алган. Эмди бӱгӱн форточка керегинде база андый. Тарбаган эмешле тап эделе, ойто, ӱйин тарындырбаска, јымжай берген.

Эзе тураның ичин јазайла, балдарын азырап, школага ийе береле, бойы боро быјыраш кураган јакалу, кöк чекпен пальтоло, эки ийинине јайылып турган, јажыл торко, барбак чачакту, тӱлкӱ бычкак бöрӱгин алала, кийинип алды.

Јажырары јок чынын айтса, бу ойдö ӱйи, Тарбаганга там тыңыда јарап турды.

Је, Тарбаган болорло болбос немеге кимиренбегенче, оның тили кычып тургандый болгон.

—Мен сурап jадым: кемниҥ уйлары, кайдар апарып jадыгар?

Айдуныҥ кöзи типилдей берди.

—Билбезим, билбезим... Мени, городко jетире апарыгар деп, айбылаган.

Керек-Jок Айдула Кознашла эрмектежип турган тужында, комсомолецтер кöдӱре чанактарды кöргöн. Чанак тоозына ӱчтеҥ уйдыҥ бӱткӱл эди чыкты.

Мал сугадынаҥ бери Челапан öбöгöн jӱгӱргенче келди. Ол тайагын Айдуга jетирип келип, арайдаҥла сокпой турды.

—Э-э, сен карыган тӱлкӱ!—Челапан кыйгырды.—Тӱште сен тöжöктö оору болуп jадыҥ, карла jааган кӱнде базарлап jадыҥ. Улустыҥ уйларын макелеп öлтӱрип, астадып садып jадыҥ!

Керек-Jок Кознаштаҥ, jартын айттырып угарга албадашты.

—Билбезим,—Кознаш маҥзаара берди.—Айду баштаган. Ого городтоҥ кандый да письмо келген. Тӱрген эт экелзин деп бичиген ошкош.

—Кемниҥ уйлары?

—Бойымныҥ!—Айду тӱрген киришти.—Бойымныҥ уйларымды öлтӱргем.

Айду уйларын эртеден экиге jетире астадып салганын колхозчылар билетен. Олор, письмоны кöргӱссин деп истежип тургылады.

—Кандый письмоны айдазыгар? Менде бир де письмо jок андый немени ол кайдаҥ тапкан.

—Тинтизин оны!—Эзе' кыйгырды.

—Чын, тинтизин ле!

Айдуны, эрик-jарык бербей, чанактаҥ тӱжӱртеле курын чечтиргиледи. Айду, онтой-сыктай курын чечеле, тонын ача тартып, мойынында илип алган тере баштыгажын чечип, сӱрткӱштеле карарып калган чаазындар кодорды.

—Кöрзöгöр, бу мениҥ налог тöлöп алган квитанцияларым.

Чындапта, олоры налог тöлöгöн квитанциялар болгон. Jе олордыҥ ортозынаҥ Кӱндӱбей база бир кичӱ чаазын тапты. Ондо печать та, номер де jок, карандашла бичиген, тегин письмо болгоҥ. Кӱндӱбей ончозына угуза кычырды:

„Карыган Айдуга!

Мен ол ок базардагы магазинде иштеп турум. Бистиҥ иш jакшы öдӱп jат. Jол ӱрелгелекте база бир оҥ кирези уйдыҥ эдин экелерге киченигер. Мен иженип турум. Слер этти мениҥ иштеп турган jериме экелбей, алдында чылап ок jаткан айылыма экелигер. Баа керегинде сананбагар да. Саар уйлардыҥ учун бааны öрö, бийик беригер. Канча ки-

рези ӧлтӱргилезе, анча ок кирези тузалу болор. Слерге керектӱ немелер белен.

Слердиҥ А...“

Кычырып божойло, Кӱндӱбей Керек-Јокты ла Эзени ајыктап кӧрди. Ончолорында ӱн јок болды.

—Ол кандый-андый „Олордыҥ А ..“ —болгон?— Челапан, тайагын тошко чатылдадып, сурады.

—Чийӱзи таныш кол эмтир.—Кӱндӱбей каруунa айтты.— Бу Айдаровтыҥ колы.

—Кандый Айдоровты айдат!—Айду аргазын тапай калды.—Ол бу ок јорыктап сала бербей.

—Је, болды, болды!—Керек-Јок кату айтты.—Аймакта актажарыбыс. Аттарды бурый тартыр!

Агажы јок сары тас тайгадаҥ кӱн ӧксӧп келген. Јабыстай койу мӧштӧрдиҥ ортодо, ак тумандар бырсып турды. Мӧштӧрдиҥ ийне ошкош бӱрлеринде, эртен турагы чалынныҥ суузы. шили топчылар ошкош, сурлажып, ак јылдыстый кӱйӱп тургылады; кӱнниҥ оды чедиргенделип тургандый болды.

Јолдоҥ ыраак јок, койу агаштыҥ ортозында, сӱген-согор бойыныҥ ӧткӱн ӱниле јаҥыландыра эдип турды. Агаштыҥ ортозын јазап ајыктаза, оныҥ сары тӧжи, ончоны јылыткан кӱн јаркынына мызылдап отурганы јарт кӧрӱнер. Кайда да аркада, куран, машинаныҥ табыжыч угала, багырып ӱнин агаштарга јаҥыландырып турды.

Јолдыҥ эки јанындагы јерде, барбак јараш чечектер ӧзӱп чыккан. Олор ончозы, чалынын кургадарга тургандый јӱстерин кӱн јаар буруп алган.

Машинаҥыҥ моторы тамла тӱрген тaркырада согулып, тынзынып келди, је оноҥ машинаныҥ тӱрген баратаны јок болды: бийик богочы башталды.

Керек-Јоктыҥ јӱреги мотор чылап ок тыҥ да, тӱрген де согулып чыкты. Богочыдаҥ ла ашса, Аза-Јалаҥы „Јаҥы Јол“ колхозы ыраак эмес.

Керек-Јок городко барганынаҥ бери тогус ай ӧдӱп калган.

Ол тушта Керек-Јок Ойрот-Турага бош атту чике јолло тӧртинчи кӱнинде јеткен. Ойто јана кандый... Ол байала эртен ӱч час кайра, городто болгон. Эмди кӧрзӧ богочыга једип келген. Бойыныҥ опойдо бараатканына торт бӱдӱнбей турды.

Озодо айыл ээзиниҥ, којойымдарга саткан чарларын бу јолло Керек-Јок, канча катап айдабады болбогой. Ол тушта бийик кырларды, јалбак аркаларды, јаан чӧлдӧрди, ӧдӱп чыгарга кандый узаак ӧйлӧр керек болотон эди...

Эмди дезе, ол јерлерди ӧткӱре шоссейный јол чӧйӱлип, јыланның ӧзӧгиндий мызыллап јатты. Автомобильдер не аайлу учуп јадылар. Кулакка коштой салкын шуулайт тынышты ала койуп тургандый. Озогы карыгандар тегиндӱ кеп сӧстӧрин айтпаган эмтир; „Мынаҥ ары албаты Москваның јерине мал сааганча, Петербургтың јерине уй сааганча барып келер".

— Слер эмди бичикчи болдыгар, иштеерге јеҥил болор.

—Керек-Јок кенетийин кулагының јанында ӧскӧ кижиниҥ ӱнин укты. Кайра бурулды. Оныла коштой Василий Иванович Зырянов отурган болгон, ол областька барып иштегени эки јыл ажа берген. Эмди Ортолой аймагына командировкага барып јаткан.

Керек-Јок кирбизий берди.

—Мениҥ бичикчим болгой. Оны айтпагар торт. Јаандай берген кижиге ӱренерге кӱч эмтир. Кычырарын кем јок, кычырып јадымла, бичишти кӧрӧр болзо, кардың ӱстине канадыла чийип ойногон чайдың изи ошкош.

— Алдырбас, озо баштап чай канадының изиндий мыйрык, оның кийининде табыргының изиндий тӱс, коо боло берет. Оның изин билеригер, кандый коп-коо, оның учун тың комудабагар, нӧкӧр Јорыкчынов.

Је Керек-Јок комудап турган эмес болгон. Ол бойының темиккен аайынча айткан. Бойының меези каткан деп, шӱӱлтезине бӱтпес болгонынаҥ бери саадаган. Јалакай ӱредип турган јаан улустардың ортодоҥ оны озочыл деп, кӧрӱп туратан. Колхозтың ӧскӧ керегин иштеп божобой до турза, бир ай ӧткӧлӧктӧ адын, ӧбӧкӧзин чийер болды. Керек-Јок эки-ӱч ай ӱренеле, бир кичӱ письмоны бичип турар аргалу боло берген. Керек-Јоктың јеҥӱлерине, ол тушта Ортолойдо иштеп турган Зырянов сӱрекей сӱӱнип, бу техникке токтобой онон артык ӱренерге сӱме айдып туратан. Колхозтың председатели бичикти јакшы билер керек. Јоҥ керегинде ле политика јанынаҥ кандыйла сурактарды алаҥзыбас билерге керек деп айдатан. Оноҥ башка колхозчылар бичикке ле политический сурактарына ӱренип алып оноҥ озолой берерлер, ол дезе кийининде артып кӧрӱнбей барар. Керек-Јок андый сӧстӧрди јарадып угуп туратан. Јаныскла городко барарынаҥ мойножып турган: „Колхозты канайып таштаарым? Мен јокко олор оҥдонып болбос"...

Ӧйлӧр ичкери јылды. Колхозчылар ишке тамла таскап, јозокту иштери кӧптӧди. Јӱрт јаандады... Учёт тамла тың керектӱ болды. Кӧп учреждениелерле, организацияларла бичик алыжатаны элбеди. Ол ок тужында алдында озогы јадынын, темикенин таштап болбой, колхозко кирбеген улус

эмди кирип тургандар. Колхоз керегин башкаратаны там ла там јаан керек боло берген. Кандый да болзо Керек-Јоктың бичикти јетире билбези јаан тутак болгон. Ол бойының заместители Чаптыев Кӱндӱбейден болужын көп катап сурап турган... Калганчыда, былтыр кӱскӱде, ӱренерге барзын деп айдарда Керек-Јок катап мойнобогон, ӱзери сӱгӱнип барган.

Оның ордына Кӱндӱбей арткан.

Баштапкы ӱренип турган өйлөрдө, Керек-Јок туркаары санаркап туратан: „Ой, калак, ол кӱлӱктерим канайгылап јадылар болбогой? Не неме боло бергей?“ Је, колхоз коомой эмес јаткан. Оның керегинде Кӱндӱбей туркаары бичип турган. Бир катап, бойының колхозы керегинде газеттең мактулу статьяны кычырала сӱгӱнген.

Керек-Јок оның ончозын учынаң ала санавала, эрик јок кӱлӱмзиренип, тың унчукты:

— Јарганат дезе, јарганат!..

— Кайда?—Зырянов кайкай берди.

— Бистиң улуста андый чөрчөк бар. Карыган айу јайзаң јаңын башкарып болбой барган. Айдарда, аңдар өскө јайзаң тударга јаан јуун јууган. Ончо аңдар јуулган, јаңыс јарганат келбеген. База катап элчи ийген. Ол канадын јарга јайа тудуп, ӱргӱлеп отурды. „Јуунга нениң учун барбай отуруң?“—оноң сурагандар. „Мен тӱште учар аргам јок, бу јарды јемирилтпей тудуп отурум. Мен барар ла болзом, јар јемирилер“... Мен база онойто ок „Ӱренип болбозым, мен јокко колхоз јемирилер“... деп, мойношком.

Зыряновка чөрчөк сӱрекей јарады. Ол узак, токтодынып болбой, каткырды. Оның кийининде, Керек-Јок „Јаңы-Јол“ колхозтоң кандый солун табыштар алганын сурады. Ол азыйда ады јолдорынаң ала билетен колхозчыларын ончозын тоолой сурап бараатты.

— Ол бир карыган өбөгөн кандый јадыры?—Зырянов сурады.

— Карыган?—Керек-Јок озо баштап оңдободы.—Слер байла Челапан өбөгөнди сураган болорыгар?

— Чын, чын Челапан керегинде. Сӱрекей өрөкөн болгон. Мен оны сӱреендӱ сӱӱйтем. Изӱ кижи болгон ол.

— Ээ, чын,—Керек-Јок ӱшкӱрди. Курч малта ошкош карыган болгон.

— Ол эмди ондо ок болбой?

— Челапан өлгөн... бу кышта өлди. Сөөгин јуушпадым...

...Богочының бажы кийин јанында артып калды. Эмди јол өзөкти төмөн кӧндӱкти. Машинаның јорыгы там ла тӱргенделип бараатты. Агаш-таштар коштой элестеп турды. Оостоң чыгып турган сөстөр дӧ, салкынга тутырала агаш-

тардыҥ ортозына кайра апарып тургандый болды. Керек-Јок озодо байлардыҥ малын айдап конгон, тӱшкен јерлерин кӧстиҥ кыйузыла кӧрӱп танып бараатты.

Машина кенейтийин кыйрак таштыҥ эдегинче эбире согордо, алдында јада тӱшкен ак јалаҥ јайкана берди. Эмди Аза-Јалаҥ мынаҥ иле кӧрӱнет.

— Адыбысты эмеш амырадып алалы ба? Слердиҥ деревнени ајыктап кӧрбӧс пӧ?—Василий Иванович сурады. Керек-Јок јӧпсинди. Шофер машинаны токтодып саларда, олор онон тӱжеле, эмеш ӧрӧ бийиктей базып, бугул ошкош таштыҥ ӱстине отургылады. Керек-Јок, јӱрексиреп, јаштана берген кӧзиле бойыныҥ тӧрӧл деревнезин кезе ајыктай берди.

Сегис јыл кайра Јолду ла Марчалуныҥ белтиринде, Кудай-Берген байдыҥ эки кат тӧрт туразынаҥ, эбиреде јаткан јоктулардыҥ терин јууган, тӧртӧн кулаш сынду эки кат амбарынаҥ башка неме јок болгон...

Эмди дезе ондо јаан да; јараш та деревне турды. Јокдуды ӧрӧ барган јалбак оромныҥ эки јанында, тыт агаштаҥ оҥдоп эткен, јаҥы туралар тургылады. Олордыҥ ӱстин тӧсла јабала, смолала сӱртӱп койгон, бастыра тураларды кызыл јестеҥ уруп койгондый, кӧзнӧктӧри дезе, кӱнге алтын ошкош мызылдажып тургылады. Кажыла турага коштой, тыт чобыргазыла јапкан айылдар туру.

Ол ором Марчалу ла Јолдуныҥ бириккенине арай јетпей, Марчалуны ӧрӧ бурулды, онызын кӧргӧндӧ алтай тонныҥ ӧмӱрине тӱҥейлеш болды.

Бурулчыктыҥ бойында, озодо Кудай-Берген бийлеп турардагы туразы турды. Је, ол тураны эмдиги ээлери кубулткан. Чирик тӧс јабузын кызыл талала солуган. Оныҥ, кӧзнӧктӧрин эки такып јаанаткан. Ондо эмди ӧскӱс балдар јадып јадылар. Ол интернат. Ого коштой јаҥы, јаан тура— ол јети јылдык школа.

— Ол турганы—сельсовет. Мен барар алдында бӱдӱргендер. Радио мен тушта јок болгон.

— Колхоз сарју эдер планын артыгынча бӱдӱрген учун сыйга алган неме болбос по?

— Ээ, чын! Јаҥыла сагыжыма кирди. Олорго сыйды акчала берерге сананарда Кӱндӱбей, радио тургузып берзегер деп сураган...

Бирӱзи каҥзазын, экинчизи папирос чыгарып таҥкыладылар. Олордыҥ кӧстӧри Марчалуды кечире салган јаҥы кӱрде болды. Ол сууныҥ меес јанында база башка деревне ошкош кӧрӱнет. Тегин кичӱ туралардыҥ, содон айылдардыҥ, ордына узун суйман кӧзнӧктӧри кӧп, туралар болды. Олоры «Јаҥы-Јол“ колхозтыҥ јылу дворлоры. Баштапкы

дворды Ортолойдоҥ техник келип, баштап тудушкан. Оныҥ кийининде колхозчылар ӱренип ӧскӧ дворлорды бойлоры эттилер. Олордыҥ туткан дворлоры, техникка баштадып тургускан двордоҥ коомой эмес болды.

Јылу двордыҥ кийин јанындагы јалбак акты ӧрӧ кӧк арба кылгазы јайкана берген јатты. Ого коштой, чала каракӧк, суланыҥ кылгазы турды. Оноҥ эмеш оҥ јанындагы артта, былтыргы кӱзинде эки тракторло карарта јолдоп салган јерлери там ла элбеп, орыктап турдылар. Эзин салкынла кожо мотордыҥ тӱҥкилдеп турган табыжы иле угулып турды.

— Јакшы,—Керек-Јок сӱгӱне берди,—айдарда МТС бисти мекелебеген турбай, парды тартарга келгилептир...

Оноҥ ӧрӧ кӧрӧрдӧ, кыр там ла там бийиктеп, ӧӧн бажы јаар кӧп корум таш сойоктор боло берди. Эмди Керек-Јок ло Василий Иванович Марчалупыҥ ичин кӧрӧрдо, кӧс једерден бери, ӧлӧҥи тас, чала сарымзак ӧҥдӱ кујурлу актар јатты. Актыҥ ортодо боромтык ортолыктар кӧрӱнет. Лаптап кӧрзӧ ол ортолыктардыҥ кебери таҥ бажынала башкаланып турды. Кезикте кӱреелей тегерик боло берер, бирде чӧйӧ суйбайып, бӧлӱктелип, ӱзӱлӱп турат.

— Бистиҥ койлор,—Керек-Јок айтты.—Олор бисте эмди ӱч муҥнаҥ ажыра... Ол карлу тайганыҥ ары јанында јылкылар туруп јат... уйлар... Бистиҥ бастыра малыбысты бачым ӱстӱне тоолоп то болбос...

— Чын, слердиҥ колхоз байыган,—Василий Иванович јӧпсинип айтты.—Байыган...

Мындый јадын болорына кӧп улустар бӱтпей тургандар, слер билеригер. Кӱјейдиҥ алдына, коркунчак балдардый, баштарын јабызадала баскылап јӱретен. Оноҥ туура сӧс айдарга болбойтондор, тилдерин кезе тартып, буулап салгандый јӱргилейтен болгон...

Керек-Јок, таҥкыныҥ ыжын чӧйӧ сооролo, эрмегин баштады.

— Бистиҥ улуста озодо мындый чӧрчӧк бар болгон. Бир баатырдыҥ эмегени уул бала тапкан. Онызы эки коноло, „энем" деген; алты коноло—„адам" деп, айткан, он коногон соҥында ӧштӱлериле јеҥижерге барган. Ӧштӱди јеҥген. Бистиҥ јокту улустыҥ јӱрӱми база андый ок болды.

Ӧзӧктӧҥ чыгара јылу сокты, улустыҥ ӱсти јанында терeҥ сананып турган барбак кайыҥныҥ јалбырагы шылырашты. Оноҥ эмеш ӧрӧ, јаш мӧштиҥ барбак бӱри коолодо сыгыра берди.

Василий Иванович ле Керек-Јок машина јаар араай бастылар.

ОРОЛОР

Јайгы таҥ мӧҥун башту тайгаларга јаркындалган бойынча, колхоз деревнезин эбиреде канча бӧдӱнелерди ойгозып, Эптешкеновтыҥ туразыныҥ ичин кӧзнӧгинеҥ карап кӧрди.

Столдо шилизи кӱреҥ килиҥдий ыштальп калган, лампа јылтырап турды.

Стол јанындагы тактада ӱч кижи отурган: „Озочыл" колхозтыҥ председатели Эптешкенов Сӱмелӱ, областьтаҥ келген уполномоченный Јылмарган Тойбосов, калганчызы, колхозтыҥ пастухы Амыров Темир. Эптешкенов сӧӧгиниҥ јааныла аҥыланып отурды. Оныҥ эки ийини јалбак, бийик, бажына кемде уур немеле соконынаҥ улам мойыныныҥ эки-ӱч ӱйези кӧксине бадала бергендий, тыкчырайып калган, кыскачак мойынду болгон. Мекечил јылчык кӧстӱ, кӱргӱл сары сагалы, каргананыҥ тегенеги ошкош, јӱзинде сарбайыжып калган. Тойбосов батпанак сӧӧктӱ, тегерик, кыска тӧҥӧштий болды. Кӧп толуун ошкош кара јӱзинде бороҥоттый кара кӧзи, килемкей немедий, сурлап турды.

Амыров ончозынаҥ јиит, бырчыт, чыдым болгон. Оныҥ кӧзи, ачык, јарык, курч, сагал ӧспӧгӧн, јӱзи кӱнге кӱрентип калган отурды. Бу улустардыҥ кӧстӧри ичинде кумак урулгандый, ӧйкӧлип турганы уйку јетпегенин керелеп турды. Олордыҥ таҥ атканча куучындашкан куучыны, јаҥысла керек учун болгон. Јеткерге тӱшкен Темирге „килеп" отургылаган.

— Сениҥ адыҥ ыраакка угулган, пастух,— Сӱмелӱ тамагына сарју уруп ийгендий араай, койу эрмектенип отурды.— Сени Ойрот-Турада, Барнаулда, Москвада да билип јадылар. Сеге кажыла јыл сайын сый берип турубыс. Сениҥ ады-чууҥ канча кобы-јикке јайылган. Сениҥ кӧзиҥнеҥ бир де уурчы јажынып болбос; сениҥ кабырып јӱрген койлорыҥнаҥ бир де койды бӧру былаап болбос. Бу мындый јаан јеткер канайып болор болды? Сен бойыҥ мындый јескинчылӱ керекти канайып эдер болдыҥ?

—Тӧрт мериностукту койлор—ол бир муҥ алты јӱс салковой.

Јылмарган сагышка бодоп ийеле, араай айтты:—Ончозыла ол болзо, канайтсын, бистиҥ колхозты былтырдаҥ бери ӧштӱлер колдыҥ-буттыҥ ортозынаҥ блаажып турганы кор-

кушту. Ончозынан кайкамчылу болуп турганы, бу калганчы тӧрт кӱнге, кӱн тоозынала бир койдоҥ јылыйган.

—Сениҥ бойына бир де кижи сананбай турулар. Је, андый да болзо... койлор јогы чӧрчӧк эмес.—Јылмарган онойдо эрмектенип, колын јайып, бажын јайкап отурды.

Оныҥ кийининде, ол Темирдиҥ адазын Амырды да сагышка алынарын ундубады.—Јакшы кижи болгон!

Ол бойыныҥ ийделӱ јардыла неле уур јӱрӱмди кӧдӱрип чыккан. Оныҥ кунукчылду јӱргенин бир де кижи кӧрбӧгӧн. Ол 1920 јылда ак бандиттердиҥ колына кирбеген болзо, эмди озочыл колхозчы болор эди. Эрте ӧлди. Јаҥыс уулын јети јаштаҥ ӧскӱс таштады...

—Онызы чын, јалтанбас та, јакшы да кижи болгон деп, ончозы айдыжып јат.—Сӱмелӱ, керелегендий, айтты.—Јокту да болзо, баатырдый кӱчтӱ, ончо јайзаҥдарды ла байларды ӧртӧп-тургандый, от ошкош тилдӱ болгон дежет!

Темир, олор экӱди элип-селип ајыктап кӧрӧлӧ, сурады:

—Койлорды кемниҥ колына табыштыратан?

—Керектиҥ аайына чыкканча... сен бойыҥныҥ јеринде болорыҥ.—Јылмарган айтты.

—Сенеҥ кайкал пастухты табарыбыс јок.—Сӱмелӱ јара кирижти.

Мындый јымжак сӧстӧр Темирди там ӱзери кайкатты. Эптешкеновтыҥ катузын ол јарт билетен. Пастухтарды, санаазын чыгара, талап тургандарын ол кӧп катап уккан. Кезикте болор болбос немелер учун кизирейтен. Колхозчылар оны „Чыдырт“ деп, тегиндӱ адаган эмес. Оны Сӱмелӱ бойы да кӧп катап уккан. Је ол, оны угала колхозчыларга айдып туратан: „Мен бойыма болуп турган эмезим, слерге болуп, колхозты ӧрӧ тартарга турум. Мениҥ бойыма бир де неме керек јок“...

—Бу бӱгӱн кандый сӱрекей јалакай, килемкей де неме ошкош?—Темир кайкады.—Айса болзо, областьтаҥ келген уполномоченныйдаҥ јалтаныл отурган болбос по?...

—Сен бойыҥныҥ ада уугынды јакшы билетен бедиҥ!—солун кижи сурады.

—Јок, торт билбейтем.—Пастух карузын берди.

—Ол арай коомой.—Јылмарган арайынча јаратпады.

„Мыныҥ керегинде, ол не керектӱ айдат... Нениҥ учун андый јымжак, ӧҥӧлегендий. Олор экӱ, оны неле сӧслӧ айткылаган болзо, торт болор эди. Ондо кандый да сӱмелӱ неме койлорды уурдаган, ол дезе карузына туратан учурлу?... Койлорды ол сатпаган, ӧлтӱрбеген... Је, ол олорды чеберлеп болбогон. Мынызында ол бурулу. Оныҥ керегинде, оныла јымжак эрмектежерден болгой, таҥ ажыра уйкузын таштап

отурардаҥ болгой, ого јазап адылар керек болгон. Оныҥ јӱрегине энчӱлӱ болор эди. Керде-марда бу отурган айылчылар тӧрт кӧй јылыйткан болзо, олорды карузына тургузарга Темир бар кӱчин салар эди".

Мында не болуп турганын Темир оҥдоп болбой отурды. Олордыҥ буурзак, кару сӧстӧри учун алкыш јетиргедий „Је, колхоз јӧӧжӧзин чеберлебеген кижиге городтоҥ келген уполномоченный ла колхозтыҥ председатели буурзабас учурлу болор керек. Пастух койлорды та јылыйткан, та бойы јип койгон, олор кайдаҥ билер"...—Темир узак сананып отурала, сурады.

—Мен пастухка канайып артатам?.. Мен колхозко јаан чыгым эткем... Колхозчылар эмди меге качан да бӱдӱмчизи јоктоҥ кӧрӧр...

—Сен тегин јерге озолодо чаксыраба. "Сӱмелӱ, оны токтодып, айтты.—Сен мактулу да керектӱ де кижи. Сениҥ чыгарган чыгымыҥ кирелӱ эмесле. Судтаган соондо он јыл даҥ тӧмӧн болбозын бойыҥ билериҥ. Он јылдаҥ ӧрӧ ӧткӧндӧ, не болотон эди, онызын база билериҥ.. Је, сен бойыҥ ла јакшы јӱретен болзоҥ, бир аргазы табылар,—суудаҥ чыккан камдудый, куп-кургак чыга берериҥ..

—Слер... уурчыны корулаарга ба?.. Мени судка беригер...

—Сакып ал, нӧкӧр Амыров,—Јылмарган оны токтодып, айтты:—Мениҥ айтканымды ук. Агаштар ортозында мындый болотон: тазылы чирик, уйан агаш, салкынга чыдашпай јыгылатан, је, ырыска, бажы ӧскӧ, бек, чыдым агашка барала, јапшына берер. Бек агаш карындажына шидеен болуп, оноҥ ары экилези ӧзӧ берет. Албаты ортодо мындый немелер болотон: бир, сагыш јок кижи, бийик кайадаҥ калып, согылып ӧлӧргӧ турар, экинчизи, јакшы кижи, оны соҥдобой, тудуп алала, ӧлӱмнеҥ айрып алат. Оноҥ ары, карындаштардый јӱртай берет.

—Је, мен бойымды бурулабай... Мени судка берзин, койлорды бойым јибегенимди слерге кӧргӱзип берерим.—Темир тӧжине согынала, тактадаҥ туруп, чыгарга эжикке келди.

—Јок!—актанып болбозыҥ. Оны Сӱмелӱ, казыр ӱнӱле, токтодып ийди.—Кыйгырар болзоҥ, бис чынын јарт айдарыбыс. Керечилер кӧп табылар. Сен койлорды бойыҥныҥ колыҥа ӧлтӱрип јигенҥди олор јарт айдар...

—Керечилер?!—Темир, тыҥ айдала, столго тӱрген базып келеле, председательдиҥ јӱзине чикке кӧрӱп, кожуп айтты: „Олорды бери экелигер... Слердиҥ керечилеригерди,

—Меҥдебе, кӧӧркийим... Качан керек болзо, олор бойлоры келер—деп айдала, Сӱмелӱ кончында каҥзазын алып, таҥкы асты.

—Јe сеге ачынып турубыс, Темир. Качан бирде сенин тузаӈ бистиӈ алтай албатыга једерине ижеенип отурубыс. Бу керекти сен јакшы санан...

Темирдиӈ бажы, маскала согуп тургандый, јыӈкылдап турды. Бу мындй эрке сӧстӧрди городтоӈ келген кижи не керектӱ айдып турганын, ол чатла оӈдобой турды. Ол арай эбирилген бойынча, эжикти ачты. Эртен турагы јеӈил, ару јыбар, јараш чечектердиӈ јыдын алганча келеле, оны тышкаары уткуп ийди.

2

Амыров турадаӈ чыгардала, столдогы ӧчӧмӱк лампа ӧчӧ берди.

Эптешкенов лӧ Тойбосов бозомды ӧткӱре бойы бойлорына ајыкташтылар. Чырайларыныӈ кандары тартыла берди, кӧстӧри ӧчӧмӱктеле берди.

—Јана тӱшпес уул.—Јылмарган эрмектенди.—Бойыныӈ айтканынаӈ кайра тӱшпей турганын. Андый отык-таштар биске качанда керек болор. Андый улусты бойыныӈ јанына тартып алатаны белен эмес, јe јоболдо тегин калбас. Соӈдобоско керек, председатель. Керектиӈ башталганы эптӱ болды...

Эптешкенов бир кезекке унчукпай, јӧргӧмӧштиӈ уйазы тартылып калган, кӧзнӧкти ӧткӱре ајыктап турды.

—Сен канайда бодоп туруӈ, ол мениӈ айткан сӧстӧримниӈ кабортозын билди бе, јок по?—Јылмарган, председательдиӈ ийинине тайанала, айтты.

Сӱмелӱ, најызы јаар бурулала, нени сурап турганын катап айттырып угала, тиштерин кыјыратты.

—Бир де неме оӈдобогон болзо, торт болор эди. Оӈдогон соӈында—бистиӈ баштарыбыска суу урар. Мен сени ајыктан деп айткам...

—Ӧкпӧзиребе, мениӈ најым, Сен улусты ас билетен эмтириӈ... Ол бӱгӱн тӱймееи чыгарбаган соӈында, бисле бирге болорында аланзу јок болды. Тӱймееи чыгарарга сананганды болзо оозын туй тут, бажын сууга сук...

— Не болуп турганын ол эмди бойы да јакшы билбей јат, нени эдерин оӈдобойт.—Тойбосов оноӈ ары эрмекти кӧндӱктирди.—Бисте эмди де, бир чӧӧчӧйдӧӈ аракы ичип алгадый, ӧйибис бар. Јe оныӈ кийининде бистиӈ кӧстӧрибис, оныӈ баскан јеринеӈ кыйа болбос учурлу.

—Айылга баралы,—городтоӈ келген айылчыны, айыл ээзи кычырды.—Тиштеги эт ле чӧйгӧндӧ аракы бисти эӈирдеӈ ала сакып јат.

—Олор экӱ, буттарында корголјын буулап алгандый, бийик бозогоны уур алтап чыгала, эки башка ачылатан эжиктӱ, јабызак айыл јаар бастылар.

—Темир эҥирде 3 койды тӱндеги сторожко табыштырала, деревнениҥ оҥ јанында, койу агаштар ортозында чакпынду, табышту Койдом суунлҥ јарадына келди. Јабыстаҥ кескен, јоон карагайдыҥ тӧҥӧжине келип отурды.

—Јымжак эҥир бӱк јерлерге тӱжӱп келген. Јылу јыбар, ыраак јок кобычактаҥ келип, Темирдиҥ јӱзин ле мойынын эрке сыймап турды.

Бийик јардыҥ алдында Койдомныҥ табыжы, кезикте эзирик улустыҥ табыжындый болды. Кезикте кӧҥдӧй јадыкка токпокло согуп тургандый, кезикте дезе, тӱҥӱрдиҥ табыжына тӱҥей болды. Ол табыштыҥ ортозында, јодыраныҥ будагында отурган, Коротыныҥ јараш кожоҥыныҥ јаҥылгазы чоокыр-теекир угулат ..

Темирдиҥ бажын кунукчылду уур сагыш јайа тартты. Јылыйган койлорды тӧрт конок бедиреген. Тизелери кӧп катап тыркырап бӱктелишкен. Кӧк боро таштар оныҥ јолын туй алып турар болгон. Је ол бир де јерге тыштанбай бедиреп турар болды

Бастыра колхозчылар ортодо „уурчы" деген сӧс јалкыннаҥ тӱрген јайылган: оныҥ бойыныҥ санаазында, сыраҥай јуук најылары—комсомолка Тойу ла карыган Чокуш, талдама кӱдӱчи, оноҥ туура кӧрӧ берген болгодый.

Кече айылдыҥ јанында јаҥы кой терези тон кӧктӧп отурган келиндердиҥ эрмегин ол бойы уккан:

— Областьтаҥ сый алган, Крайдаҥ сый алган, ондо до ас. Уурыга колын сунган...

— Ӧскӧ кижи андый јеткерге кирген болзо, эртеде тӱрӱге јип койор эди. Бого дезе, тиштери тыгынбай јат—кайдаҥ болзын, макка чыкканда...

Бодолы, ол ӱй улустар кере тӱжӱнеле јаҥыс ол эрмекти айдышкандый. Тортло олордоҥ качып, кичинек, караҥуй куйга бектенген болзо амыр болор эди. Је, мындый амыр бербес сагыштаҥ, мындый, сакыбаган јеткерден качала кайда баратан. Кырлар да оны јажындыратан эмеш пе. Олордыҥ јӱзи кайра бурула берген, кунукчыл турулар. Чечектер де јаражын јылыйткан, ӧлӧҥдӧр дӧ кугара берди. Тӱрген суулар дезе, ончозыныҥ учун айдып тургандый:

— Уурчы, уурчы—чыык...

Байа тӱндеги эрмек оны бӱгӱн тӱжӱне таштабады.

„Бу керектеҥ айрыларга сеге бир арга"...—деп, Эптешкенов кӱҥӱрек адарудый кӱӱлеп турган —„Камду чылап, суудаҥ кургак чыгарыҥ"...

„Ол кандый арга? Оны кайдаҥ бедрейтем?—Темир бойынаҥ сурап, ойто ок карузын айдып турган.—Менде арга јок... Койлорго мен тийбеген деп, канайда актанарым, олор-

дын кайда барганын, качан јылыйганын бойым билбей јаткамда? Меге бир де кижи бӱтпес"...

Комсомолецтер де, јуук та јӱрген улустар ого эмди бӱтпес Кече комсомолдын јуунында оны комсомолдон чыгарала, судка берер деп, узак тартышкандар. Карын Эптешкенов ло Тойбосов, эки коммунист оны айрып алган. „Уурчыны" тутканчала, кату карузына тургуссын деп, тартышкан комсомолдорды олор кӧмӧлӧп ийгендер.

— Айса болзо, койлор табылар—деп, Јылмарган јуунга айткан.—Эртеден ле кижини тӱби јокко не керектӱ ийде салар? Айса ол бир де буру јок кижи...

Бу улустын кылыгын кайдан билер?

— Јуунда мени корулап турарлар,—Темир јаныскаан эрмектенди,—улус јокко дезе, бурулап турар... уурчы деп... Олор не болгон улустар?...

Темирге кенетийин билдиргени, кем де оны, бӧкӧ колыла тамагынан кыйа тудуп браткандый болды. Ол эмдиле јӱгӱргенче келеле, јылым ташка да согулза, эмезе тӱрген сууга да калыза, маказы канбагадый...

Ол турала, таралјып, агычакты ӧрӧ басты. Јалбак таштын јанына отуруп,—ол ташты јастанып јадала, кара-кӧк тенеринин тӱбин ајыктады. Ондо јаркынду, јылдыстар, кӧп одулар ошкош коштой-коштой, мызылдажып тургылады. Ол јылдыстардын алдында, койу кейде, тенеринин текези эжинип киркиреп турды. Канадын кыйа тудала, чике тӧмӧн шунуп ийер, канаттары дезе, ӧрӧртинен јаан конко тӱжӱп келеткендий, јыӊырап турар.

Бу ӧйдӧ Темирдин сагыжына тенеринин текези керегинде чӧрчӧк келди. Ол куш кажыла јастоозына тӧрт јымыртка чыгарар, онон тӧрт бала болор. Кере тӱжӱне олорын азырап, олордын јанында оролыжар. Балдары јаандайтаны да белен. Је оныҥ кийининде, энези бирле кичӱ ыраакка, учуп барып, келер болзо, олордон не де јок, јоголып калар. Оныҥ балдарын кандый неме јоголтып турганын, ол чатла ондоп болбой јӱрди Је бир катап кӧрзӧ, оныҥ јылу уйазынан ары јылып брааткан ачап јылан кӧрӱнди.

— Мен де база сӱӱген балдарымды тапай калдым... Онын кичинек јӱреги ол кирези коронды бадырып јӱрер аргазы јок болды. Ачуга тӱшкен энези, бойынын комудалын айдып, ыйлаарга тенеринин тӱбине учуп чыккан.—Бӧдӱненин балдары бӧрӱкке толтура, талтардын балдары таарга толтура. Мен јоктунын, јылдын сайын турганы тӧрт балам ачап јыланнын азыгы. Ташка тӱжӱп талаладым, мыска тӱжӱп бузуладым. Кр-р-р-у-у!.. Кр-р-р-у-у!..

Кичӱ болчок кужучак, мергедеген ташты, тӧмӧн тӱжӱп

кледеле јылым ташка једип ле јӱреле, канадын тӱзейле, ойто ӧрӧ чыгар. „Тыным керек, тыным керек!"—деп, омок айдып барар.

— Тыным керек, тыным керек,—Темирдиҥ эрди эрмектенди. Чынды табарга Совет јаҥ меге болужар болбой.

— Соок таш—коомой јастык эмей,—сыраҥай јуук базып келген кыс кижиниҥ чокум таныш ӱни угулды.—Сен не керектӱ мында келип јаткаҥ?...

Темир тура јӱгӱрди. Эки алтамнын бажында Тойу турды. Уулга кенетийин эби јок болгондый, ол туура кӧрӧлӧ, шаҥшагыла маҥдайында терди арчыды.

—„Бу бери не керектӱ келген? Менеҥ не керек ого"... —Јер јаар кӧргӧн бойынча, бойында сананды.

— Јe, сеге санаркаарга болды. .—Кыс мында эрмектенди. —Мениҥ келгеним...: Мени сеге карыган Јалтанбасов Чокуш ийген...

— Чокуш?!

— Ээ... Ол ийген...

— Сен коптоҥ-шиптен, коркубай туруҥ ба? „Уурчыла најылажып туру!"—дежер ийне.

Кыс јоон јадыкка отурала, бозомды ӧткӱре, ӱн јоктоҥ, уулдыҥ ӧчӧмӱк чырайын кезе ајыктап отурды. Темир ого коштой келип отурала, омогы јок кӧзиле оноор кӧрди.

—Мениҥ келгеним... Меге карыган Јалтанбасов айткан: „Барып Темирге айт, мен оныҥ актууна, бойыма бӱткенинеҥ артык бӱдӱп турум",—Тойу эрмектенди,—Карыганныҥ санаазында, бистиҥ колхозто ӧштӱлердиҥ таҥмалары уйалап јаткан кеберлӱ. Јe ол таҥмалар удабас темир чакпыга тутырар!

— Айдарда, ол меге.—Пастух, кыстыҥ колынаҥ тудала, тыҥ ныкып ийди.—Ол меге бӱдӱп јат па... Бу чын ба?.. Јe, бу јарыкта бир кижи бар ок туру...

— Нениҥ учун бир?... Онойдо айдарга сеге уйат эмес пе?... Сениҥ санааҥда, мен сеге бӱтпей тургам ба?

— Мен... мен онойдо сананарынаҥ јалтангам... Јe... Јe мени „уурчы" деп, алап тургандарын укпай туруҥ ба? Койлор табылбаза судтаар... Ого ӱзери, колхозто эки-ӱч јылга канча чыгым болгон, оны база мениҥ мойныма салардаҥ магат јок...

— Бу не, карыган эмеген болуп, калактап отуруҥ.— Тойу, Темирдиҥ јардынаҥ силке тартты.—Качанда бек санан, ончозы јакшы ӧдӧр..

Тойуныҥ андый сӧстӧри, Темирдиҥ јӱрегиндеги коронды јаан сускула сузуп чыгаргандый болды. Ол бажын ӧрӧ

кöдӱрди. Тойуның омок кöзине чикке кöрöлö, канча кӱнге јаткырбаган бойы, кӱлӱмзиренди.

— Алкыжым болзын. Тойу сениҥ меге бӱдӱп турганың, ол мениҥ јӱрӱмимди чечектендирип јат!..

Кыстың кызыл марал, тегерик чырайына кӱлӱмзирӱ чечектеп келди.

Бир эмеш унчукпай отурала, Темир Тойудаҥ сурады:

— Мениҥ кöзиме кöрӱнбей, койлорды кем уурдап алар болды, айтсаҥ?

Кыс бачым эрмектенбеди. Оның сагыжы öскö јерде болгон. Ол тың саадатпай уулдый коронду санааларын јайлатканына сӱгӱнип отурды.

— Карчага ла сениҥ ортоҥдо ööн кыйыш јок по?—Тойу сурады.

— Карчагала ба? Бистиҥ кичӱдеҥ ала најы болуп öскöнибисти сен бойың билетеҥ. Је былтыр, ол колхозтың кучазын јигенинеҥ бери, бистиҥ ортобыс ырашкан. Ол туркаары меге карагайдың чаганазы чылап, јапшынып турганла, је мен оныла ару јӱректеҥ катап эрмектежер аргам јок болгон.

— Ол бӱгӱн таҥ эртедеҥ ала, эҥирге јетире Тойбосов ло кожо базып турган. Айылдарга да кирип, дворлорго до барып јӱрген... Эҥирде дезе, сарју заводына баргылаган. Эптешкенов база кожо.

— Эптешкенов ло Карчаганың ортолорынаҥ јуугажы сыраҥай коркушту, суу да урзаҥ öткӱре агып чыкпас. Карчага эмди мен јаар кöргöндö, кӱнге чике кöрӱп тургандый, кöзи тайкылып турар.

—Сен... јаркынду кӱн, онызы чын...—Тойу онойдо эрмектенеле, тöмöн кöрӱп уйалгандый, кӱлӱмзиренди.

Олор узак куучындажып отургандар. Олордың куучыны кöп болгон. Бу керектеҥ айрылза экӱ, сӱгӱнчилӱ јурт-јуртаары керегинде эрмектешкендер. Öштӱлерди канайда белиреп табарын шӱӱшкендер. Темир, Эптешкеновтың айылында öткӱрген тӱндеги куучынды да ого айтты. Тойу бу керектиҥ јартына чыгарга, олор нени эрмектешкенин, кандый сӱме айдышканын канчала катап сурап турды, је, председательдиҥ айткан айрылар аргазы, кандый арга болгоныҥ оҥдоп болбоды.

— Чындап та ол, сени јеткерге суккан кижини билет эмеш пе?—Тойу сурады.—Чындап та, ого јалакай болуп, оноҥ сурап угарга керек болот эмеш пе...

— Кандый да болзо, сананарга керек... Айса ол меге

јакшы эдерге туру... је, јакшы кӱндӱлӱ јӱрерден озо, јалынарга керектӱ болочы эди...

Тойу јаан ӱшкӱреле, айтты:

— Эптешкенов сӱрекей сӱмелӱ кижи, ундуба. Ајыктанбаган алтамды алтаба. Ол сени јети тиштӱ кармак-ла каптырып алганын, билбей де каларыҥнаҥ магат јок. . Бис оны јакшы билбезибис.. Кайдаҥ да, билбес јердеҥ ийе берген кижиге канайып бӱдер?

— Областьта оны байла шиҥжилеп кӧргилеген... Онон башка бери ийбесте эди...

— Шиҥжӱчилдер де база јӱзӱн-јуур болотон...

— Сениҥ бу айтканыҥ чын, кару Тойум!

Кыс, сӱгӱнген бойынча, уулдыҥ јӱзине чикке кӧрӧлӧ, ӧрӧ турды. Темир оны колтыгынаҥ јӧмӧй тудала, айылдар јаар араай баскылады. Кырдаҥ тӱшкен јылу эзин-јыбар эки нӧкӧрдиҥ јӱзин эрке сыймап ийди.

IV.

Ол ок јымжак тӱнде колхоз, деревнезиниҥ алты јанында, одургак јолдыҥ ӱсти јанында, јылым таштыҥ алдындагы ӱч тыттыҥ тӧзинде, ӱчӱ отурган. Олор бери бозом киргенде келгендер. Аттарын агаш ортозында таштагылаган. От салбаган. Каҥзада таҥкы кӱйдӱрерге сереҥкениҥ бӧрӱктиҥ ичине кӱйдӱргилегендер. Јӧдӱлдери келгенде, јерге кӧҥкӧрӧ јадып, јымжак јеҥеске јӧткӱргилеген. Оны тууразынаҥ кӧргӧндӧ, јайгыда тус сакып отурган аҥчылардый болды. Је бу аҥчылар чын аҥчыларга тӱҥейи билдирилбеди. Олордыҥ ортозында ичинде толтура аракылу, тажуур, кара бакадый тастайа берген јатты. Олордыҥ шымыражып отурганы, тыттыҥ бӱри, салкынга кыймыктанып, шыбыштанганына тӱҥей болды.

— Бу ӱч тыт, он беш јыл кайра, кичинегеш болгоны сагыжыҥа кирет пе, Сӱмелӱ?—Тойбосов сурады.—Эмди дезе, јаҥмырлу кӱнде, айгырлу мал ыжыктанар болуп калган.

Је, олорго не јетпей јат?—Эптешкенов айтты.—Олор кыйын, шыра деп немени билбей јат ийне...

Је Јылмарган бу тужында меести тӧмӧн кӧрӱп отурган, ӧзӧк јаар, абыраныҥ јолы айдыҥ јаркынына билдирер-билдирбес ле кӧрӱнип јатты. Ол озогозын сананган: „Ол тушта ондо чичкечек јол болгон. Кӧк боро шлемдӱ, атту Кызыл Черӱлер, ол јолло чубалыжып, ӧдӱп јадатандар. Теҥери айас болгон. Кобы јикте ээзин де јок—тымык турган. Ол атту улустар теҥериниҥ кӱкӱртиндий табыш болорын, таш мӧндӱр јаап келерин билбегендер... Ол тушта, бу каскак боомныҥ алдынаҥ кӧп мылтыктар јууп алган... Сӱмелӱ дезе, ыраактаҥ кӧрӧтӧн... Јаан баалу туранабайга јединген: эмди де, јол-

дың алты јаныңдагы корымды јазап кӧрзӧ, аттардың да, кижилердиҥ де куу баштарын канча оноҥ табар“...

—Сен јаш кижи, чын јӱрӱмди кӧрбӧгӧҥ—деп, айдарга келижер.—Эптешкенов, Карчага јаар кӧрӱп, эрмектенди.—Је, мен эмес болгон болзом, сен тӱрмеде јыдып отурар эдиҥ...

Карчага тажуурдаҥ аракыны урала, Сӱмелӱге, чӧӧдӧп, тырлажып турган колыла берди.

—Ӧлгӧнчӧ слерди алкап јӱрерим...

—Уккурла уул болзоҥ сени качанда орого ийде салдырбазым. Мениҥ айтканымчала бӱдӱретен болзоҥ, мен сени томонокко тиштетпезим, толоного кадатпазым.

—Мен кичеенип турум: мениҥ ижимнеҥ чек тапкан кижи, јымырткадаҥ кобы-јик табар:

—Бойыңды мактаба. „Мактанчыктын таманы јукачак“ деп, кеп сӧсти билетен бедиҥ?

Карчага кӱлӱмзиренип отурган. Је, айла, ол канайда сӱгӱнбес? Озодо кату шыралу јоктуга ӧскӧн. Оны бир де кижи билбеген, бир де кижидеҥ кӱндӱ кӧрбӧгӧн. Эмди дезе, колхозтыҥ председателиле, областьтаҥ келген јамылу кижиле коштой отуруп, аракылап јат. Олорго алкыш јетирет, анчадала Эптешкеновко. Бу кӱргӱл сагалду, јер ӱстинде оноҥ кату кижи јок ошкош билдирип турган кӱлӱк, былтыр оны јеткердеҥ айрып алган. Ол тушта Карчага, бир айак аракыны ичип, эзирген керегинде, колхозтыҥ бир койын сойуп јиген. Оның керегинде. оны колхозтоҥ чыгарала, судка берерге санангандар, Эптешкенов дезе адаанына кирип, айрып алган: „Карчага јокту биледеҥ бӱткенин ундубас керек, колхозко дезе, оның јастыра ижи јаҥыс бу. Укту куча канча болор, тӧлӧп берзин, бис дезе, оның бир јаманын таштайлы“...

Кучаның баазы тӧрт јӱс салковой болгон. Карчага бойының јаҥыс уйын садарга турарда, Сӱмелӱ ого, счетовод кол салган, квитанция экелип берген.

—Мен сениҥ учун акчаны тӧлӧп койдым—деп, ол айткан.—Сен дезе, оның учун меге кийининде бир кандый керекке болышкайың..

Бир канча кӱндер ӧткӧндӧ, председатель Карчаганын айылына бозом эҥирде келип кирген. Оның чырайы, кандый да уур ишке арыган кижиниҥ чырайындый болды.

—Је, Карчага, мен сени арайдаҥла айрып алдым. Ол бир кыйгычы, копчы Амыров Темир, сени тӱрмеге ийер деп, аай јок албаданып турган..

—Темир?! Ол мениҥ кичӱдеҥ ала сӱрекей кару најым эмес пе!...

—Ондый кижи бойының најызын јамандаарынаҥ коркор-

доң болбой, тӧрӧл энезин де тӱби јок орого ийде саларга белен.

Олор экӱ, тӱн ортозы ӧткӧнчӧ, куучындашкандар. Ол тужында председатель Карчагадаҥ чыгып браадала, мынайда айткан:

—Амыровтыҥ кулагыныҥ уккуры ийт ошкош, кӧзиниҥ курчы кускундый. Бу керекти ундуба...

...Карчага чӧӧчӧйди базала аракыла толтырып берерде, Тойбосов ичип ийди. Оноҥ бойыныҥ јӱрӱмин эрмектенген...

--Амыров ло сениҥ ортогор чала ырап јӱрген бе?—Тойбосов, кенетийин, сурады.—Бу чын ба?

—Чын, былтырдаҥ бери...

—Онойдо јадарга јарабас.—Тойобосов Эптешкеновко кылчайды.—Эки јаш уулдыҥ ортодо ӧӧн чыгып турганын председатель канайып кӧрбӧй калган?

—Олор ойто эптешкен болор деп санангам.—Сӱмелӱ араай, бурулу немедий айтты.

—Санангам... Сананар эмес, кӱн тоозына ајыктаар керек. Бойыҥныҥ улустарыҥ канайда кӧрӱшкилеп турганын, кандый јатканын, сен ончозын билер учурлу. Бир, болор болбос немедеҥ ӧӧркӧшкилегенин тутканчала јоголтор керек.

Тойбосов колын Карчаганыҥ ийинине салды.

—Сен најым, эртен Темирге кыйалта јоктоҥ тушта, мененҥ јакшы айт. Мен оныҥ учун бар кӱчимди берип турум, оны тӱрмедеҥ, эрмеги јокко айрып аларым. Ол—јакшы уул. Ого онойдо айдарыҥ.

Оноҥ Карчага тажуурды ӧрӧ алып, јайкады—аракы койтылдабайт. Майчык будына ӧрӧ турды.

—Је, айыл јаар бараалы.

Карчага, качан ок агаш ортозындагы аттарды јединип экелди.

—Эрлӱ-эр! Озогы бистиҥ алтайлардыҥ јаҥын билип јадыҥ!—Карчаганы Јылмарган мактады. Аттар, бажын кекип, одырак јолло сайак бастылар.

Ӧрӧ бийик, тал тӱш киреде изӱ кӱн турды.

Карыган, јоон тыттардыҥ тӧзинде койлор серӱӱнденип јаткылады. Олордыҥ карындары, кол кӧрӱктий, тастаҥдашты.Кургак тилдери, оосторынаҥ чыгып калган јаттылар.

Сол јанында, јараш чечектерге чӱмделген, баалу кебистий, јалбак меес јатты. Оҥ келтегейи—койу мӧштӧр. Ондо, бойлорыныҥ балдарын каргалардаҥ корулап турган, баарчыктардыҥ табыштары чыдырайт. Ӧрӧ бийик, айас теҥериде, эки мӱркӱт, јемит кӧрӱп, кайып тургылады.

Пастух адынаҥ тӱжеле, эбиреде ајыктап кӧрди. Карыган тыттыҥ тӧзинде чымалыныҥ уйазы, јаан буулдый јат-

ты. Ондо чымалы, кайнап турган казанныҥ ӱстиндеги ӱзиндий, кыймыражып јатты. Оноҥ ончо јаныда јалбак сары јолдор. Ол јолдыҥ бирӱзиле кӧп чымалылар тыттыҥ сынык чырбагалын экелип јадылар. Туркаарыла тыштангылайт. Олорго удура ӧскӧзи келет.

Агаш апарып јаткандарына једип, чырбагалдыҥ учурын кӧрӧлӧ, ончолоры меҥдеп келип болыштылар, ол чырбагалды уйазына ӧмӧлӧп јеҥил јетире бергиледи.

—Ӧмӧлӱ карындаштар!..—Темир јаҥыскандыра тын айтты. Неме јеткердеҥ бойы-бойлорын айрып алып тургылаган болбой кайсын?..

Адын узун кыл армакчыла армакчылайла отурды.

— Менде эмди најылар јок.—Мен слердеҥ ӧскӧ бир де кижиге керегим јок ..—Ол, тыттардыҥ тӧзинде, јаан кийис јайып койгондый, јаткан койлорына кӧрӧлӧ, бойына айтты. —Слерди бӧрӱлердеҥ коруйдым, балдарыгарды мӱркӱттеҥ чеберлейдим... Слер кижи тилин билетен болзогор, ол тӧрт кой кайда јоголо бергенин меге айткай эдигер. Айса оноҥдо ӧскӧ немелерди айдар эдигер... Мен ажындыра билип турум, слердиҥ айдарыгарды... Бис слерге азыйдаҥ бери, бек карузыжып јӱргенибис. Тойу ла мениҥ најы јӱретенибис узакка болор, та јок—онызын мен билбей турум. Мен керек дезе, ол мениҥ актуума бӱлӱп турганыныҥ чынына да бӱтпей турум. Айса ол мени шиҥдеп, ченеп турган? Чокуштыҥ да меге азыйдагыдый најы болуп, меге бӱдӱп турганын билбей турум. Айса Тойу тӧгӱндеген?..

Агаштар ортозында кургак будак тарс этти. Пастух тура јӱгӱрген бойынча, оноор ајыктады.

Агаштар ортозынаҥ ак-боро атту, Карчага јортуп келди. Кӱндӱлеп тургандый кӱлӱмзиренеле, пастухтаҥ сурады:

— Коркуй бердиҥбе, најым? Мыныҥ кийининде кожоҥдоп келип тургайым...

Темир, ого кару бербей, бойынаҥ сурады:

„Ол, колхозто ижин таштап ийеле бери не керек келген?.. Мени алдыртып јаткан?.. Је, ондо не бар?.. Мени не сакып јатканын карын тӱрген билгейимле"...

Карчага адынаҥ тӱжеле, Темирге колын берди.

Темир кату сананып, келген кижиниҥ кӧзине чике кӧрӧлӧ, оныҥ эрдиндеги кӱлӱмзирежи албан болголду, кӧзи дезе, кӱнге удура кӧрӱп тургандый, типилдеп турганын јарт кӧрӱп алды.

— Кайда браадырыҥ?—Тимир чала кату сурады.

— Мени Тойбосов ло Эптешкенов ийген.—Карчага неме оҥдобос болуп айдала, ӱзери кожуп айтты:—Олор се-

ниҥ керегинде тыҥ турулар, бу керекти судка јетирбезибис деп, айдыжат.

— Менде колхозко беретен акча јок.

— Айса, койлор табылар... Председатель Тойбосов койлорды табарына, база тыҥ кичееп туру...

— Кӧп кӱндер ӧткӧн, койлордыҥ табылары јок. Мен билерим.. Темир Карчаганыҥ јӱзине кезе кӧрди, је оныҥ мойыны чамчаныҥ јаказына тӱжӱре кызара бергенин кӧрбӧй калды.—Табылары јок, бӧрӱниҥ казаны койлордыҥ эдин кажы јерде кайнадып, куу сӧӧгин де артырбай, божодып койгон...

Карчагада ӱн јок.

— Сен мени кичӱдеҥ ала билериҥ.—Темир оноҥ ары эрмектенди.—Мен бу ӧйгӧ јетире улустаҥ бир ийне де уурдап албадым. Је сениҥ де акту бӱткениҥди мен билетем...

— Мени јаҥыс аракы ӱреп јат... Былтыр... акту сӧзим, кучаны канайда ӧлтӱргенимди эмеш те билбейдим...

— Тӧрт туйгакту ат та бӱдӱрилип јат... Эптешкенов сени, соҥдобой, айрып алган...

— Чын, алкыш болзын ого, јакшы кижи ол... Бис оны „Чыдырт" деп, тегиндле адаган эмгирибис. Эмди дезе, ол сени айрып аларга јат. Ол ончозыныҥ учун.

— Мактаарга меҥдебе!—Темир кенетийин, тыҥ кыйгырды.—Качан бӧрӱ кулунды тудуп јиир ачабы келгенде, јерге аҥданып, јаман сагыжы јоктый, јалакай болотон. Кулун оны соныркап кӧрӧргӧ јууктап келер, бу тужында бӧрӱниҥ курч азузы, кулунныҥ саҥадына бадала берер.

— Сениҥ ле айдып турган сӧстӧриҥди.

— Меге болзо, Сӱмелӱ караҥӱй кижи. Оныҥ туулган јерин мен билбезим, канайда јатканы меге база јарт эмес. Баштап колхозто, чындапта „Чыдырт" болгон, эмди дезе, торкодый, јымжак. Ол нениҥ учун андый?

Пастухка кандый кару беретенин Карчага оҥдоп болбой барды. Ол дезе, кенетийин, бала туштагы јӱрӱмди сагышка алынган, ачана јӱрӱмди, байлардыҥ малын шыралап кабырганын, эки уулчактыҥ эптӱ јӱргенин... Нениҥ учун айткан? Байлардыҥ уулдары олорды базынбаганча, электебегенче кӱн ӧтпӧйтӧн болгон. Иш этпес јалкулар, бир шоктыҥ кийининде база бирӱзин санаҥып табатандар.

Бир катап олор, кичинек Карчаганы тудуп алала, тегенекте турган сары адаруныҥ уйазыныҥ јанына агашка кайыш армакчыла бектеп буулап койгондор. Оныҥ кийининде сары адаруныҥ уйазын согуп йеле, јӱре бергендер. Уулчактыҥ айры-тейри кыйгызы урактаҥ иле угулып турган. Те-

мир, оны угала, келип бычакты чупчыган бойынча, армакчыны эки-ӱч јерден ӱзе кезип ийген...

—Байлардыҥ, бӧрӱ јӱзиндий, чырайларын бис экӱ јакшы билетенибис.—Калганчыда ол онойдо айдала, оныҥ кийининде кару сурады:—Бойыҥ бодозоҥ, андый јӱрӱмниҥ кийининде мениҥ колым колхоз јӧӧжӧзине кӧдӱрилер бе?

Агытмановтыҥ бажы арайын тӧмӧн јабызай берди.

—Тойбосов ло Эптешкеновко менеҥ алкыш айдып бар,—Темир оноҥ ары эрмектенди.—Је олор мениҥ керегимде тегин шыралабазындар, мен уурчы эмезимди бойым јарт кӧргӱзерим.

Карчага будын ӱзеҥиге араай ээрге тебеле, белинде кортолјын тсормош буулап койгондый, уур кӧдӱрилип чыкты. Ат оны јалбак меести тӧмӧн, колхоз деревнезине апарды.

—Сӧстӧзин деп ийе берген..—Темир јортуп браатканКарчаганыҥ кийининеҥ, бойында эрмектенип, кӧрӱп тура калды.

Тойбосов колхозто тӧрт конок јӱрген. Колхозчылардыҥ тураларына, айылдарына кирип, кандый јаткандары керегинде нени иштеп тургандарын бала-баркалары керегинде, кандый јеликпес барончозын кичееп угуп, сӱрекей ле килемкей, буурзак кижи болуп, кӧрӱнген. Ол атанып јанар тушта, колхоз ого сӱрекей јараган, анчадала оныҥ ийде кӱчтӱ председатели Сӱмелӱ сӱрекей јакшы кӧрӱнди деп айткан.

Председательдиҥ бойыла Тойбосов башка јакшылажып, мынайда айткан:

—Амыровтоҥ ајыктанып јӱр. Ондо ийттиҥ сескири бар. Ол иске кирген соҥында ончозын, тӱбин ӧрӧ, антарып салар. Бойыҥныҥ јаныҥа тартып болбозоҥ, арестовать эдерине суракты тургус.

Јылмарган автомобильге отурала, эжигин јаап ийди. Кӱреҥ чырайы кызыл јаркынду боло берди. Ол јакшы алулар таап јанган анчы канайда сӱгӱнетен эди андый ок јорык јакшы тузалу болгонына сӱгӱнип, јанды. Јӱрегинде, кыска ӧйгӧ бойыныҥ келтегейине Карчагадый уккур, кичеемкей уулдарды тартып алган Сӱмелӱди ле мактаарга божобой турды. „Керде-марда Эптешкеновтый эптӱ улустар кӧдӱре јерде болгон болзо, кандый јакшы болбос эди!... Је канайдар, колхозтордо Темирдий, айткан сӧзинеҥ јана болбостор база кӧп. Оныла Јылмарган бойы, ӱч катап эрмектешкен, је ончозы ээн јер. Оны канча катап бӱктебеди болбогой, је ол, болот шыйдамдый, тӱсле бойынча артып калды. Бу шыйдамды Эптешкенов, канайып кызыдала бӱктеп болбос болды?...

Тойбосовтыҥ сыраҥайла коомой ижемчизи келишти: эки

конгон соңында председатель колхозтың јуунын јуурга керек болды.

Ол јуунды сыраңайла макалу öйдö ачты – эҥир уй саап турган келиндер фермадаҥ келгелек, кезик ӱй улустар бойлорыныҥ уйларын саап, оныҥ кийининде курсак кайнадып тургандар—öскö сагыш айдар кижи јок болгон. Конторада кöп отургуштар, кижизи јок, јайдаҥ тургылады. Буттары малјыҥдап калган, чичкечек столдыҥ кийининде председательдиҥ отурар јеринде Карчага отурды. Кандыйла суракты шӱӱнерден озо, кандый бир сöс айдарга санаганда, коштой отурган Сӱмелӱге кыйындалып, оноҥ јöпти сурап алып отурды.

Сурак јаҥыс болгон—„Амыров Темирдиҥ контрреволюционный ижи керегинде“.

Сӱмелӱ, Темирди бурулап айдып, учына јетирерделе, контораныҥ эжиги ачылды—бозогоныҥ бери јанында Тойу кӧрӱнди. Казыр эрмектиҥ аайын билип алган бойынча, эбиреде ајыктап кöрöлö, ойто тӱрген чыга берди.

Сӱмелӱ тыҥ эрмектенип, сöстöри бектешсин деп тургандый, оҥ јудуругыла столды тыҥ согуп турды. Эжиктиҥ ӱзӱк јок ачылып турганы ла улустыҥ отурбай, полды кыјырада базып тургандары Сӱмелӱди сӱрекей ачындырып турды.

Тыҥ саат болбой, конторада улустар кöптöп калды. Отургуштар једишпей барарда, кезик улустар полдо байдастанып алала, каҥзаларына таҥкы аскылап, отуктарын чатылдада чагып отургылады.

—Амыров колхозты ӱреп, чачарга тургандардыҥ башчызы болгоны јарт, канча јылдыҥ туркунына тутурбай турган кӱлӱк бу—деп, Сӱмелӱ, отурган улустарга јарлап айдала, Карчаганыҥ кулагына кыйындалып келеле, шыбыштанып айтты:

—Улустарга сöс бербе, јаҥысла кол кöдӱрт...

Карчага, тыҥ јöткӱреле, кату сыргынду мынайда айтты:

—Колхозтоҥ чыгарарга кемдер јöпсинип туругар. . Колдорыгарды кöдӱригер.

Је конторада кандый да тыҥ табыш јок-тымык болды. Беш-алтыла кижиниҥ колдоры, кӱӱн-кӱч јок, кöдӱрилди. Артык јок.

—Караҥуй, тоолорго болбос,—Сӱмелӱ, ачынып турганын јажырып болбой, айтты,—лампаны јарыдыгар.

Сторожиха лампаны јарыткавча, Эптешкенов, алаҥзып, кол кöдӱрбей тургандарды кезедип айтты:

—Шокчылды колхозтоҥ чыгарбаска тургандар, эмеш бойлорын ајыктанып кöрзин, учында олордыҥ, колхозто артар артпазын база шӱӱшпегенче болбос туру...

Карчага öрö турала, кол кöдӱрип тургандарды, ус сабарыла бирден öрö тоолоды:

—Он ӱч, он беш, он алты... Ондо эжик јанында база кем бар?...

—Колдорыгарды неге кöдӱрип туругар?—Чокуш онойдо сурайла, улустыҥ ортозынаҥ албаданып öдӱп, столдыҥ јанына јууктап келди.—Талдама пастухты колхозтоҥ сӱрерге туругар ба?

—А сен, шокчылдыҥ адаанын аларга келдиҥ бе?—Сӱмелӱ сурады.

—Кандый шокчылдыҥ?...—Карыган оҥдоп болбой,ончозын айландыра ајыктады.—Мен Темир керегинде айдып турум...

—Бис база ол јыланныҥ öлöмзö балазы керегинде айдып турубыс...

—Јыланныҥ?!.—Чокуш ӱни тыркыражып, Эптешкеновтыҥ кöзине чикке кöрди.—Оныҥ адазы кем болгонын сен билериҥ бе? Сен нени де билбезиҥ... Карыган кижиден, менен сурап угар керек болгон... Бис кожо öскöнибис, байлардыҥ малын кабырганыбыс. Амыр јалтанбас, курч кижи болгон. Ол байлардыҥ, јайзандардыҥ алдына бöрӱгин качан да албайтан. Сениҥ јыду тилиҥ дезе, оныҥ уулын јаман сöслö айдып јат...

—Шокчылдарга јакшы сöс качан да болбос. Олордыҥ коручылдарына база тӱҥей ок болор!—Сӱмелӱ кыйгырып айтты.

—Сен оны јаман айдар учурыҥ јок,—карыган тап этти.—Былтыр шуурганду, карлу кӱнде, бир ӱӱр бöрӱлерден койлорды кем корулап алды. Темир эмес пе? Бу јаскыда, кажаганды суу аларда, тизеде, сууга туруп, курагандарды кем аргалап алды, база Темир эмес пе? Бис оны кичӱдеҥ ала билерибис.. Сен не кижи болгонын, биске јарт эмес... Былтырдаҥ бери колхозто неме ајылу чыгым болды. Оны эткен кижини не керек тападыҥ?...

—Оныҥ керегин öскö јерде эрмектежерибис... Бу сöзиҥниҥ учун, мен сени каруунa тургузарым... Сӱмелӱ, бажына изӱ суу урулгандый, кыйгырып, стол ары јанынаҥ чыга јӱгӱрди.—Јуун јабылган, јаныгар!

—Биске бир де неме јарт эмес... Тойу бозогодоҥ кыйгырды. Оноҥ эки јаагы кызу казандый боло берди, кара чачы терлӱ чыкчыдына јапшына берген. Ол оноҥ ары сурады:

—Айдарда улусты не керек јууганыгар?

—Колхозты öштӱлерден, шокчылдардаҥ айрыырга јууган... Слердиҥ јуук најыгардаҥ аруланарга—деп, Эптешкенов айтты.

—Меге кӧдӱре колхозчылар јуук, најылар,—Тойу кайкап айдала, тӧмӧн, такта јаар кӧрди.

—Сеге ончозынаҥ јуугы ӧштӱ...—Сӱмелӱ протоколын алала, эжик јаар басты.—Алдырбас, бир эмештеҥ ончо тазылын јок эдерибис...

Эртендеги кӱнде Эптешкенов аймакка ат маҥына јетти. Адын милицияныҥ оградазына. меҥдеп, буулайла, бойы тӱрген кирди.

—Оны тутканчала арестовать эдерге керек,—Эптешкенов начальникке јарамзып айдып турды.—Качардаҥ магат јок. Бир баштык талканды кӧҥдӧй кайыҥ тӧҥӧшкӧ апарып бектеген. Оны, карын, бистиҥ ак санаалу колхозчы Агытманов Карчага кӧргӧн, ол баштап берер...

Эптешкеновло кожо „Озочыл" колхозко милиционер келди. Јаан саат болбой, Темирди бойына коштой отургузып алып, ойто атанды.

Тойу абыраныҥ јанынча эки ӱч катап ӧткӱре баскан. Ол, калганчызын кӧрӱжип турганда, уулдыҥ колын тыҥ тудар кӱӱндӱ болды. „Тойу оны азыйдагызындый ок кӱндӱлеп турганын", ол билзин. Је ол дезе, кыстыҥ јууктап келген табыжын угала, тортло тӧмӧн кӧрӱп ийди.

„Мениле јакшылажып турганын, улус кӧрӧр болзо, комсомолдоҥ до, колхозтоҥ до чыгарып ийердеҥ магат јок. Ӧштӱле бир болуп туру, тӧрӧгӧнинеҥ артык бодоп туру деп, айдыжар". — Темир бойында сананды.

Улаачы аттарды камчыла сокты. Абыраныҥ тегеликтери кургак јерге согуларда, тоозын кайнап, ӧрӧ кӧдӱрилди.

Тойу ырап брааткан абыраны узак кӧрӱп тура калды. Оныҥ кийининде, ол ок јолло ичкери басты. Оныҥ мынайда кыйгырар кӱӱни келди:

„Кунукпа, нӧкӧр Темир! Айса ӧштӱлерди, удатпай, табарыбыс".

Колхозтыҥ јууныныҥ кийининде ӱч конок ӧткӧндӧ, база бастыра колхозчылардыҥ јуунын јууган. Ол јуунда Эптешкенов, Агытманов Карчаганы баалу костюмла „колхозто кӧрӱмјилу иш бӱдӱрген учун", сыйлады. „Ол сыраҥайла ак санаалу, колхоз учун тынын да кысканбас кижи. Оноҥ јозок алыгар"... председатель онойдо куучындаган.

Ол ок кӱн, тӱн койулган соҥында, председатель Карчаганы бойына кычырып алала, мынайда айтты:

—Амыровтыҥ кабырган койлорын, бурыл ийтке кабырарга бергенибис. Оныҥ кийининеҥ шиҥдеп кӧр.

—Карыганныҥ јыткыры ийт ошкош, кӧзиниҥ курчы јаш та кижиниҥ кӧзинеҥ артык.

—Коркуп туруҥ ба?.. Койон јӱректӱ!...

—Јок ло .. Је менин укканым болзо, Чокуш молјоп турган деп, айдыжат: „Кемле колхозтын койын уурдаарга сананза, онын чичкечек ичегезин армакчы чылап тӱрерим!..“

—Мен айдып турганчала бӱдӱрерин...—Эптешкенов шыбыштанып айтты.—Койлорды кандый јерге кабырза јакшы, карыган кӧрмӧскӧ јазап айдып бер... Оны јок эдип алзабыс, биске чаптык эдер кижи чыкпас. Ол кысты дезе, эликтин чий бӧрӧгин јудуп ийген чилеп јудуп ийерибис.

Карчага Эптешкеновко мӧргӱди. Оны кайдала барзын дезе, баргадый, нениле этсин дезе, эдер болуп сӧзин берди.

VII

Карыган Чокуш айылында бир де конбоды. Ол кӱнле тоозына, койлордын чедениннин јанына келип конор болды. Тӱндеги сторожты мынайда јакыды:

—Бирле кичӱ табыш угулза мени ойгозып тур“. Је сторожка оны бир де катап ойгозорго келишпеди—бир ле кичӱ табыштан, керек дезе, койлор кепшенбей токтой до бергенде, карыган тура јӱгӱрип турды.

Энирде Чокуш ӧрӧкӧнгӧ тудуш Тойу келип туратан. Бу ӧткӧн кӱнде койлорды кайда кабырганын сурап туратан. Онын кийининде, бойы кажы кырларга јӱргенин айдатан. Олор, јылыйган койлордын куу сӧӧгин, эмезе бир алаканча теренин јемтигин табарга кичееп јӱргендер.

— Бис нени эдерибис?.. Оны канайып аргалап аларыбыс?—Тойу сурап турды.

— Бир де неме сананып табар аргам јок, —карыган бажын јайкап отурды. — Кеп сӧс бар: „Јизе де бӧрӱ, јибезе де бӧрӱ.“ Бистин мында пастух бурулу да бурулу эместе болзо, каруунa ол турар болуп калды.

— Је ол колхозто алты јыл болды ийне...

— Билерим. Оны колхозко кир деп, мен бойым сӧстӧгӧм. Онын јакшызында эрмек те јок, је. . Ол пастух бурузы јок деп, канайда актап алар оны?

Кыс карыганнан јӱрегинде уур кунукчыл сагышту, барат.

Темир канайып тӧгӱндеди... Керек дезе, ол тӱнде... ол бойы койлорды канайып јиир болды?.. Керде-марда бу керекти тӧгӱндеген болзо „санаам једип туру“ деп, айтканы база да тӧгӱн.—Тойу он колыла изӱ мандайын арчыды. —Тӧрт кой... Айла тӧрт кӱнге!.. Бӧрӱ де онын ончозын бу ойгӧ јудуп болбос. . јок, јок, ол бычагын кынынан чупчыбаган, колына кан сӱртӱлбеген...“

IX.

Шылу божогон. Темирди эртен колхозко экелер. Суд болор. Уулды актап алар керегинде нени айдар?—Чокуш

бойынаҥ сурап турат.—Канча да саназа, нени де сананып табар арга јок... Ӱредӱчи Сорокин отпускка барбаган болзо кайдат. Нени эдерин айса ол айдар эди. Ол јаан ӱренген кижи Москвада јуртаган.

Карыган, ӧбӧгӧн койлорын, айыл ошкош, содон тууга апарды. Калганчы ӧйдӧ Темир койлорды база ондо кабырган болгон. Ол койлорды ондо кабырзын деп карыганга Карчага айдып берген.

Койлор јарыш эдип, ӧлӧнди быјырада тиштеп, ичкери барып јадарда. Чокуш кийининеҥ јортуп браадат. Качан койлор јадып койгондо, пастух бийик јерди талдап алып, болчок ташка отурат. Оноҥ ончо јер эбиреде иле кӧрӱнип турар. Койлорго бӧрӱ де ӧҥӧлӧп келбес, уурчы да сӱмеленим келбес!

Ол сойоктыҥ ӱстинде теҥери чоокыр болгон. Теҥериде эски, тежиктӱ кисле теҥериниҥ тӱбин бӧктӧп салгандый јаш булут, турат. Ол булуттыҥ ӱзӱгинеҥ кӱнниҥ јылузы келип, меҥдеп тургандый, торко ӧлӧҥдӧрди, чоокыр чечектерди сыймап ийип турды. Кара бозомтык булуттыҥ кӧлӧткӧлӧри јерле јылып, кырлаҥдарды тӱрген ажа берип турдылар. Пастухтыҥ санаазы база андый ок бозомтык, кунукчыл болды.

— Мен нени эдейин, канайдайын?—ол онойдо бойын јӱс катап сурап, је карузын тапай отурды.—Бӱгӱн теҥери де кунукчыл, бойыныҥ чаҥкырын кӧргӱспей бӧктӧп јат...

Эҥиргери булут оноҥ артык калыҥжыды Бийик кырлардыҥ бажына уур кара булуттар кӧҥкӧрилип келди.

Чокуш адына минеле, темикен аайынча кыйгырып ийди:

— А-ай, а-ай!..

Кызыл башту, тыртык мӱӱстӱ кой, койлордыҥ алдынаҥ айыл јаар кӧндӱкти. Јалаҥ мериносовый койлор кырдаҥ чук тӱжӱп браадарда тортло, ӱсти борорып калган кар јылып брааткандый болды.

Јалбак ак божоды, Койлор сойок эдегин эбиреде курчаган агаштарга, таштарга, јеттилер. Оҥ јанында кырдаҥ тӱшкен кырзак таш. сол јанында-кӧк корым кӧчкӧ. Олордыҥ ортозы койу јыдыҥаак, табылгылар. Мында койлорды сӱрекей кичееп кӧрӧр керек. Чокӱш ӧрӧкӧн адыныҥ тискинин бош салды, аттыҥ алын колыныҥ тизези койлорго табарып брааты. Койлор кенетийин, ортозына теҥеридеҥ таш тӱшкендий, эки башка бӧлӱнип, јара согулала, ойто бириге бергиледи. Оноҥ ары база јыла бердилер.

— Олор онойдо недеҥ коркудылар?—пастух кайкап сананды.

Јер алдынаҥ койдыҥ арааӥ маараганы угулбаган болзо, ол кӧндӱре ӧдӧ берер эди.

— Бу не болды? .

Карыган аттаҥ тӱшти. Огош јыраларды колло ачып турала, кичӱ ороныҥ оозын кӧрӱп ийди. Ол озогы улустардыҥ аҥдар, эликтер тудатан јерлери ошкош болгон,—ӱстӱне огош, чырбалдардаҥ салала, ӧлӧҥнӧҥ јайып койгон.

Чокуш ороны ајыктап кӧрзӧ: оозы кичӱ, тӱби дезе, тӧгӧт агызатан карчашкага тӱҥей эмтир. Је, бу оро тӧгӧт агызатан оро эмес. Ороны бу ӧткӧн јаста касканын карыган јарт таныш алды. Тӱбинде койдыҥ кӧзи јалтырап, пастухты ајыктап турды. Ӧскӧ дӧ койлор база онойдо тӱшкени јарт болды!

— Јарт!.. Эмди ончозы јарт!..

Чокуш койды ородоҥ чыгарбай, ӧскӧ јыраалардыҥ тӧзин ајыктап барды. Онойып база оролор тапты. Олордыҥ ӱсти ончозы чалдыгып калган ӧлӧҥлӧ бӧктӧп койгон эмтир. Оны јазаганы кече—башкӱнниеҥле ӧткӧн эмес.

Койлор бӱкке тӱжӱп келеле бойлорыныҥ пастухын сакып тургандый, токтой бергиледи.

Бозом киргенде Чокуш председательге келип, бурулу немедий, бӧркӱн алып эзендежеле, мынайда айтты:

— Кой јылыйттым...

— А-а, карыган кӧрмӧс, колхозтыҥ јӧӧжӧзин јоголтып турун ба!—Эптешкенов, ӱни айрыланып, кыйгырды. Айылдыҥ ичине токтоп болбой, ары-бери базып, оттыҥ кыбалын эдегиле эзинделтип учурып турды.—Эртен уурчы Амыровло коштой отуруп, судтадарыҥ...

— Баштапкы јастырым болды.. Бир јаманым таштагар, нӧкӧр председатель. Мениҥ колым бу керекке тийбеди. Айса Алтайдыҥ ээзи чыгып келеле алды эмешпе...

— Унчукпа, јӱлгек.. Мен колхозты ӧрӧ тартарга, тӱнде уйкы јок, тӱште амыр јок иштеп турум, слер, кырчаҥылу ийттер кирлӱ колло тийбес, социалистический јӧӧжӧни ӱреп, чачып јадыгар... Сен койды таҥ адырбай, тирӱге мында экелзеҥ, јаманыҥды таштаарым, калганчыда Сӱмелӱ. кӧзин јылчыйтала, кирбик ӧткӱре кӧрӱп, айтты.

— Бӱгӱн тӱнде деревнени эбиреде бӱдӱмчилӱ улустаҥ каруул тургусса јакшы болор эди.—Карыган ӧбӧгӧн кортык кеберлӱ сӱмезин айтты. Уурчы койдыҥ эдин кайда-кайда сугала, тӱнде айылына экелерден магат јок ..

— Бир де каруул керек јок.. Эртен койды экелзин деп, уурчыга јакылтаны берген. Койды экелбезе, судка барар.

Чокуш уур ӱшкӱрди; айылдаҥ чыгып јадала, бийик бозогоӧ бӱдӱрӱлип јыгылды...

Кой чедениниҥ јанында, оны Тойу сакып турган. Карыган не болгонын кыскарта куучындап берди. Онызы угала, комсомольский организацияныҥ катчызына барып айтты. Оноҥ ойто келеле, карыганнаҥ сурады:

— Мен база мылтык алайын ба?

— Јок олорды сезиндирерге болбос. Мынаҥ барарда бирдеҥ барар... Сескир де деген ийтер билбей калзын.

XI

— Сен тӱн ортозын ӧткӱреле, улустар ончозы уйуктаганда барарыҥ. —Эптешкенов, Карчаганы айылынаҥ ӱйдежип тура, онойдо шыбыштанып турды. — Алдында канайда эткен эдиҥ, бӱгӱн де онойдо ок эдериҥ... Је чеберленип јӱр—карыган бӧрӱ сӱрекей сӱмелӱ...

Сӱмелӱниҥ јӱрегинде толтыра байрам болды. Эртен Чокушты арестовать эдип ийзе, јаҥыс ол кыс артар. Арткандары сӱрекей коркушту эмес. Кысты дезе ... сууда тӱжӱп калганын таап аларга кем јок. Оныҥ шылтагын аларга кӱч эмес—санаазы јеткен кижизине кунуккан бойынча андый болгон деп айдар... Ол тушта Эптешкенов Сӱмелӱни амыратпай турар улустар јок болор, оныҥ угы тӧзин кодорорго кижилер чыкпас. Ол тушта оныҥ јоктудаҥ бӱткенине, кызыл партизан болуп јӱргенине ончозы алаҥзу јок бӱдер.

Тойбосов бойыныҥ најызыныҥ мактулу јӱрерин ундубай, тыҥ кичееди: областной газеттеги статьяны муҥнаҥ улустар кычырган! Ондо бичилтени мындый болгон: „Эптешкенов Сӱмелӱ большевик колхозты тыҥыдарынаҥ јана тӱшпес јеҥӱчили. Оштӱлерге качан да кӱӱн кайрал бербес большевик".

Айландыра ӧдӱп јаткан теректерди ончозын cананган бойынча, Сӱмелӱ кӱлӱмзиренгенин бойы да билбей калды.

Оныҥ јӱрегинде андый ырысту сӱгӱмчизи јаҥысла 1929 јылда кӱн чыгышта, КВЖД-де тӱймеен болордо болгон. Је ол јалбышту ырыс, удабай, ӧчӧ берген эди. Бӱгӱнги сӱгӱниш ӧчӧр кирези јок. Сакыырга узак јокто артты деп, бооро Тойбосов айткан. Качан бу керектер ончозы келиштире аҥдана берзе, Эптешкеновтыҥ јайзаҥ болотонында бир де кичӱ алаҥзу јок. Онызы быжу болор деп айдышкан. Ол тушта макалу, јаҥыс ла катап тыҥ кыйгырып ийзе... баалу алулар, айылдыҥ эжигинеҥ кар киргендий, келип кирер, алтын, мӧҥӱн кара суудый агып келип, тере каптарга урулар.

Сӱмелӱ ол сагыштардыҥ ортозына токтодынып болбой, тере тажуурдагы аракынаҥ монгол чӧӧчӧйгӧ уруп чарбак кардына уруп отурды. Аракызы божой берерде, тажуурды эпши јаны јаар чачып ийди. Колдыҥ шакшагыла, кӱлӱӱмзиренип турган, ӱлӱш эрдин јыжа тартып ийди.

— Мен атту-чулу болорым... ат нерелӱ јайзаҥ болорым!..

Эмегени коскуруктап јаткан, јымжак тӧжӧккӧ барып, коштой јатты. Айылдыҥ тыт чобырга јабуунча чычкан маҥтай берди, айылдаҥ быры Сӱмелӱниҥ јӱзине келип тӱшти. Эмди бу чирик айылдыҥ чыгатаныла јетире узак јок. Удабаста ондо јаҥы кийис кереҥи айыл болор. Оныҥ апагажы јаҥы јааган кардый болор! Кӧк торколо јапкан, кураган ичтӱ тон кийер! Улустар јаҥыс ол тонды ла кӧрзӧ, ыраактаҥ кӧҥкӧрӧ тӱжӱп, маҥдайларыла јерди ойдыйта мӱргӱп јадар...

Сӱмелӱ онойдо сананып јадала, уйуктады. Улустар, бурулу ийттер ошкош, бозогодоҥ ажып киргилейт. Кејегелери, мӱӱстер ошкош, чырчайыжып, колдоры тырлажып тургылайт. Ончолоры эки-ӱч тажуур ачу аракылу. Бирӱзи калан тӧлӧбӧгӧн, экинчизи сый экелбеген, ӱчӱнчизи јайзаҥла тушташкан бойынча бӧрӱгин аларга соҥдогон. Сӱмелӱ улустар чыбыктайтандарына јакарып туру: „Мынызына—јирме беш, онызы—бежен, мынызын дезе, кејегезинеҥ буулап салзагар, торолоп ӧлгӧнчӧ ондо турзын". Улус чыбыктайтандар улусты кејегелеринеҥ тудуп, айылдаҥ чыгара сӱӱртеп тургылайт. Тал чыбыктыҥ шыйтылдап турганы да угулат...

Эпши јанында јаш, јараш келиндер отургылайт. Ончозы јараш чинмеериле чӱмдеп, торко учукла јурамалдаган килин чегедектӱ, сыргалары ончозы мӧҥӱн. Солоҥындый кабактулар. Маралдый јаактулар. „Бӱгӱн кажызын—талдап алатан болбогой?" Эптешкенов бойында сананат.—Ӧскӧлӧри бойлорыныҥ ӧйи јеткенче бир, эки, ӱч кӱнге сакыбайынча болбос туру. Кажы бирӱзи тарынбайтан болзо, јакшы болор эди. Олордыҥ ончозы бир де тӱнге болзо, јайзаҥныҥ ӱйи болорго турган болбой кайсын..."

Је ол келиндерден бойына эҥ јакшызын талдап аларга ого чаптык эткиледи. Кандый да, таныш эмес, јаан ӱндӱ кижи киреле, тыҥ айтты:

— Улу јаан јайзаҥым, слерге он тӧӧгӧ коштогон, товар келди!

—„Муҥнаҥ ажыра койлор келди, чыгып алыгар!—Ол ортозына база кем де кайгырды.

Сӱмелӱ, уйгуныш, кӧзин ачып ийди. Кӧрзӧ, ол ок карангуй айылдыҥ ичи.

Кем де јудурукла јукачак эжикке, тоҥкылдада сокконы угулат.

Чамчазы терлеген эдине јапшына берди. Сӱмелӱ орыннаҥ табыжын угуспаска тургандый, арааӥ турды; курч бычакту курын алып, бектеп курчанып ийди, илӱде мылтыгын

алып, пестонының бары-јогын быжулап көрөлө, каптың јанына јөлөп койды.

— Кем ондо?—калганчыда эжикке јууктап келеле, сурады.

— Мен. . Пастух .. Јалтаңбасов Чокуш...

— Койды таптың ба, карыган көрмөс .. Сен, таң атканча кижи түйметпезең кайдар,- Сүмелү айылдың эжигин ачты.—Бу јети күнге бир јаңыс кӧс јумайын дезе, оны да бербедиң .. Кайдаң таптың? .

— Бүгүнги де койлорыбыс табылды, эски иске де учурадыбыс—деп, Чокуш бийик бозогоны алтап, айтты. .

— Бир јакшы уулды, слердиң најыгарды тудуп алдыбыс.—Тойу карыган өбөгөнниң кийининең кирип, тың айтты.

Эптешкенов, серенке тапай, тыркырап турган колыла столды узак сыймап турды. Оң колыла лампаны јарыдып турганча, сол колынаң шилизи түжеле јарыла берди...

Өчөмүк оды јарыырда, ол эжик јаар кӧрди. Ондо беш комсомолдор турды. Олордың алдында турганы колдорын кайра күлүп салган Карчага болды.

— Койлорды сен уурдагаң ба?—Сүмелү јудуругын түүнеле, оның алдына базып келеле, тың кыйгырды.—Айла, бу ийт, байа эңирде: „Тус сакып, элик адып экелерим". .—деп, брааткан јок по! Мен сени түрмеде јыдыдарым, ийт...

Чокуш, койды канайда јылыйтканын, оның кийининде канайда тапканын, ородоң кой чыгарып турган уулды канайда тутканын, ончозын јазап куучындап берди.

— Эр дезе эр, карыган?—Эптешкенов, колын пастухтың јардына салып, айтты. Бу бӧрүни бүгүн мениң айылыма артырыгар, мен оның ичиндеги јыду јинин јок эдип саларым. Темирди дезе, эртен актап аларыбыс.

— Јок,—Чокуш мойноп айтты.—Мен оны туткам, бойым ок коруйтам. Комсомолдор дезе меге болужар.

— Бис болужарыбыс!—комсомолдор, јаңыс кижидий, айдыштылар.

Олор барган соңында, Эптешкенов, эки будында чак јок, отургушка мылтырт отура түшти. Колдоры дезе, агаштың айрызы айрылгандый, столдың кырына түже берди.

„Ол јүүлгек, нени де айдардаң јада калбас... Ол тушта мен нени эдетем.. Торт, соңдобой, мынаң барза кайдар?.. Тойбосов меге документти, алдында, карательный сотня оодо соктырган соңында тапкан чылап ок, кандый бир Учур эмезе Содон деп кижиниң адын таап бербей. ."

XII.

Колхозтың конторазында таң атканча лампа күйген. Карчага толыкта отурган. Оның колы столдың үстинде эби

јок јатты. Оҥ келтегейинде Тойу отурды; сол јанында—Чокуш. Полдо бир кезек уулдар, кыстар отурдылар.

Кыс газет кычырып отурды. Карыган дезе, ӱн јоктоҥ, каҥзазын соруп отурды.

Карчага, оны база сурактарла шыбалабай турганынаҥ санаазы јеҥил болуп отурды. Ол таҥ атканча эрдинеҥ бир де сӧс божотподы. Эптешкеновтыҥ јакару сӧстӧрин ол ундубаган:

— Керде-марда тутурзаҥ ла—тил јок болуп ий. Ӧлӧргӧ келишсе, јаҥыскан ӧл. Бистиҥ Ойрот-Кааннаҥ бӱдӱмчилӱ уулы болорыҥ. Бистиҥ керегибисти балыраар болзоҥ, ошкошло тыныҥды айрып болбозыҥ. Балырууштарла бистиҥ эрмегибис кыскачак болотон ..

Канайдар, нени эдер? Карчага Тойудый колхозчыларла—ончозыла, була кече коштой туруп, иштеп јӱрген. Эмди дезе, олор оны кӧстиҥ кыйузыла кӧрӱп, ӧштӱге бодоп отурулар.

Тойуныҥ кӧзи карыганныҥ кӧзинеҥ курч: ол кылайып ла кӧрзӧ, Карчаганыҥ јӱзине, тортло тегенектӱ чырбаалла сокконына тӱҥей болды Сыраҥайла јӱргеери эрмектеҥ улам, бирде оныҥ эдине изӱ јалбыш божодып ийгендий, бирде корон соок болгондый оныҥ эди-каны јымырап турат. Бойыныҥ мынаҥ ары кандый болорын сакып отурганча, эмдиле пол ойылала, јердиҥ јети кадына тӱже берген болзо, амыр болор эди.

Колхозто баштапкы јылдардагы бойыныҥ јӱрӱми Темирле кичӱдеҥ ала најы болуп јӱргени сагышјына кирди. Темир јакшы уул болгон! Эткир комус сыйлап берген, оныла санаазы јеткендерге кожоҥдойтон јӱзӱн-јӱӱр кожоҥдорго ӱреткен. Је јаҥыс оныҥ кожоҥын угар најы кижи јок болгон.

Айу чечектерди тепсей баскандый, олордыҥ нак јӱргенин Сӱмелӱ тепсеген. Олорды бойы-бойлорын кӧрӱшпес ӧштӱлер эткен. Оныҥ сӧзин укпаска болбос болгон, оныҥ керегинде карыган эмегендер чымыражып тургандар:

— Эптешкенов јаан камныҥ уулы. Ол ого јарабаган кижини киске де эдип ийер, бӧрӱдий де эдип кубултар ..

А бӧрӱ болорго кем јӧпсинер?

Оныҥ кийининде городтоҥ кӱндӱлӱ кижи, Тойбосов келип јӱрер болгон. Оныҥ айдып турган сӧзинде, берер болгон кайралын Карчага тӱш јеринде кӧрбӧгӧн. Ол база кезедип туратан: „Керде-марда бистиҥ ижибис керегинде балырап ийер болзоҥ, јӱрӱмиҥнеҥ јеҥил айрыларыҥ“.

„Мени амыр бербей, шылап келгедий болзо, јартын айдарым: Мени Эптешкенов ӱреткен: „Мен туска јӱргем. Ойто јанып клееделе, бу улустарга табарыштым,—олор кол-

хозтыҥ койын тудуп алала, ӧлтӱрерге тургандар эмтир. Мен олордыҥ кылыгын суунын ӱстине чыгарарын олор билеле, коркуп, мени тудуп алала, актуга килинчектеерге турулар".

Карчага бу улустардыҥ јымжагына, колхозтыҥ малын уурдаган уурчыла јымжак эрмектежип отургандарына кайкады. Байа уулдар оны тудуп аларда, карыган айткан:

— Сокпогор. Закон аайынча ого кандый сыйды беретенин суд билер. Эмди дезе, колынаҥ кӱлӱзин де чечип койгон, тaҥкы бергилейт, Тойу кычырып отурганын уксын деп, айдыжат.

— Ол бойынын нак јӱрген најызын, колхозто талдама уулды тӱрмеге сукканын улустар ончозы јарт билгилеп јат. Оныҥ керегинде, оныҥ не учун јаагына сокпой, јаман сӧслӧ айткылабай турулар? Каный саҥ башка улустар?.. Јаҥыс јерге ӧскӧм олордыҥ мындыйын дезе эмдиге јетире билбегем!..

Карчаганыҥ чолтык ээги, тӧжине араай, јапшына берди, эки кӧзи тырлажып турган тизелерине табарды.

Изӱ кӱн, бийик кырдаҥ кӧдӱрилип келеле, койу ӧлӧҥдӧги чалынды јалап ийди.

Чаҥкыр теҥериде, бир алаканча да булут јок.

Уй саайчылар,байа эртеде уйларын саайла, эмди бир кезектеҥ анда-мында бӧлӱнгилеп, нени де эрмектежип, аймактаҥ келетен јолды, нениҥ де учун туркаары ајыктап тургылайт. Колхоз конторазыныҥ јанындагы кӧк ӧлӧҥдӱ агычакта бир кезек уулдар отурган олор до јолды база ајыктайт. Ончолоры Темир керегинде эрмектежедилер. Јакшы уул болгон! Ойынчы кокырчы! Кайда Темир болзо, ондо ойын, кожоҥ. Чӧрчӧкти ончозынаҥ артык билетен болгон." Оны айдарга да сӱрекей эптӱ болгон. Колына бичик алып, кычырганын угуп отурзаҥ, ӧй ӧткӧнин билбей каларыҥ. Кӱрежер кӱӱни тутса, оны јеҥетен кижи табылбас.

— Эмди ол канайып калды болбогой?

— Арыктаган болбой кайсын, кӧӧркий...

— Кенетийин балдардыҥ кыйгызы, козолор колырагандый, быјыранып чыкты:

— Машина!.. Машина маҥтап келеет!..

Канча карыгандар тайакту, канча келиндер, балдарын кучактанганча, эжиктеҥ чыктылар.

Эки машина, колхозтыҥ конторазыныҥ јанындагы агычакта токтоды.

Сӱмелӱниҥ ӱни Карчагага јарт угулып турды:

— Нӧкӧр прокурор, бисте бир јаан солун керек табылды: бистиҥ пастух Јалтанбасов, комсомолдорло кожо, чын уурчыныҥ бойын тудуп алды. Оныҥ ады —Агытманов Карча-

та. Ол, бир де бурузы јок нӧкӧр Амыровты килинчекке суккан. Агытмановты судтаар керек...

— Сени судтаар керек — тыркырууш, тыҥ ӱн, оныҥ эрмегин ӱзе сокты.

Ончолоры контораныҥ эжиги јар кӧргиледи. Ондо Карчага турды. Оныҥ кабактары јаҥыс јерге јуурылып калды. Кӧзине кан чагылды. Чачы, јаскы койдыҥ таакызы ошкош, такталып калган эмтир.

— Сени, сени деп айдып турум. — Уул бойыныҥ айткан сӧзин такып айдып, Эптешкеновко јудуругын талайып ийди. — Мындый немелерди сен баштап эттирген. База бирӱзи — областьтагы ..

— Чын эмес бу... Тӧгӱндеп јат... Кирлӱ тилиле мени уймаарга туру. — Сӱмелӱ, бирде прокурорго кӧрӱп, бирде судьяга бурулып, тыҥ айдып турды. — Оныҥ оозында ӱч башту јылан јӱрӱ, ол јыланныҥ короныла мени, коммунистти уймарга туру...

— Унчукпагар, Эптешкенов, — прокурор кату айтты.

Карчага дезе, колхозчылардыҥ ортозына келеле, олорго, неле болгонын ончозын Эптешкенов ло Тойбосовтыҥ тартып койгон, јӧргӧмӧштиҥ уйазына ол канайда алдырганын, тӱниле јажытту оролорды канайда казканын, Ойрот-каан керегинде меке-тӧгӱнин канайда угуп отурганын — ончозын айдып турды.

Кирбиктериниҥ тӧзинде јаш јылтыражып калды.

— Отуругар, — Прокурор, колын машина јаар улап, Эпштешкеновко айтты. — Слер удабайла бойыгардыҥ најыгарга националист Тойбосовло туштажарыгар...

Чокуш улусты ийде салып, Темирге ӧдӱп чыкты..

— Јакшы ба, најым! Мениҥ ижемјим келишкенине сӱрекей сӱӱнип турум!..

— Темир, мениҥ кӱӱним! — Тойу улустыҥ ортозынаҥ ӧдӱп кӧстиҥ јажын ӧткӱре кыйгырып ийди.

Ондо тургандары, ого јол берип, эки башка бӧлӱнип ийгендер. Тойу дезе, айландыра улус турганын торт ундыйла, уулды кучактанып, тӧжине јапшына берди.

ТОЙЧЫ

Колхозчы Торколоева Тойчы алтан јаштаҥ ашкан. Је, эмешле ого јууктап, јазап куучындашсагар, ол јаштыҥ кабортозын алып салар. Эрмеги јарт, ӱни омок, чыйрак—јаш улуска јеҥдетпес!

— Эйт, арайла эрте чыканымды!.. Ол эмезе совет јаҥ эртеде келген болзо кайдат.

Бу сӧсти Тойчы кӧп катап айткан.

Ойыҥ јаҥыс кызын, Эркелейди, былтыр кӱскӱде колхозный курска ийгендер. Энези бу керекке јӧпсинбеске сананган, је Эркелей энезинеҥ сураган:

— Слер мени, база бойыгардый ок бичик билбей јӱрзин деп, туругар ба?

Кызыныҥ андый јымжак сурагы энезиниҥ јӱрегине табарды, ол ойто кару берерге сӧс тапай калды. Јаҥыскла, кызы аттаныл, ары јортордо кӧзиниҥ јажын тӱжӱргенин билбей калган.

Јаскыда Тойчы бир катап колхозтыҥ конторазына келеле, председательге мынайда айткан:

— Мен алтан јаштаҥ ашканча Корӱмдуойдоҥ ыраак кайда да болбодым... Эркелейге атты мен ападым, ол айас городты да кӧрӧрим.

Председатель карузын тутканчала бербей, бир кезекке нени де сананып, Тойчыны кезе ајыктап отурала, кӱлӱмзиренди.

— Слердиҥ сурак бӱдер учурлу... Курс божоор бажында, кызыгарды экелерге слерди ийерибис.

Је чынынча болзо, Тойчы городко тегиндӱ барарга саНаган эмес. Бу јуукта, ӧскӧ ӧзӧктӧ јаткан, мынаҥ он беш јыл кайра Эркелейди кудалаган, (эмди Эркелей јирме јашту) ӧлгӧн бай Јажнайдыҥ ӱйи—Балаҥка келип барган. Кудагай эпши јанында отурган. Јӱзи, кайыҥныҥ эски каазазындый, кугарып калган килиҥ бӧрӱктиҥ, алдынаҥ, арчыга сӱртӱлгендий, буурул чачы сарбайып кӧрӱнип турган. Ол беш каҥза таҥкы тарткан. Јаҥыс айак чай ичкен. Атаныл јанар алдында мынайда айткан:

— Мен кӱреҥ атты ӧнӧтийин сатпай турум, слердиҥ чакыга экелип бууларым деп, тыҥ иженип турум.

Балаҥканыҥ бу сӧстӧриниҥ јымжагы сарјудый, чичкези торко учуктаҥ да чичке болды.

„Азыйда, калыҥга бодоп, бир чалдар ат берген, бис оны колхозтыҥ малыла бириктирип койдыбыс. Эмди база ат

берерге туру. Ол тушта, Баланкка јана берген соҥында, Тойчы бойында айдынган. Кыстыҥ табына салбас. Оны кöп ӱредерге де болбос, тӱргендей барып, экелер керек"...

Је, Тойчы городко келген соҥында, кӱреҥ атты да, Баланкка кудагайды да торт ундуган. Ого городто неле немелер ончозы солун кöрӱнген, ол дезе кичӱ баладый, ончозын шиндеп, ајыктай берди.

Ол бир катап, студенттердиҥ столовойында канзазын кӱйдӱрип, таҥкы тартарга сананарда, „Мында таҥкы тартпайтан,"—Эркелей арайын айткан. Экинчизинде ол, кино кöрӱп отурала таҥкылаарга санаган. „Мында таҥкы тартпайтан"—деп, Эркелей база токтоткон.

— Бу не болгон? Городтыҥ улустары таҥкы тартпайтан ба? Ондо тартпас, мында тартпас, айдарда кайда тартатан?.

Эркелей, кайда тартарын, кайда тартпазын, энезине јазап айдып берди.

— Бу кöрмöсти ары, кедери, отко таштабай мында не керек кööркöдип тургускан!—Тойчы областной музейдеҥ камныҥ маајайын кöрöлö, јескингендий, тыҥ айткан.—Бистиҥ колхозто камдар јок, городто дезе, оны улуска кöргӱзет. Ол нениҥ учун андый?

Эркелей, энезиниҥ андый кайкамјылу сурактарына тарынбай, ончозын јазап айдып берип турды. Ол кам эмес, камга тӱндеп јазаган наатай болгонын, тынду аҥ, куштар, кижилер эмезин айдып, музейдиҥ учурын јартап берди.

* * *

Эмди олор Чолмон кырга чыгып келгендер.

— Мында кандый колхоз јылкыларын кабырып туру не? Энези, јолдыҥ јанында, јаш öлöҥдö, малдыҥ изин ӧрӧлö, Эркелейдеҥ сурады.

— Кайдаҥ билейин, энем.—Эркелей энезине каруны береле, чала ајыктана берди.

Јайгыда малды Чолмонго чыгарып кабырарым деп, ол бичиген эмес пе? Айса болзо, ол ырак эмес... Кайда бир барбак мöштиҥ тöзинде, байадаҥ öчӱп калган канзазын, ондобой, соруп отурган болбой кайсын. Сагыжы дезе, кайда да тенип јӱрӱ... Мен дезе, оны кöрбöй турган кижи болуп, оны сӱӱбей тургандый коштой öдӱп барадырым.

Эркелейдиҥ кöзи јаркындала берип, кӱлӱмзиренди. Ол сӱрекей сӱӱнип, канайда туштажарын сагышла јурамалдай братты: „Ол эмдиле кöрӱнип келер. Кöргöн бойынча каткырып ийер"...

Ол тереҥ сагыштыҥ ортодо Эркелейдиҥ колынаҥ тискини божоноло, аттыҥ бажынаҥ ажа берди, ат тискинге базала, бӱдӱрилерде, аттыҥ бажынаҥ арайла ашпады.

— Тискин јазап тудуп болбос кичӱ бала боло бердинг бе? — Энези јаратпай айтты.

Эркелей адын токтодоло, тискинин ойто алып алды, кайыш јажыл чырбагалла адын, эркелегендий, јаҥып сокты. Ат јорыгын кожуп ийди.

Јолдоҥ ырак кӱӱктер, јараш эдип, јаҥыландыра эдип тургылады. Јайгы јӱзӱн јараш чечектер јолдыҥ эки јанында кӱлӱмзиренип турдылар. Эркелей кӱн-келди чечекти ӱзеле, тӧжине јаба тудуп, кожоҥдоды:

Кӱрлемелӱ кӱр кечӱ,
Кӱрең аттыҥ кечӱзи...
Кӱӱним јеткен кӧӧркийим
Колымда туткан чечектий..,

— А-ай, јаан тууны ажарда кыйгырбас, кожоҥдобос, учурлу! — Энези чугулду айтты.

Эркелей унчукпай барды. Је санаазы ойто ок байагызына табышты.

„Мында Шоҥкор малын канайып кабырар болды? Байа бу јолло барбаза кайдат? — Энези кунукчылду сананала, тӱргендедип јортты.

Саат болбой, Эркелей ле энезине эр кижиниҥ ӱни угулды. Оныҥ кожоҥы койу, чӧйӧ болгон. Тойчы уккан бойынча, тискинин кайра тыҥ тартты. Оныҥ кулагына јеткен кожоҥныҥ сӧзи мындый болды:

Ак јарыкта јараш кыс,
Мениҥ эжим болгой не?..

Бу кожоҥныҥ јаҥылгазы јылыйгалакта, јолдоҥ ыраак эмес мал бышкырды.

„Ару сӱрлӱ тайгада мал кабырып јӱреле, коркубай кожоҥдоп јыргап јӱрер, кандый јӱректӱ кижи богон?“ — Тойчы онойдо сананала, кайра кӧрбӧскӧ сананып алды.

Эркелей аттыҥ јорыгын арайлатты. Аттаҥ тӱшпей, элик балтыргандарды ӱзӱп, терезин сойуп, јип турды. Онойдо энезинеҥ бир эмештеҥ соҥдоды.

Агаштыҥ ортозынаҥ ак боро атту, канјагазында адып алган кара чайды канјагалаган, шыйралу мылтык јӱктенгенче Шоҥкор јортуп келди. Оныҥ кӱреҥ чырайы тайганыҥ изӱ кӱнине там кара кӱреҥ болуп, калыҥ эрди кара кӧк болуп калган эмтир.

Эркелей оны кӧрӧлӧ, бажын туура тудуп, байа терезин сойуп койгон балтырганын катап сойуп турды. Је оныҥ тижине дезе, суузымак балтырганнаҥ башка, неме илинбей турды.

— Јакшы ба, кару Эркелей?—Шоҥкор, јаба јортуп келеле, сурады.

— Ой!.. Јакшы—јакшы ба? Ой, кандый сӱрекей чочудым!.. Канайып јуук келгенче билбей калдым...

Эркелей эрмегин учына чыгара айтпай, ээрдиҥ алын кажына кезе кӧрӧ берди. Олор экӱ бир кезекке ӱнчугышпай, коштой араай јорттылар.

— Бӱгӱн кайдаҥ атандыгар? — Калганчыда Шоҥкор болгонбой, сурады.

Эркелей, чала тарынгандый, карузын берди:

— Бичикке јакшы ӱрендиҥ бе, курсты кандый божоттыҥ деп, сурабай, конгон јерди сураарга керек болды ба?

Эркелей аттаҥ тӱже секирди. Ол онойдо не учун эткенин бойы да билбей калды. Шоҥкордыҥ ады, бачым токтоп болбой, эки-ӱч алтам ичкеери басты. Ол адын кургак чибиге буулап турала, Эркелейдиҥ кару кӧзи оны кезе ајыктап турганын јарт кӧрӱп ийди.

Шоҥкор ого јууктап келеле, оҥ колынаҥ тудуп, оныҥ колын эрке сыймады. Чырайлары туштажа бергиледи. Эркелейдиҥ эрке кӧзиндеги сурактарды ончозын тутканча кычырып ийгендий, шоҥкордыҥ куучыны кӧндӱкти. Бу унчукпас тайгада канайда јуртап јатканын, тӱнде оду јанына отурала, кандый кожоҥдор, чӧрчӧктӧр чӱмдеп турганын айтты:

— Бу кожоҥды, сени кӱндӱлеп. чӱмдегем,—Шоҥкор калганчыда айдала, комус ошкош, койу ӱниле кожоҥдоды:

Ӧрӧ кейде куш кайыйт,
Оноҥ бийик чыкайнем?
Ай кеберлӱ јараш кысты —
Бойыма најы эткейнем?

Эркелей ол кожоҥныҥ јакшызына сӱгӱнип јол јаар кӧрӧлӧ, араай айтты:

— Аттанарга ӧй једип келди... Соҥдоды деп, энем адылар.

Шоҥкор Эркелейдиҥ колынаҥ тудала, сурады:

— Бис экудиҥ кожо јадарыбыска кандый неме чаптык болуп јат?

— Энем.

— Каргышка бӱдӱп туруҥ ба?

— Мен каргышка да, алкышка да бӱдӱп отурганым јок.

— Айдарда, Чычканла кожо јуртаарга, туруҥ ба? Јуртагайзыҥ ла!—Шоҥкор јарбынгандый айдала, ады јаар бурулды.

— Чычкан ла јуртаганча, мениҥ буттарым бу Алтайга

торт баспагай.—Эркелей, кӧзиниҥ јажын токтодып болбой адыныҥ мойнын кучактай тудала, карузын айтты.

Шоҥкор адына тӱрген, эптӱ минип, тискинин теҥ тудала, эрмектенди:

— Је, мениҥ каруум, колыҥды бери сун,—јакшылажып алалы, амыр энчӱ болзобыс, бир ай бажында...

Ол сӧзин јетире айтпады. Оныҥ кара кӧзинде јаркынду јалбыш чагыла берди. Шоҥкордыҥ сагыжында, Эркелейге эмдиле јуукташ јортуп келеле, оны јылу колынаҥ тударга керек, је ак боро ат кедерледи. „Эркелейдиҥ энези база мениҥ адым ошкош, ӧчӧш туру. Мен атка чыдабай тургамда, ол энезин канайып ийзин",—Шоҥкор бойында сананды.

.. Эркелей энезине, айылдагы калганчы богочыда једишти.

Тойчы байа Эркелейди сакып отурарда, темиккен аайынча мынайда шӱӱп турган:

„Шоҥкорды качан да Чычкан ла тӱҥдеп болбос! Мениҥ јаҥыс кызымды бир де калыҥ јок, тегин аларга турган ба? Јок, Шоҥкор, сеге андый байрам качан да болбос!"

Чычканды, Эркелей былтыр айлынаҥ чыгара сӱрген. „Чычкан ла јуртаганча—ӧлзӧ торт"—деп, Эркелейдиҥ айтканын энези кӧп катап уккан.

Шоҥкор ло Эркелей эки башка ӧзӧктӧ ӧскӧндӧр. Олор каа-јаа јууындарда ла туштажкылайтан. Айса бу керекке бир шылтак болбогон болзо, олор экӱ бойлорын јакшы билишпес те эди.

Бир катап Эркелей абыралу городко барган. Городто сельпоныҥ кижизи учурайла, товар апар деп, оны айбылаган. Эркелей кыйышпады. Јолды дезе, јаҥмыр ӱреген. Эркелей јолго конбой, бойыныҥ колхозына једерге албаданып јанды. Ол Шоҥкордыҥ јаткан деревнезине јууктап келерде, тӱн кире берди. Абыраныҥ кийин јаныдагы тегелиги, кем де јолдоҥ туура ийде салгандый, кенетийин кајудаҥ ажа конды. Абыразы јолдоҥ араай јылып антарылып јадарда, Эркелей тӱже калыган бойынча, аттыҥ бажынаҥ тутты. Ат ичкери мӧкӱген бойынча, тизеленип кӧҥкӧрӧ јада берди. Аттыҥ канча ӱйе сӧӧги быјыража берди. Эркелейдиҥ колы аттыҥ бажын тударга чыдашпады, болужы јок бозомныҥ ортозынаҥ болуш бедиреп, айландыра кӧрди. Је, карын, ырыс болуп, абыраныҥ кийининдеги тегелиги јолдыҥ кырында карагай тӧҥӧшкӧ тӱртӱлеле, токтой берди. Аттыҥ тыныжы јеҥиле берди. Абыра бийик боомныҥ ӱстинде элбейип турды.

Эркелей болуш сурап, бир канча кыйгырды. Је оның кыйгызына тӱндеги ӧчӧмӱк јаҥылгадаҥ башка, бир де тынду немениҥ кыйгызы угулбайт.

Абырадагы немелерди чечип, јолго чыгара тартарга ке-

рек, је олорды бӱдӱретенине Эркелейдиҥ кӱчи јетпези јарт болды. Ол аттыҥ јанында болужы јок туруп, ӱзӱк јоктоҥ кыйгырып турды:

—Э-эй! Бери келиҥер! Бери,—бери!

Онойдо јарым канза таҥкы тартканча болды. Учында Эркелей, кемниҥ де шылырап, базып келеткен табыжын укты. Эр кижиниҥ ӱни јарт угулды:

—Мында не болгон? Кайткан?—Ол Шоҥкор болгон, је Эркелей оны, качан абыра ойто јолго амыр-энчӱ турган соҥында таныган.

Ониҥ кийининде олор ол ок кӱскӱде, мал ижинде мергендӱчилердиҥ аймачный јууныйда тушташкылаган. Президиумда кожо отургылаган. Эркелейди ол тушта костюмла, Шоҥкорды патефонло сыйлаган. Бу ок јуунда Эркелей Шоҥкорды соцмӧрӧйгӧ кычырган.

Эркелей ле Шоҥкор бойы бойлорын тыҥ сӱӱжип турганын Тойчы јакшы билетен, ониҥ учун Эркелейди бӱгӱн де Чычканга берип ийзе маказы канбас.

Тойчы јетпегенче кайра кӧрбӧскӧ бек сананып алган. Је ол сагыжын учына чыгара бӱдӱрерге ониҥ кӱчи јетпеди. Койу агаштаҥ чыкалакта, јолдоҥ ыраак јок семис кураҥ экиӱч катап тыҥ багырып ийди, ониҥ кыйгызына јер силкингендий болды.

—Мылтыкту улустыҥ јанына онойдо кыйгырган болзоҥ, бӧӧрӧгиҥди чийге јидиртер эдиҥ ле, кулугур!—Тойчы коркугандый айтты.

—Слер качан бирде элик аттыгарба, Эне?—Эркелей сурады.

—Эйт!—Тойчы карузын кӱӱн-кӱч јок айдала, кайра кӧргӧнин билбей калды.—Кадыт кижи озодо мылтык тудатан беди. Бис ӱй улустар озодо элик адардаҥ болгой, эр улустыҥ мылтыгын да тудар эбин билбейтен. — Мында Тойчыныҥ ӱни јабызай берди.—Бу керек озодо болгон... Бис кыштудаҥ јайлуга кӧчӧргӧ белетенгенибис. Адаҥ тышкары калганчы эски-каскыны коштоп турган. Айылда дезе, јаҥыскла адаҥныҥ мылтыгы арткан. Јеткер болорын мен торт билбедим... Мылтыкты айылдаҥ чыгарып јадала, чактырма неге де илинип јастыкан . Оноҥ ары не болгонын билбегем... Качан оҥдозом,—оҥ јаагымды кындакла кезе согуп салган болгон...

Бу тужынаҥ энезиниҥ эрмеги ӱзӱлди. Кӧстиҥ јалтыркай јажы ээрдиҥ алын кажына келип тӱшти.

—Нениҥ учун ӱй улустар мылтык тутпас учурлу болгон, оҥдо нениҥ килинчеги бар?

—Озодо ӱй улустарды быјар деп айдыжатан.. Колго мылтык тутпас, тургузуларына—кудайактарына тийбес бее-

ниҥ сӱдиле јунала, арчынла аластап койгон атка минбес, эр кижиниҥ ээрине минбес, армакчызын ажыра баспас болгон...

Эркелей энезиниҥ чала јымжай бергенин сезеле, оноҥ ары сурады:

—Эне, слер адама, сагыжыгар једип, бардыгар ба, айла албанга јуртаткылады ба?

—Эйт! Сениҥ сурактарыҥ кандый аайлу? Оны сананып јӱрӱм бе.—Тойчы онойдо карузын айдала, тискинди силке тартып ийди, ат дезе, јымжагынча чӧйӧ јелип ийди.

* * *

Кӱн кыр ары јанына јажынып браатты. Тойчы уй саап тан кӧнӧкти алды, ондогы сууны јес чӧйгӧнгӧ уруп, чайды азып койоло, уй сааргa сананды. Је, бу ӧйдӧ ол бойыныҥ јӱзин кӧнӧктӧги суудаҥ кӧрӱп ийди... Ол бир кезекке, кӧнӧкти ӧрӧ албай, јӱзин ајыктады ..

Ол качан јаш тужында улустар айдыжатан:—„Тойчы ончо кыстардыҥ маҥдайы".

„Мениҥ кызымныҥ јаражын атту кижи—тӱжӱп кӧрӧр, јойу кижи јадып кӧрӧр. Кемле кызымды келип кудалаза, беш јӱс салковой акча аларым, беш јӱгӱрӱк аттар аларым".—деп, Тойчыныҥ энези, калаҥыда кожоҥдоп отуратан болгон.

Тойчы айылду болгон соҥында, оныҥ кайынына бир којойым айылдап келген. Јанар алдында айыл ээзине бир алаканча кӧрӱнгиш сыйлаган. Кайыны оныҥ карузына тӧрт јашту чар берген. Кайыны баштап тарыйында кӧрӱнгишке бойыныҥ билезин кӧрӱндирген. Оныҥ кийининде, ол куулгазынду шилдеҥ бойыныҥ чырайын кӧрӱп аларга айылдаштарыныҥ келижи кӧптӧй берди. Андый јилбӱлӱ улустар кӧптӧй берерде, кайыны бойыныҥ ӱйине айткан: „Кӧрӱнгишти кайырчакка сук".

Тойчы бу тушта бойыныҥ чырайын баштапла кӧргӧни ол болгон. Оныҥ чырайы кызыл марал, кабагы солоҥыдый, эки кӧзи кара топчыдый суркурап турган. Тумчугы јалбак эмес, чала коҥкок, бажы бӧкӧн, оныҥ учун энези оны „кой тумчук" дейтен. Чачы курлаадаҥ ӧдӱп калган. Тегин чагы эр де кижидеҥ јада калбас. Ӱч-тӧрт ай болгон кулундарды, јаҥы чыккан кураган чылап кӧдӱрип туратан болгон.

Бӱгӱн дезе, суудаҥ ӧскӧ Тойчыны кӧрди. Кызыл маралын салкын учуртып салгандый. Оныҥ ордына јӱзинде кара, ак куу сорбулар артып калган—чалчык ӧбӧгӧниниҥ соконынаҥ сорбулары маҥдайында алтай ээрдиҥ чийӱзиндий тереҥ чийӱлер. Кара кӧзи кыбалга бӧктоткӧндий. Чачы буурлдаган...

—Э-э, јараш чырайым кайда бардым?—деп тыҥ ӱшкӱрди.

Ол уйларды саайла келди. Эркелей колхоз правлениези-

ниҥ јууныиа барган эмтир. Тойчы јаҥыскан чайлаарга отур ды.

Ол бойыныҥ ӧткӧн лӧ бӱгӱнги јӱрӱмине сананды.

Оныҥ уулы Бичик Ишмекчи-Крестьян Кызыл Черӱде, Социалистический јӧӧжӧни корулап туру. Кызы — Эркелей колхозто канча јылга мергендӱчи, кӧп катап сый алган. Је ол бойы да карыган да болзо иште — јаш ӧскӱрӱмге јозок. Ол доярка, ӱч јӱске јуук труд кӱн иштеп алат.

Тойчыныҥ ада-энези јокту јаткандар. Тойчы јети јаштаҥ байларга уйлар сааган, он јаштаҥ — балкаш туткан, аракы ас-кан. Он алты јажы толголокто, оны албанла байдыҥ уулына берип ийгендер. Той тушта уулдар, келиндер колдо канзалу, мактулу кожоҥ кожоҥдогондор, Тойчы дезе, бойыныҥ јаш ӧбӧгӧнине јескинчилӱ кӧрӱп отурган.

Бир катап Эркелейдиҥ бир јашка јеткелек тужында Тойчыныҥ ӧбӧгӧни эртен тура эжиктеҥ, эзирик кирип келген. Оныҥ элбек конычту ӧдӱгинде толтыра балкаш болгон. Чи-лекейи чекпенниҥ ӧмӱрине јетире чӧйӱлип тӱшкен.

— Аракы бар ба?! — ол киреле кыйгырган.

Тойчы дезе, Эркелейди эмизип отурган. Кортык ӱниле карузын берген:

— Биске аракы кайдаҥ келетен?

Балкашка уймалган, эзирик ӧбӧгӧни, турунды алала, эҥмегенин сого берди.

Тойчы Эркелейди корулап, айылдаҥ чыгара јӱгӱрди, айылдажына барып јажынарга санаган. Је айылдажыныҥ ӱйи кӧнӧктӧ чегендӱ, ыйлаганча бойыныҥ айылынаҥ чыгара јӱг-ӱрди, оныҥ кийинеҥ отту турун эжиктеҥ учуп чыккан бол-гон...

— Байлар ла јайзаҥныҥ јаҥы тушта бистиҥ ӱй улустар-дыҥ јӱрӱми кандый уур јӱрӱм болгон. — Тойчы бойында угуза айдала, тонын туура алып чачты.

„Мени албанла кижиге бербеген болзо, мениҥ балдарым-да ончозы эзен-амыр болор эди... Менде эмди канча тӧрӧгӧндӧр болбос эди! Мен јаҥыс кызымды не керек Чычканга албадап берерге турум? Керде-марда ол, база мендий ырыс јок болзо не болор?“ — Тойчы алаҥзып сананды.

Је карузын бойы ок берип турды:

— Эмди совет јаҥ. Эр кижи ӱйин согор учуры јок... Чычкан јараш. Ат берген. Эмди экинчизин берер...“

Тӱндӱкте уйалаган карлагаштар быјыктажа бергиледи. Тойчы ӧрӧ кӧрди: теҥери таҥдактала берди. Ол араай ту-рала, изӱ косторды јууйла эки-ӱчле катап ӱрерде, јаркынду јалбыш чӧйӱле берди.

*
* *

Јылдырак јолды тӧмӧн ат бир кулаш кирелӱ, чаналу немедий, јыгылады, је јыгылбады.

— Кер ат јакшы, јыгылбаган.—Шоҥкор алын мактады.

Јууктала јаҥмыр јаайла, ойто айаскан, је кезек булуттыҥ ортозынаҥ кӱн изӱ чалып турды. Јажыл торко ӧлӧҥдӧр, јӱзӱн чечектер јаҥмырдыҥ серӱӱн суузына јунунып алган, ончозы ырысту сӱгӱнчилӱ болуп, уткуп тургылады.

— Јер бай! Јер семис.

„Малды канайда кабырарын билерге керек. Мындый ичпек ойдык јерлерге малды кышкыла кабырарга јакшы. Баштапкы кар јааганча кедери тайгада кабырар керек. Ол тушта колхозтыҥ малы семис те, омок то болор“. Бригадир животновод—Шоҥкӧр, кырдаҥ тӱжӱп келеделе, онойдо сананган.

Оны бу ишке колхозчылар бойлоры, бу јуукта кӧстӧп чыгаргылаган.

Шоҥкор бойыныҥ адазын, тӱш јеринде кӧргӧндий, сананат. Ол одус јыл ажыра байлардыҥ малыныҥ кийининеҥ јӱрген, айлында ас конуп туратан болгон. Шоҥкор тогус јашту тужында, оныҥ адазы кӧчкӧӧ алдырып ӧлгӧн. Бир јыл болбой, энези ӧлгӧн. Онон бери Шоҥкор бойы Сапыш байга койлор кабырган. Соок тӱндерде Шоҥкор койлордыҥ ортозына кызынып конотон. Койлор дезе, ого килеп тургандый, кӱлер кӧстӧриле эрке кӧрӱп, јаткылайтан. Шоҥкор малды кичӱдеҥ ала сӱӱген. Олор оныҥ талдама најылары болгон.

Он јети јаштуда Шоҥкор колхозко келеле айткан:

— Мен слердиҥ колхоз малына пастух болорго турум.

Онон артык пастухты аймак ичинеҥ тапагадый болгон. Шоҥкорды кӧп катап сыйлагандар. Былтыр кӱскӱде ого неле јазалду эки кып тура берген.

Ол ло тушта Шоҥкор бойында айдынган:

— Бу турада мен јаҥыскан нени эдерим? Мен мында јаҥыскан јатпазым...

Бӱгӱн ол колхозтыҥ председателиле эрмектежерге барадыры.

Качан ол кырда малла кожо јӱрерде, оныҥ сагыжына кандый неме келбей турган деп, айдар.

Тӧрдӧги турада, јаан орынла коштой јажыл будукла будуп койгон кичинек орын турат. Ол кичинек орында, сырагайла Шоҥкордыҥ бойын тӧзӧгӧн, кара кӱреҥ бала јадыры. Шоҥкор—ада! База эки-ӱч јыл ӧтсӧ, Шоҥкор уулына чӧрчӧк айдып берер.. Оныҥ кийининде тоолу јылдар ӧтсӧ, бичикке ӱредер. Шоҥкор, ого јоктулардыҥ озогы шыралу

јӱрӱмин куучындаар, байлар олорды кулданганын айдар. Уккан кӧргӧнин ончозын айдар...

Шоҥкордыҥ келгенине колхозтыҥ председатели сӱгӱне берген.

— Бис сеге кижи ийерге турганыбыс, карын бойыҥ келдиҥ. Сен эмди правлениениҥ члени, животновод, биске јуук јӱрер учурлу.

Кандыйла куучындарды кӧп куучындашкан соҥында председатель айтты:

— Кижи аларга керек, најым! Оноҥ башка јаан тура кӧҥдӧй туруп јат.

Шоҥкор, бир кезекке унчукпай, кызарып отурала, сурады:

— Эркелейди кандый кижи деп кӧрӱп јадыгар, нӧкӧр председатель?

— Јакшы кыс! Эркелейдеҥ чек кыс качан да табылбас деп бодоп турум — председатель кыткырганча айтты.— Мен јӧп, колымды кӧдӱрип турум!— эки колын кӧдӱрди.

Шоҥкор председательдиҥ андый омок сӧзине сӱгӱнген бойынча, контораданҥ чыкты. Контораныҥ оҥ јаны јаар тӧсло јапкан эки кып тура турды. Шоҥкор онор басты.

* * *

Качан черткидеҥ кип божонгондо, аҥчы канайып кородойтон эди, онойдо ок Тойчы бӱгӱн тыҥ ачынды. Нениҥ учун дезе, Эркелей Балаҥка ла Чычканды айылдаҥ чыгара сӱрген.

Тойчы бӱгӱн иштеҥ соҥ јанган. Бӱгӱн койлор кайчылагандар. Ол бир айак чайды ичкелекте, кенетийин айылдыҥ эжиги ачылган: алдынаҥ Балаҥка кирген, оны ээчий оныҥ уулы — Чычкан кирген. Олор тажуурларында аракылу келгендер. Олор Эркелейди аларга келгендерин, Тойчы јарт билген.

Чычканныҥ кийгени кӧк торко кыпту, ак кураган тон болгон. Оныҥ торкозын, адазы Боробашта приказчик болуп турарда, Монголияданҥ экелген. Тӱлкӱ бычкак бӧрӱктиҥ камду бӧӧлјизи сурлап турган. Је Чычкан бойы, неге де кунукчыл отурганын, Тойчы јастыра кӧрбӧди. Балаҥка кандый да омок. Јӱзиндеги бастыра чырчыктары кӱлӱмзиринип турды. Эки тулуҥын алдына тӱжӱрип алган, эрдин аракыла јылыдып алган отурды. Эрмеги јардак болгон.

Эжик ачылган, айылга Эркелей кирди.

Ол бир кезекке бозого јанына тура тӱшти. Оныҥ кийининде айылдыҥ эпши јанына, ӧрӧ базала, эр јанына кечип, энезине кару кӧрӧлӧ, сурады:

— Сен кемди саткаҥ, энем, кемдерле аракылап отуруҥ?

Энези каруга сӧс тапай калала, кӧстиҥ јажын арайла тӧкпӧй, Эркелейге јууктай базып, тударга сананды. Је Эркелей ырада базып, эжик јаар јууктады.

— Балам... Мениҥ кызым!.. Олор бистиҥ тӧрӧгӧндӧрибис. Олор озодо сениҥ учун бир ат бергилеген, эмди де база бир ат экелдилер.

— Адын ойто јандыра берип салзагар,—Эркелей айтты. —Мен бу айылдаҥ барадым.

Эркелей чып ла чын, калганчызын айдып турганын Тойчы јыҥыла јарт билди.

Ол Эркелейди эдегинеҥ бектеп тудала, кӧстиҥ јажын токтодып болбой, Балаҥка ла Чычканга кӧргӱзип, эрмектенди.

— Олор бистиҥ тӧрӧгӧндӧрибис... Барба, мениҥ балам! Сени кудалазын деп, олорды мен бойым айбылагам. Сен мениҥ тенегимди оҥдозоҥ, сен бӱгӱн олорло кожо барар учурлу. Сениҥ одыҥ олордыҥ айлында он беш јылга чокту кӱйӱп јат, тӧжӧгиҥ јылу сакып јат!..

Эркелей энезиниҥ колынаҥ јаазы јымжак чакпыдаҥ камду айрылгандый, айрылып, эжикке базып келеле кату айтты:

— Эжик ачык!

Балаҥка ӧчӧмӱк кӧзиле уулына кӧрди, тырлажып турган колыла кылчык аракылу тажуурды алала, эжик јаар басты. Оныҥ кийининеҥ, буды уур Чычкан чыкты.

Олор барган соҥында, Эркелей энезине айтты:

— Э-э чаалта, кару энем, слер кылчык аракыла озогы јааҥыҥ алдына чӧӧдӧп јалындыгар. Бойыгардыҥ кыйынду јӱрӱмди канайып ундудыгар? Слердиҥ јӱзигерде сорбылар канайып тӱрген јылыйды?

Энези кару айтпаган. Ол каҥзазында таҥкы јогын ундуйла, тудушла турунды алып кӱйдӱрӱп, эмискекти куруга сооруп отурды.

Бӱгӱнги эҥир, Тойчыныҥ ӧдӱп келген јӱрӱмде сыраҥайла уур—кӱч эҥир болды.

— Кызымды албанла кижиге не учун берерге турум?— ол бойында айдынды.—Кемле јуртайтанын Эркелей бойы билзин. Эмди башкару јыҥы—совет јаҥ...

Тойчы јаш тужында бойыныҥ сӱӱгени бар болгон. Је оныҥ јӱрӱмин байдыҥ табы јеҥдеген. Оны, сӱӱбеген эрге албанла садып ийгендер. Бир айдыҥ бажында Тойчы, сол кӧзи кӧк ада-энезине комудалду келген. Олор кӧстиҥ јажын ӧткӱре айткан:

— Сен эмди бистиҥ эмезиҥ. Сениҥ бажыҥды öбöгöниҥ билер учурлу.

Öбöгöни дезе, адазы öлöрдö камык јööжöзин аракыга ичип, кöзöргö ойноп, удатпайла ӱреп, чачып ийген.

Тойчы улустарга кой терезин илеп, кöктöнип, койлор кайчылап туратан. Эки балазын онойдо азыраган. Бир катап ол, бай јарык—Каланчыга јирме койдыҥ терезин илеген. Оныҥ јалына бай алты јашту баланыҥ эски тонын берер болгон. Ол узун јайдыҥ туркунына терелерди илеген. Оныҥ кийининде экелеле, јалына берер болгон, эски тонын сурады.

— Слердиҥ öбöгöнигер бистеҥ бӱдӱн јарым салковой акча алган... Оны тутканча тöлöп берзегер, эски тонды берерим, тöлöбöзö, берип болбос турум, каруун онойдо берген.

Эркелей энезиниҥ айылын таштап барганынаҥ бери бир ай ÿтти. Алтай кызыл сары чололонды Бийик туулардыҥ бажы кажайды.

Тойчы кышка белетенди. Јети койдыҥ терезинеҥ јаҥы тон кöктöп отурды.

Бӱгӱн Шоҥкор ло Эркелейдиҥ тойы.

— Слер кыйалта јоктоҥ тойго кожо барарыгар—колхозтыҥ председатели Тойчыга кöп катап айткан.

Је Тойчы барбаска бек сананып алган. Кызыныҥ тойына энези баратан јаҥ јок! Ого ӱзери Тойчыга бош јок. Оноҥ öскö—удабас уулы јанып келер...

Бӱгӱн колхозтыҥ амбарларыныҥ сторожы—Артыш öбöгöн, Тойчыга, јалаҥ мöҥӱнле чӱмдеген јазалду килиҥ кара ат экелген.

— Мен Эркелейдиҥ тойына барып јадым. Сеге дезе, јакшы ат экелдим.

— Тегин јерге јобобогор,—Тойчы удура айтты.—Атты ойто апарыгар, ээрин алып агыдып ийигер, мен барбазым.

Тойчы карыган Артыштыҥ чырайына тегин јерге кöрбöди. Ол оныҥ јӱзине кöргöн болзо, чырыш јӱзинде изӱ канныҥ ойноп турганын, јажына табышкан кирелӱзин јарт кöрӱп алар эди.

Оныҥ кийининде председатель келип Тойчыны база кычырды.

Тойчы азыйдагызындый ок керексибей айтты:

— Тегин јерге јобобогор. Меге бош јок. Кыш ыраак јокто туру.

— Айдарда, биске тарынбагар,—председатель айдала, јӱре берген.

Колхозчылар тойго аттана берген соҥында, бир уулчак јӱгӱргенче келеле, Тойчыдаҥ кайкап сурады:

— Слер тойго барбазыгар ба јеҥе?

— Ондо сениҥ не керегиҥ бар?—кыйгастангандый, Тойчы айтты.

Уулчак манзарала, чала кызара берди.

— Мен тегинеле сурадым... Олор Эркелейдиҥ иштеп алган трудкӱни учун тӧртӧн алты кой, база оноҥдо ӧскӧ кӧп сыйлар апарганын айдарга санангам ..

Тойчы тӱрген турды. Негеде чочыгандый манзаарды.

— Сен кулугур, мынаҥ аҕы бар... Сен байадаҥ, не учун келип меге айтпагаҥ. Мен олорго трудкӱн кӧргӱзер эдим!

Тойчы тонды туура таштады; эжиктеҥ тӱрген чыгала, јӱгӱрди.

Чакыда турган ээрлӱ атты ундуйла, колхозчылардыҥ кийининеҥ јойу кӧндӱкти...

Баштап тарыйында, оныҥ санаазында сӱрекейле тӱрген јӱгӱрип брааткандый болгон. Јолды коштой учуп брааткан санысқан да сондоп тургандый билдирген. Је база кӧрӱп, браатса оныҥ алдында бир уй арайын карды чарбайып, базып, браадарда, ол дезе ого једип болбой турган эмтир. Бу ла тушта Тойчы оныҥ буттары јеҥил кӧдӱрилбей барганын јарт билди. Ол байагы Артыш ӧбӧгӧнниҥ экелген килиҥ кара атты јаҥыла эзенди. Је ойто ол атка јеткенче, ичкери барза торт болды.

Эмди Тойчы, тойго канайда келетенин сананды.

Элдеҥ озо ол, келгенле бойынча, койлорды айдап экелзин деп, јакылта берер. Эркелейди тайакла килеш јок согор. Оныҥ кийининде Тойчы, бойыныҥ ачу комыдалын, кӧстиҥ јажын ӧткӱре, канча улуска угуза айдар:

— Мен сени тогус ай карындангам. Јирме јашка јетире азырап, кижи эткем. Јӱзине чымын кондырбай, будыҥды чымалыга тиштетпей азырагам... Сени беш јаштаҥ ала улус кудалаган. Сен ого барбадыҥ .. Сен мени эки аттаҥ куру артырдыҥ. Мен сеге ачынбай, ончозын таштадым. Учында сен мениҥ сӱӱбеген Шоҥкорго бардыҥ. Мен ондо до сени каргабадым. Сен...сен керек дезе, трудкӱндериҥнеҥ энеҥе бир эмеш те бербедиҥ! Канча койлорды ачпактып, бойыҥа алдыҥ! Эмди мениҥ алдымнаҥ бас, јаҥ! Канайда кылынзам— мениҥ табым...

Тойчы, онойдо шыбыштанып, бурулчык јолго јетти. Ого удура, ӱч јеерен атты темир абырага јеккен, улустар кӧрӱнип келдилер. Тегеликтиҥ алдынаҥ кӱӱ тоозын кайнап кӧдӱрилип турды, абырада бир јиит уул ла јаш келиндер болды. Тойчы олорды керексибей, коштой ӧтти. Је олор аттарын ойто бурала, Тойчыга једип келеле, абырага отуругар деп айттылар.

— Мени сöстöбöгöр,—Тойчы карузын айлат,—мен јаш кызычак эмезим, мени сöслö алып болбозыгар. Ол бир кезек унчукпай турала, эмеш јымжап, эрмектенди.

— Суузап турганым коркушту.

Јиит колхозчылар, ак кийистиҥ алдынаҥ јылу аракылу тажуурды чыгардылар. Јӱкле билдирер, јылу кӱлӱмзирӱ Тойчыныҥ јукачак эрдине јайыла берди. Ол тöстöгöшкö отурды.

— Карыган ӱй кижиге јойу базарга арай уур эмтир — Тойчы, чöчöйдö аракыны алала, колхозчыларга айтты.

Је ондыйда болзо, Тойчыныҥ јӱреги јымжабай турды. аракыны тéмиккен аайынча ичкен. Чейне бажындый, кызыл кееи чырайлу келиндерди, кызыл марал јаакту, јиит колхозчы уулды туйказынаҥ аjыктап кöрöлö, оноҥ ойто туура кöрди..

Ол ойто ок кызыныҥ керегинде санана берди. Энезиле эзендешпей де барган Эркелейдиҥ кылыгын канайып таштаар. Эркелей энезинеҥ барганынаҥ улам колхозто эрмек-табыш чыкканын, сананарда, коронду эмес пе? Бойыныҥ эрке кызы карыган энезине грудкӱндеринеҥ бир де неме артырбай, апарганы неге јарайтан?

Ол тушта Тойчы эрте турган болгон, је Эркелей айылда кöрӱнбесте, Тойчы карыган сторожко-Артышка келген.

— Сен Эркелейди кöрдиҥ бе?—Тойчы айылга кирип, оттыҥ айагына турала, сураган.

Артыш тургалак болгон.

— Јок кöрбöдим. Ол јылыйган ба?-Артыш кӱлӱмзирене-ле бажын тонло бӱркенип, јадып ийди.

Тойчы Артыш öрöкöнгö амыр бербей, сурай берди:

— Сен Эркелейди кöрдиҥ бе?

Артыш бир кезекке кулагы укпас кижидий јатты. Оныҥ кийининде тонды туура таштайла, тӱрген турды. Бурул чачы атрайып чыкты. Ол, согужарга белетенип алган петух ошкош Тойчыныҥ алдында турды.

— Баралы мен сеге ончо алмарларды кöргӱзейин Бойыҥныҥ Эркелейиҥди бедреп тап — деп айдала, Тойчыныҥ колынаҥ тудуп, айылдаҥ јединищкенче чыктылар.

Колхозчылар јуулыжып келдилер. Артыш ла Тойчы алмарларды эбиреде баскылап јӱргендер. Колхозчылардыҥ баштап шӱӱгендери: Артыш тӱнде уйуктаган туру, уурчылар дезе, колхозтыҥ јööжöзин апарган јат.

—Мениҥ Эркелейим кайда?—Кöстиҥ јажын јеҥиле арчыганча, Тойчы сурап турды.

— Мен кайдаҥ билейин!.. Мен билбезим деп, муҥ ка

тап айдып турум. Мен алмарлардың каруулчыгы, улустың каруулчыгы эмес.

— Колхозчылар була тушта, керектиҥ аайын билип ийгендер.

— Бедиребегер — деп олор айдышкан. — Бис удабасла Эркелейдиҥ тойына барарыбыс. Чочыбагар — ол тӱрӱ!

Тойчы ол ӧткӧн чакпырт-тӱймендн ончозын, эмди колдо чӧӧчӧй аракылу, тӧстӧгӧштӧ отурала, сагышка алынды.

Колхозчылар Тойчыны база катап абырага отурзын деп, кычырдылар.

— Јок, мениҥ адам абыраның изин кӧрбӧгӧн, айдарда мен де отурбаска турум, Тойчы јана тӱшпей, айдала, „Кызыл Таҥдак“ колхозко јетире јойу келди.

Мында дезе, колхозчылар Тойчыны музыкалу, кожоҥ јыргалла уткуп келдилер.

Тойчы токтой тӱшти. Чырыш јаагын тӧмӧн јолдоп тер агып турды. Бир кезекке айдар сӧзин эдер немезин тапай калды.

Оның кийининде бир де кижиниҥ јӱзине чике кӧрбӧй, ичкери басты.

— Эне, Эне!... — кенетийин Эркелейдиҥ ӱни угулды.

Кызы келип, энезин кучактай тударга санаган, је Тойчы оны бойынаҥ ырада ийде салды. Ол турага киреле, јӱректе канча корон бар, ончозын јайып берерге санаган. Оның бу ийделӱ шӱӱлтезин, кандый да кӧчкӧ апарып болбос, куйун салкын кодорбос, ийделӱ баатыр токтодып болбос. Ол Шоҥкордың туразына меҥдеп басты.

Колхозчылар јолдоҥ кыйып бергиледи. Эки кып тураның эжиги тӱрген ачылды. Јараш тӱрӱ чечектердиҥ јыды Тойчының јӱрегине јаба јетти. Је Тойчы, кандый да немеге кӧзи тийбей тургандый болды. Оның кӧзине кӧрӱнгени полдың ортозында торко учукла чололгон ак скатертьле јаап салган, эки-ӱч столды — улай тургусканы, оның ӱстинде дезе, пеле курсак чогылганы болгон. Нениҥ учун столды кӧстӧп келген, Тойчы бойыда билбеген. Ол тӱрген келип, скатерть-тиҥ учынаҥ тудала, бойы јаар тартарга турарда, ого таныш ӱн угулган:

— Слер канайып туругар, энем? Јакшы ба, эне!

Бу кару уулы — Бичиктиҥ ӱни болгон. Качан Бичик Кызыл Черӱге барарда, оның кийгени эски тонычак, чачакту бӧрӱк болгон. Эмди дезе, оның кийими пограничниктиҥ кийими эмтир: јажыл фуражка, эки ӱч толыкту јажыл петлица. Јӱзи толы, кызыл марал, кӧкӱрӱм, омок.

Ол энезине јууктап келеле, колынаҥ ала койды. Тойчы маҥзаарды. Оның јукачак эрди уулының јаагына эрке јапшына берди.

Ол уулына айтты:

—Сен јанбай, мында не керек токтогон?

—Мындый сӱгӱнчилӱ байрамнаҥ канайда кӧндӱре баратан?—Бичик кӱлӱмзиренип айтты.

Тураныҥ ичи тым боло берди. Оноҥ ары не болорын ончолоры сакыдылар...

Тойчы эбиреде ајыктады. Кӧзнӧктӧ јараш кӧжӧгӧлӧрди кӧрди, јымжак диван, отургыштар, чечектер. Ол беш километр јерге не керектӱ јӱгӱргенин ундуды. Јымжак диванга уулыла коштой отурды. Бу ла тушта, одожындагы диванда отурган, аймакисполкомныҥ председатели Кудринди кӧрӱп ийди.

Тойчы оноҥ сурады:

—Сен кайдар барадырыҥ, нӧкӧр Кудрин?

—Бистиҥ областьта ады чыккан эки талдама улустыҥ тойына кычыртып келегем.—Никандр Иванович каруун айткан

Калганчыда, столдор ончозы јазалды. Колхозчылар оны эбиреде јараштыра отурыгалады. Колхозтыҥ председатели уткуул сӧс айтты. Оны ээчий колхозчылар айдышты. Олор јаҥы айылду болгон келин ле уулга кӧп баалу сый бергиледи.

Тойчы бойыныҥ јажына кӧп алтай тойлор кӧргӧн. Ол тойлордо сыраҥайла кӱндӱлӱ јерлерине јайзаҥдар, байлар, камдар отуратан. јоктулары дезе, колдо чӧӧчӧйлӱ чӧӧдӧк бажына, олорго мактулу кожоҥдор кожоҥдойтон болгон. Табыш-тал кӧп согуш, кериш сӱрекей болотон.

Тойчыныҥ бӱгӱнги кӧргӧни башка болды.

Ончолоры јараштыра отуруп алгандар, кӧдирезиниҥ јӱстери ырысту.

Никандр Иванович Кудрин ӧрӧ кӧдӱрилди. Ол јоктулардыҥ озогы кыйын—шыралу јӱрӱми ле олордыҥ эмдиги ырысту, сӱгӱнчилӱ јӱрӱми керегинде сӱрекей јарт куучындады. Андый ырысту јадында акту кӱчиле јаткан албатыга берген кижиниҥ адын бастыра телекей билер. Ол бистиҥ улу, тӧрӧл Сталин!—деп, куучындаган.

Никандр Иванович Тойчыга кылчайып кӧрди—Советский Союзта ырысту энелер канча миллионноҥ бар деп ол айткан.

Бойымныҥ айагымды бистиҥ сӱӱген Эркелейдиҥ энезиниҥ учун ӧрӧ кӧдӱрип турум!

—Чып-чын!—Артыш ӧрӧкӧн айагын ӧрӧ кӧдӱрип, Кудринге јӧмӧжип айтты.—Мен база оныҥ учун ичедим, алтан јашту ӱй кижи беш километр јерге јойу келген учун.

Тойчы айакты, сананбайда туткан бойынча, ӧрӧ кӧдӱрип келеле, чокум ӱниле айтты:

—Беш километр—ол ыраак ба? Мындый ырысту, јакшы байрамга бежен километр де јерге келерге кижи јобобос!

ТЕМИР АТ

Јайгы кӱн бийик теҥериде, билдирбезинеҥ, јылып бр-атты. Јӱзӱн чечектӱ јалаҥдар изӱ тынышла тынып јаткылады. Ӧрӧ чаҥкыр кейде, эки карчага канаттарын талбыбай, кайып тургылады.

Агаштардыҥ јалбырактары да, бӱрлери де кыймыктанбай турды. Андый ӧйдӧ эрмектенер болзо, эрмек ыраак угулары јарт.

Соҥдобосов Кичемкейдиҥ айылыныҥ јанындагы агычакта бир кезек колхозчылар отургылаган.

— Мен кече аймакисполкомныҥ јанында бир ат кӧргӧм.— Кичемкей, кӱлӱмзиренеле эрмектенди.

— Ол аттыҥ буттары он тӧрт, јаҥы ай ошкош тегерик, бойы дезе, бастырала темир.

— Мен бооро Чуй трагында андый немени база кӧргӧм.— Бир куакай кызыл тӧбӧлӱ јажыл чачакту бӧрӱктӱ, јаанап келген колхозчы билеркеп эрмектенди.—Тӱнде оныҥ эки кӧзи, айас теҥеридеги кӱн ошкош. Оноор, канайтсада чике кӧрӱп болбозыҥ.

— Талдама јӱгӱрӱк аттар да ого једижип болбой јадылар, деп айдыжат.

— Аттаҥ болгой карлагаш та јетпес ийне.

Бу куучындар албаты ортодо, Алтайдыҥ тӱлтӱк јылым кайа-таштарын динамит оодып, Јаш-Турадаҥ Кош-Агашка јетире јаҥы энчилӱ јол эдип турган ӧйдӧ болгон. Койлоолордыҥ табыжы ӱзӱк јоктоҥ јаҥыланып турган. Ол јаҥы јолдордо кайкамчылу аттар кӧрӱнип келген ӧйи болды.

Кичемкей, аймактыҥ јанында солун атты кӧргӧн бойынча, јӱректиҥ согужына чыдашпай барган. Бу мындый кайкамчылу атка минип јортор кӱӱни келди. Ол оны эбиреде баскан, тегерик буттарын колло сыймады, јалтыркай шили кӧзиниҥ јыкпыгын сабардыҥ бажыла арайын тийдирип кӧрди. Оныҥ эжиги ачыларда, бир кызыл марал кыс чыгып келди. Оныҥ чачы јаркынду, тортло сары торкодый болгон.

— Автомобиль јарап туру ба?—ол ӧткӱн ӱниле сурайла, јалакай кӱлӱмзиренди.—Бистиҥ Куру-Кобыда шоферлер белетейтен курс ачылып јат. Кел. Мындый машинаны кулагынаҥ тудуп јӱрерине бойыҥ ӱренип аларыҥ. Јарайт па?

Ол куучынды бӱгӱн Кичемкей колхозчыларга бойы айдып берди. Ондо отургандары—ончозы, јиит уулды темир атка минип јӱрерине ӱренерге кычырганын јарадып уткудылар.

— Јӱрӱм тортло чӧрчӧктӧгидий!—куакай бӧрӱктӱге кош-той отурган кижи кыйгырып ийди.—Андый чыйрак бутту аттар јаҥысла чӧрчӧктиҥ баатырларында болотон!

— Темир атты кӧрӧрибисти бис тӱженбедибис те!—кӱдӱчилердиҥ јааны тыҥ айтты.

Карыган Иркит улустыҥ эрмегин узак тыҥдап отурган. Учында, суйук бурул сагалын сыйманала, тамагын кеҥиде јӧткӱреле, куучынды баштады:

— Мен мында отурганча, јиит тужум санаама кирди. Кажыла јиит кижиде сӱӱген кызы барын слер бойыгар да билеригер. Олорго канча кожоҥ чӱмделетен. Ол туштагы бистиҥ кожоҥыбыс:

Алты тууныҥ ары јанында
Кӧӧркийим мени сакып јат.
Ого учуп барарга —
Ат, канадым менде јок.
Јети сууныҥ ол јанында
Кара кӧстӱӱм кунугып јат
Ого эмдиле барарга —
Кӱр, кемези ондо јок.

—А эмди, бойыгар кӧрӱп јадыгар—карыган куучыныи оноҥ ары кӧндӱкти,—тӱрген сууларды кечире кӱр салынды, бийик тууларды ажыра јолдор бӱтти. Ол јолдордо эмди кайкамчылу аттар келди, олор салкыннаҥ тӱрген, јети кырды ажыра маҥтазада арыбас. Эмди мен јаш болгон болзом, мынайда кожоҥдоор эдим:

Алты тууныҥ ары јанында
Кӧӧркийим мени сакып јат.
Алты сӧсти айткалакта —
Кӧзин једип кӧрӧрим.
Јети сууныҥ ол јанында
Кара кӧстӱӱм кунугып јат.
Јети сӧсти айткалакта —
Колынаҥ једип тударым.

Карыган, тыныжы јаанап, токтоды; оныҥ чӱмдеген кожоҥын колхозчылар мактады.

— Мынаҥ озо бис Кош-Агашка кош апаратаныбыс. Бистиҥ јаткан јерден Кош-Агашка јетире ӱч јӱс берсте. Ого једери бир айдыҥ бажында. О-ой, баш болзын, кезикте кажы бир босмдорго келер болзоҥ, чач бӧрӱкти ӧрӧ кӧдӱреле, таман тортло тоштый тоҥо берер Андый јерлерден Кадынныҥ чаҥкыр, Чуйдыҥ апагаш сууларына канча кирелӱ јакшы аттар, којойымныҥ товарыла кожо барды болбогой. Којойымдар, бойыныҥ адын ӧлтӱрип, чыгымдалган кижиге болужардыҥ ордына... оныҥ калганчы терезин сойуп алатан. А эмди

јӱретени—тортло јыргал. Мен бу јуукта бир азыйдагы најымла тушташкам. „Кош-Агаштаҥ качан аттандыҥ?“—деп, мен сурагам. Ол меге, бир де кичӱ кокпур јогынаҥ, кару айдат: „Бӱгӱн эртен тура“. Мен чала тарына да бергем: „Тӧгӱндеерге ӱренгениҥнеҥ бери узак болды ба?—деп, айттым. Сени шоҥкор бойыныҥ канадына отургузала экелди бе?„ Ол мен јаар кӧзи јаан кӧрӧлӧ, айтты: „Шоҥкор ӧрӧ бийикте, булутка јаба учуп јат, ого отурарга мен чала јалтанып јадым. Темир ат дезе, јерле маҥтап јат, оныла, јӱрерге ижемчилӱ“. Мен эмеш санандым Андый темир ат бар деп, оныҥ да алдында улустардаҥ уккамла, је ого бӱдӱп болбогом. Ол темир аттардыҥ ийдези канча кирези не! Олор кандый бееден бӱтти не?—деп кайкагам.

Карыган ӧбӧгӧн каҥзазын базала таҥкыла тыгып асты, отыкты чагып, от табала, буруксып турган куу таҥкыга салып, ачу ышты чӧйӧ соруп тартынып ийди. Каҥзазын кӧҥжиделе, албатыныҥ сӱӱйтен Сартакпай баатырдыҥ јӱрӱмин куучындады.

Карыганныҥ суу чылап урулып турган эрмегине чаптык этпеске, колхозчылар экидеҥ-ӱчтеҥ келип, јажыл тӧрко ӧлӧҥгӧ араай отургылап турдылар. Качан карыган куучынын божодо айдып ийерде, тӱлкӱ бычкак бӧрӱктӱ јаш уултыҥ айтты:

— Ол Сартакпай, сӱрекей иштемкей кижи болгон эмтир! Ончоло албатыга тузалу немелер эдерге санаҥган. Јаҥыс, мен бодозом, ол тушта андый кижилер јок болгон болор. А эмди дезе, бисте андый баатырлар кӧп.

— Јилбиркеер неме,—Сартакпай темир ат керегинде сананды ба, јок по?

— Кандый темир атты?—Иркит ӧбӧгӧн, јетире укпай калала, сурады.

— Автомобили керегинде айдып отурбай...—карыганга бир јиит уул јартап отурды.

— О, автомобильде не болзын, ол сӱрекей јакшы,—Кичемкей катап эрмектенди.—Оныҥ тӱргени салкындый, бӧкӧзи суудый! А ээлгири, оноҥ артык ат табылбас! Кече бир орус кыс темир атты башкарып турганын—мен кӧрдим. Ол кыстыҥ кӧзи айас теҥеридий... Оныҥ адына јаҥыс ла катап кӧргӧн бойынча, санаам јети!..

— Је аткала эмес болгодый...—тӱлкӱ бӧрӱктӱ уул каткырымзып айтты:

— Је, оосло бар дейле, јалаҥ тӧмӧн барбазаҥ...—Кичемкей чала чугулдана берди.—Атты сӱӱгем. Темир атты!

— Шоферлердиҥ курсына тӧрт комсомол ийзин деп, бичик келген.—Комсомол ячейканыҥ катчызы, отурган улус-

ка јууктай базып келеле, айтты. Онон ары база нениде айдарга сананган. Кичемкей дезе бойынын јаан ӱниле јара кириштн:

— Ончозынан озо мен! Бичи...

— Сен бистин колхозто талдама кӱдӱчи. «Катчы айтты. —Сени канайып божодорыбыс?“

— Койлорды энем кабырар. Ол менен артык болор.

— Кем јок, јуунда эрмектежерибис.

Колхозчылар айылду айылдарына таркадылар. Кичемкей база ӧрӧ турды.

Тӱлтӱк бозом јаланга тӱжӱп келди. Бийик кырлар нениде сананып, кунукчылду тургандый болгылады.

Јиит уул да база терен санаада болгоны онын чырайынан билдирип турды. Ол кайкамчылу темир атты онын јалкындый, тӱнде айдан артык јарып турар кӧзин сананып турды.

II.

Јуунда куучындар сӱрекей кӧп болгон. Кезик комсомолецтер, курска барбай, мойношкондор. Кезиги, орус тилин билбезине шылтактанып, кезиги бойынын јетире бичик билбезине јондонып, кезиги дезе, айылында оору улустарын таштап болбос деп, айдышкылап турган... Кичемкей талдама кӱдӱчи болгон керегинде, оны колхозтон божодор кӱӱндери јок болгон. Је, учы-учында онын сурагын бӱдӱрер болуп јӧпсингиледи.

— Качан аттанар?—ол катчыга јууктай јӱгӱрип келеле, сурады.

— Эртен тангла.—Онызы каруун берди.—Аймакка јетире тан атла барарын, онон ары, ӱренер јерге јетире машинала барарын.

— Алкыш болзын, нӧкӧрлӧр!—сӱӱнген уул кыйгырып ийди, ондо отургандарды кӧзиле айланып келди.—Машинала јӱрерге ӱренип алзам, слерге кош тартарым! Бойыгарды да адыма миндирип, алып јӱрерим!..

Айылы јаар јӱгӱрерде, бут алдында јер барын билбей тургандый болды. Айылга киреле, омок айтты:

— Эне, койу чайды тӱрген кайнат!..

Унчулай, ӧчӧмӱк кӧзиле уулы јаар кӧрди. Јалбышту оттын јаркынына уулынын, кызыл марал чечек јайылып калгандый иле кӱрен чырайын кӧрди. Онын кулагы, омок, сӱӱнчилӱ сӧстӧр укты:

— Браадырым, эне!.. Браадырым!.. Слер чӧрчӧктӧги баатырларды угуп јӱргенигер. Олор јажына јеткен соондо, айылдарына отурбайтан јок по. «Киер кебим кайда? Минетен адым кайда?—деп айдыжатан эмес пе.—Эски тоным

јылу болбойт, эки јеңи јастык болбойт. Јердиҥ ӱстин айланып барадым, јети куркунду ат табадым, оны арташ ээрле ээртеерим, Алтай ӱстин айланып јӱрӱп, ай кебеделдӱ эш табарым!». Онойдо ок мен...

— Сен кижи аларга сананып алдыҥ ба?—энези сӱгӱне берди.

— Јок, эне, озо баштап чӧрчӧктӧгидий ойгор, ат таап алар керек...

— Сени мен оҥдободым. Туркаары кокпурлабаганча јӱрбей јадыҥ.

— Акту сӧзим, эне. Мен эртен ыраак јорыкка барып јадым. Мениҥ койлорымды слерге кӱдӱдерге јадылар. Меге койу чай кайнадып биригер, тус ла каймакка карамданбагар. Айса, слердиҥ койу чайды меге бачым ичерге келишпес.

— Јылаҥдабай отур.—Энези, чочыҥкай токтодып айдала, эски јес чӧйгӧнин темир очоктыҥ ӱстине азып ийди. Отко кургак одыннаҥ кошты. Ол эмди де Кичемкейдиҥ сӧзин кокпургала бодоп отурды. Айла оныҥ алаҥзыйтаны да учурлу. Ол јакшы билер, оныҥ јаҥыс уулы энезинеҥ јӧби јогына кайда да барбас, оны таштабас. Кичинек Кичемкейдиҥ адазы, байлардыҥ малын кабырып, тайгада јӱреле, агашка бастырып ӧлӧрдӧ, энези тӱнге - тӱшке байларга тон кӧктӧп, тере илеп, оныҥ учун айак арба, челдеп койгон сӧӧк алза, ӧскӱс балдарын кичееген эмес пе. Ол балдарын аштатпаска, ыйлатпаска канча-канча конокторды, ӧзӧги саргарып, уйуктап јӱрген. Уулы оны байла билер. Ол эмди, энези тӱрӱ отурза азыраар керек, ӧлӧ берзе—кӱндӱлеп јуур керек.

— Сен кандый атты бедиреерге туруҥ? Керек?—энези, токтоп болбой, уулынаҥ сурады.—Бисте јеерен ат бар ийне.

— Мени, эне, автомобильдиҥ курсына ийип јадылар,—Кичемкей айтты.—Ӱренип алзам, меге темир ат берер!

— База нени табарыҥ?—энези каҥзала турунды согуп ийди.—Болыраарга јеткен... Сен кайда да барып болбозыҥ... Сен мени тыштандырар учурлу...

Энезиниҥ сӧзи таштый, кагу болды. Оны эмди неле де бӱктеп болбозыҥ, кандый да алтынду сӧслӧ јымжадып алары јок. Кичемкей унчукпай отуруп бир айак чайды ичеле, орынга јатты.

Туулар бажында тӱн койылды. Тӱндӱктеҥ ӧткӱре јаркынду јылдыстар суркуражып тургылады.

Энези каҥзазыныҥ когын каа-јаа турунга кагып отурды. Таҥкыныҥ кургак јалбырагы, оныҥ кату алаканында быјырап турганы угулат.

— Манјыныҥ койлорын канайда кабырганыбыс, слер-

дин сагышка кирет не, эне? — уулы араай сурады. — Соок јаста, јашканду кӱсте — ӧдӱк јок... Буттарыбыс ол тушта айунын табажына тӱҥей болгон...

Ол јылдар ӧткӧн. Ол јаҥ ойто айланбас.

Энезинин ӱни соок то, кату да болды, уулы база катап ӱнчукпады.

Саста талтар, јерди торгулта эдип јатты. Ол јанында, аркада кемди де сескен, элик багырып турды.

Энези кончындагы тере калтаны тӧртинчи катап, унчукпай чыгарды. Каҥзаныҥ бажы тыҥ изиди, је оныҥ јӱреги онон изу согылды... Эрик јокто ӧткӧн јӱрӱмди эзине алынды. Ол кӱндер, турнаныҥ канады ошкош, боро болгон. Кыйынду јадынныҥ керегинде јаҥмырдыҥ булуды кӧстӧҥ айрылбас болгон. Ол јылдарла Унчулай кӧп катап бойынаҥ сурап туратан: «Мен не керек ыйлап јадым? Кӧстиҥ јажы тӱбектеҥ чыгарга болушпас...» Је, кӧстиҥ јажын токтодып алары јеҥил неме эмес болды. Јут јылдарда соок јаҥмырдыҥ учына чыгары јок.

Кичемкей кичӱ тушта оны энези бойыныҥ тоныныҥ алдына, јардына јӱктенип, койлорды кабырып јӱрди. Кӱнӱҥле бойыныҥ кунукчылду кожоҥын кожоҥдоп јӱретен:

Јардымда јӱрген јаш балам
Јаанап, эрге јеткей не?
Јажына кыйын ордына,
Ырысту конок келгей не?

«Эмди дезе ырысту јӱрӱмниҥ кӱни Алтай ӱстинде јажына ашпас болуп чыкты. Уулым бойго јетти. Эмди сӱгӱнчилӱ јуртаарла керек...— энези, бажын јайкап, сананды. — Је ол мени — карыганды јаҥыскандыра таштап јат...»

Уулынаҥ араай сурады:

— Сен уйуктап јадыҥ ба, Кичемкей?

— Уйуктап болбой јадым, — уулы айдала, орынныҥ ӱстине отурды.

— Мен санаҥзам: ол курстаҥ мойноп ийзе, кайдар? Олор сеге не керектӱ...

— Јок, эне, јарабас. Комсомолды кайдар да ийзе, онон јана тӱжер јаҥы јок. Бу керекке дезе, мен бойым сураҥгам...

Бу тушта энези база унчукпай барды. Озогы ӧткӧн кӱндер оныҥ санаазына база келди. Ол ӧбӧгӧни ле кожо, Манјыныҥ, Монголдоҥ алган койлорын канча каскак јолдорло айдашкан болгон. Ол мыйрык-тейрик јолдор Чуйдыҥ эҥмек боомдорына экелетен. Сӱрекей кысталаҥду јерлерде койлорды кучактанып та ӧткӱрерге келижип турган болгон. Сол јаны — ажу, оҥ јаны — эҥчек боомдор болгон эди. Эмди

ондо ӱч те абра коштой јайым ӧдӱп јӱргедий јалбак, јакшы јол бӱткен, темир аттар мантап јат. Олордыҥ маҥына куйун да једишпей јат деп айдыжат. Кайыр кырлу јерлерле, андый аттарга отурала, мантадарга сӱрекей болбой кайсын!..

— А ол курста узак ӱренетен бе?—энези чала токуналу ӱниле сурады.

— Јарым јыл... Мени ийерге слер јӧпсинип туругар ба, эне? Мен баратанла болзом .. бир де айга ӱренип аларым...

— Јӧпсинип турганым јокло... тегинеле сурадым...—Энези ойто ок азыйдагы санаазына кӧчти. Је эмди оны ӧскӧзин сананды. Ол эмди эртен, соҥзун болотон керектерди сананды. Айса јарым јыл ӧтпӧс, кырлу Алтайга эрмек—куучын јайылар: «Карыган Унчулайдыҥ уулы темир атка минерге таскап алган!..» Уулы темир атту келер, энезин бойына коштой отургызып алар, оныҥ кийининде Чуйдыҥ боомдорыла, озодо Унчулай бойыныҥ ӧбӧгӧнине койлорды кучактапып ӧткӱрӱжип јӱрген јерлерле, качатту куштаҥ тӱрген учуп барар...

Энези отко кургак јарчагадаҥ салып ийди. Оныҥ чырыш, кӱреҥ чырайын от јарыдып ийерде, Кичемкей ол омок сананып отурганын, оныҥ кӧзинеҥ иле кӧрӱп алды. Кичемкей эмди орунга, арайын, ойто јадала, энчилӱ уйуктай берди.

III.

Ол, кӱн кырдаҥ кӧдӱрилерде ле уйгунган. Тачпак јеерен адын ээртеп ийди. Бир айак тусту чайды ичеле, аттанарга чыкты.

— Јакшы болзын, эне! Кандый јатканыгарды меге бичип туругар. Мен слерге база бичиирим. Меҥдешке ӱзеҥини эки катап јастыра тепти. Атка минеле, јалбак мееске чыгара баскылап јаткан, койлорын ајыктап кӧрди.

Уулы койу агаштардыҥ ортозына кирип кӧрӱнбей калганча, энези кийининеҥ ары кӧрӱп турды.

Јеерен ат суу јараттай јолло јелип баратты. Ӱстинде отурган кижизи дезе, кичӱдеҥ ала бу ӧзӧктиҥ суузын бажынаҥ ичкенде, је кайдар агып јатканын, кандый сууга табыжып турганын билбеген. Ол мынаҥ озо мындый јаан суула коштой јӱрбеген. Сууныҥ чаҥкыр чакпынын кӧрӧлӧ, бу јуукта бир кыстыҥ кожоҥдогон кожоҥы сагыжына кирди:

Јаскыда Кадынды мен кечтим
Јараш чокыр таш кӧрдим.
Аркыт суузын мен кечтим
Алтынду чокыр таш кӧрдим.

Кичемкей аймакка једип, адын ойто јандырала, бойы

кош тартар автомобильге отуруп ийди. Кӱн ажарга јууктап келерде, машинада отурган улустар айдыжып тургулады: «Эмди бир частыҥ бажында автомобиль базага једер, јаан саат болбой, темир адыбыс Куру-Кобыныҥ јараш јалаҥына чыгара маҥтаар.»

Ол Куру-Кобы деп јерди ончозынаҥ озолодо кӧрӧргӧ турган кижи Кичемкей болды. Эҥир бозом бӱркелди, ол айдышкан јалаҥ дезе, олорды эмдиге јетире уткугалак... Булут јок теҥериде јылдыстар да бойлорыныҥ одуларын јалтыраткылап ийдилер. Јылдыстар кӧптӧди. Темир ат дезе, айаҥ башту кырлардыҥ канча кобы јиктериле эмдиге јетире маҥтап барат, ӧзӧккӧ тӱшкелек... Кенетийин Кичемкейдиҥ кӧзине јарык јылдыстарлу кара-кӧк теҥери јерге тӱжӱп, јылдыстар дезе, кеен јалаҥды чӱмдеп ийген немедий кӧрӱнди

— Ой! Уулдар.—Ол токтодынбай кыйгырды,—ол јылдыстар јердиҥ ӱстинде арбадый тӧгӱлген! Ол кандый аайлу неме? Теҥери канайып бистиҥ алдыбыска јада берди?

— Теҥериниҥ кабортозы оодылып јерге тӱшкен эмей база, кожо барып јаткандардыҥ бирӱзи кокпурлады.

— Ол Куру-Кобыныҥ јылдыстары.

— Сен качан бирде, электричествоны кӧрдиҥ бе?

— Кӧргӧн болзом слердеҥ не керек сурайтам.

— Ол электричество јарып јаткан јерде, тӧрт јыл кайра бир ат буулайтан казык та јок болгон. Кышкыда ондо кар атпас, јайгыда ӧлӧҥ ӧспӧс. Оныҥ учун оны Куру-Кобы деп адаганы ол. Эмди не болуп јатканын кӧрдигер бе?

Олорды сууны кечире, јалбак јарынду, јымжак јорыкту паром кечирген. Машина деревнеге једип келди. Мында столмолордыҥ бажында турган отторы, тӱнде јердеҥ ийне де таап алгадый, јарык эмтир. Јалбак оромдорло автомобильдер маҥтажат. Олор кезедӱлӱ кыйгырыжып јӱргиледи. Мындый јаан табышту, јараш отту јердеҥ айрылып, курсантарга јазаган турага барарга Кичемкейдиҥ кӱӱни јок болуп, јилбиркеп, кайкап турды.

Јаркынду оттыҥ јанында, јаҥы сӱгӱнчилӱ јӱрӱм башталды.

IV

Кӧп табышту Куру-Кобыда јаан учурлу кӱндер ӧдӱп јатты. Машинаныҥ канча јӱзӱн ӧзӧк-буурын оҥдоп билерге, ӱренерге эҥ баштап Кичемкейге кӱч болгон. Оныҥ ӱредӱзинде бир тутак, орус тилди јакшы билбезинде болды. Кичемкейге ӧй једишпей турды. Оныҥ учун ол, кӧп кӱндерде тӱн ортозы ӧткӧнчӧ, колында книгалу отуруп турар болгон. Оноҥ улам бажында оору да табылды.

Аймакта тушташкан кысты да ол кöп катап сананып туратан. Ол кыс-шофер. Мында јадырым деп айткан. Је ол мында не учун кöрÿнбейт, не керек угулбайт, оныҥ öткÿн ÿни кайда? Мындагы улустаҥ сурагадый эди, је канайда сурайтан? Кичемкей оныҥ адын да, öбöкöзин де билбес.

Ол кыс машинаны јартап, кичеемелдÿ айдып берип турганын, уул кöп катап сананып јÿрди: „Мынызы—сирена, автомобильдиҥ ÿни, мынызы тискин —кайдар керек оноҥ буру, мынызы дезе, јорыгын арайладар, тыҥыдар стрелка, бу дезе, тормоз..." Онойдо јартап айдып берген тужында, Кичемкейге машинаны билетени сÿрекейле кÿч неме эмес деп, билдирип турган. Эмди дезе, ÿредÿниҥ андый белен эмезин ол бойы јарт билди: Бир кезек уулдар ÿредÿни таштап ойто јаҥгылап та турганы бар. Јаҥыс јерденҥ келген тöртÿдиҥ экÿзиле артып калды. Ол кыс мында болгон болзо, Кичемкейге болужар эди ле. Кичÿ де алаҥзу јок болужар эди.

Оны јаҥысла комсомолец Арбын сагышка тÿжÿрбей турды:

— Темир аттардыҥ тискини бистиҥ колго кирерине јединип аларыбыс, Кичемкей, ижек најым.

— Нöкöр Арбын, бис ол аттарды канча кирези чыйрагы бар, ончозынала божодор эдибис!—Кичемкей Арбынга каруны беретен болгон.

Бир катап, курсанттар моторды ÿренип турган öйдö, мастерскойго бир јаҥы чыккан бозу ошкош, буттары чалыжаҥдап јÿрер кижи кирген. Оныҥ сыны тал ортодоҥ бийик эмес, эдер немезин тапай јÿргендий бöрÿгин кöзине јетире кийип алган, эки колы дезе, карманда. Ол, мотордыҥ јанында турган уулдарды кöрöлö, Кичемкейге базып келеле, ого сабарыла тÿртÿп ийди:

— Торт ары ташта, сенеҥ не де болбос. Азый шофердиҥ айтканын ук...

Кичемкей ого кату сыргынду кылчайып, мынайда айдарга сананды: „Сенде иш јок болзо, биске чаптык этпей, тургузала мынаҥ чык." Је ондо турган орус нöкöрлöри оны озолоды:

— Чаптык этпе, Гришин.

— Сананып кöр, сениҥ кылыгыҥды бис эртен рабочкомдо шÿÿжерибис.

— Оны тургузала мастерскойдоҥ чыгара сÿрзегер... Кöрзöҥ, јыду кылыгын јайып јÿргенин.

Гришинди курсанттар, терлÿ атты адарулар аралагандый аралап ийдилер.

— Мында кандый шугаан болды?—кыстыҥ öткÿн ÿни

Угулды. Ончолоры эжик јаар кӧрдилер: бозогодо, кыска тере тонычакту, кӱрен шлемду, јаш кыс турды.

— А-а, Нюся једип келген!

— Јакшы амырадыҥ ба, нӧкӧр Чистякова? Ой, оныҥ тешпейгенин кӧрзӧгӧр!

Шоферлер оныла эчий-течий эзендештилер. Кичемкей ол кысты таныды, је удура базып јакшылажарга јеткелекте, кыс бойы ого удура келди:

— Јакшы ба, нӧкӧр! Слердиҥ ӱренерге келгенигерге сӱрекей сӱӱнип турум.

— Слер ойто келбес туру деп, мен коркугам.—Кичемкей орустап айдала, чырайы бастыра кызара берди.

— А, слер эмди орустап јакшы айдып турган эмтиригер,— кыс онойдо айдала, ондо турган шоферлер јаар кӧрди.—Је, слерде андый јаан табыш нениҥ керегинде болды?

— Базала Гришин керегинде болды, Анна Васильевна, —јаандап келген шофер айтты,—Ол бӱгӱн нӧкӧр Соҥдобосовты тарындырарга сананган. .

Нюся эзирик шоферге кылчайып кӧрди.

—Оны эмдиге јетире нениҥ учун сӱрбеген? Начальник ле эрмектежер керек болгон...

Гришин јамајайынаҥ шыйт эттире тӱкӱреле, неме эзебей турган кижидий, эжиктеҥ чыга берди.

—Сен, нӧкӧр Соҥдобосов, андый улустыҥ эрмегин эрмекке бодобо,—Нюся айтты.—Оныҥ кылыгын бис бӱгӱнле шӱӱп аайына чыгарыбыс.

Кичемкей унчукпай турган. Оныҥ эрдинде јылу кӱлӱмзирӱ, кӱндий чалып турды. Мындый адааркак нaјыларыныҥ ортозына турары ого, јер ӱстинде оноҥ јаан ырыс јок немедий бодолды.

V

Кичемкейдиҥ јаҥа баспазы јеҥдеп турды. Курстыҥ начальниги ого бир катап мынайда айткан: «Удабаста автомобильдиҥ канча ӱйе бастыра сӧӧгин билип аларыҥ...»

Јиит уулды сӧстӧр ӱзери канаттандырып турды. Тӧрӧл садактуга, автомобильге отурала, једип барган кижи. Ол тушта мени ле кожо курска келеле, качып јангандары мен јаар канайда кӧргӱлегей эди? Энем ле Иркит ӧрӧкӧн, мени сакыырга чактары байла чыккан болор».

Бир катап Кичемкей газеттеҥ эткен конвертте письмо алган. Ол конвертти тӱрген ачала, кычыра берген. Энезиниҥ айтканынча кемде бичиген эмтир:

«Кӱндӱлӱ уулым Кичемкей!

Бу сен не болдыҥ? Суу кадык јӱрӱҥ бе? Айылыҥга нениҥ учун узак јанбай јадыҥ? Сени сакыырга мениҥ чагым

чыкты. Тӱрген јан. Ойноорго болор, иштеер керек. Мени колхоз дом отдыхка баратан путёвкала сыйлаган. Айылга артырарга кижи јок. Октябрьдыҥ байрамын сӱрекей јакшы ӧткӱрдибис. Комсомол ячейканыҥ катчызы ол тушта сениҥ керегинде база кӧп јакшы сӧстӧр айткан. «Ол удабайла темир атты колына алар деп, сениҥ керегиҥде айткан. Је онойдо бу кирееге јетире ол атты не албас?. . Тӱрген јан. Сӱӱген уул, энези тӱрӱ јӱрзе азыраар керек, ӧлӧ берзе сӧӧгин јуур керек.

Сениҥ энеҥ Унчулай»

Кичемкей письмоны катап-катап кычырды.

Чокырайта бичип чаазынды ӧткӱре, энезиле јергелей отуруп, эрмектешкенге бодоп турды. Оныҥ кийининде узак сананып отурды:

«Мен айылыма санааркап та калгам болзо, курсты божотпой канайып баратам? Је энеме болужарга керектӱ... Ого отдыхка барарга керек. Канайдар? Бир айга суранатан ба? Кыйалта јоктоҥ, ойто келерим деп айдар?...»

Кенетийин, курста айдышкан эрмек санаазына кирди: «Кичемкей удабас автомобильди колго тудар». Нюся дезе, омок айдып турган: «Ол сӱрекей јакшы шофер болор!» Айылына јанарга, отпуск суранарга турган санаа оны таштады. Кӧзи оттыҥ чедиргендеридий јарык болуп, эрди кыймыктанып, шыбыштанды:

—Курсты божотпогончо, јаныш јок.

Бир лист чаазынды алды. Јӱрексирен туруп, мен деп, карандажын катап-катап јалап, бичип баштады:

«Мениҥ кӱндӱлӱ энем!

Јаан сый алганыгарды, бар јӱрегимнеҥ уткуп турум. Мен мында бир кыс шофер кӧргӧм. Ол бу јуукта дом-отдыхтаҥ јанган. Оныҥ айтканыла болзо, ондо сӱрекей јакшы Слер, энем, барып јакшы тыштаныгар, су-кадыгарды, кӱчигерди алыныгар. Слерге путёвка бергенине мениҥ сӱгӱнип турганымныҥ учы јок.

Эне, слер эмеш јастырып јадыгар: мен мында ойноп јатканым јок, јаан керекке ӱренип јадым. Слер бичип јадыгар: «Тӱрген ойто јан». Эне, ӱренип божогон улус айылына барып јатпайтан, ол ӱренгени аайынча иштейтен учурлу. Мен слердиҥ суракты бӱдӱрип болбозым. Је мен слерди качанда таштабазым. Айылга айылдаш улустыҥ бир-бирӱзин айбылагар. Иркит те ӧбӧгӧнди айбылап салза кайдар ол. Айла ол кандый, јакшы јадыры ба? Азыйдагызындый, чӧрчӧгин айтканча ла болбой кыйсын?

Кӧп бичиирге санангам, је ӱредӱге баратан ӧй јеткен... Јакшы болзын, энем! Бастыра колхозчыларга менеҥ эзен

айтсагар. Мен, удабаста темир атка минеле, слерге айылдап келерим, сакыгар. Слердиҥ уулыгар Кичемкей».

Кичемкей машинаны тыҥ чеберлеп турды. Темир ады гаражта болгондо, ол кереле тӱжине оноҥ айрылбайтан, — моторды балкаштаҥ, кирдеҥ арчып туратан болгон.

Ол бойыныҥ нӧкӧрлӧрине айдып туратан:

—Темир аттыҥ суузымы—бензин. Онзын ичпезе, маҥтап болбос. Бензинди ле коротпос керек.

Качан бензинди бойы уруп турала, болгобой, эмеш те тӧгӱп ийер болзо, бойына бойы чугулдап туратан:

—Бу кайткан кӧс, кайдар урарын билбес, бу не болгон кол, бензинди чиберлеерин оҥдобос!

Курсты божодоло, машинаны алган соҥында, Кош-Агашка баратан јакылта алды.

Олор аттанар алдында, рабочкомныҥ председатели олорго айткан:

—Јорыкка тӱрген јӱрӱп, машинаны чебер туткан кижи сый алар.

Комсомолецтер бойы-бойылорын соцмӧрӧйгӧ кычырыштылар. Кичемкей олордыҥ бир озочылы болуп, мынайда айткан:

—Мен соцмӧрӧйгӧ кирижип, ӧскӧ нӧкӧрлӧримди бу керекке кычырып турум...

Машиналар Кош-Агаш јаар киркирештилер. Чуйдыҥ мыйрык-тейрик јолдоры, эҥчейишкен боомдоры Кичемкейди коркудып болбой тургылады. Јиит шофер јалтанбаста, чыйрак-эпчил де болды. Ол бойына айдынатан:

— Бу мындый бурулчыктарга, кире чыгыш јолдорго, оосты ачпай, темир аттыҥ болот тискинин тыҥ тудар керек, ол тушта бир де јеткер болбос.

Качан темир аттыҥ ичи кызыл, јӱрек согужы кӧптӧй бергенде, Кичемкей оны токтодып ийеле, чакпынду Чуйдаҥ ба, кӱркӱреп јадар Айкулактаҥ ба сабатка толтура суу экелип, чыйрак бутту темир адын сугарып алатан.

— Тойо ичле...—тынду немеле эрмектежип тургандый, араай айдып туратан.—Болор дедиҥ бе? Је, айдарда оноҥ ары кӧндӱгерибис ..

Ол оноҥ ары бийик тууларды ажып, элбек јалаҥдарды ӧдӱп, маҥтадат...

VII.

Кичемкей эмди трактла кӧп катап јӱрди, темир јолго кӧп тӱк, эт, тере јетирип, темир јолдоҥ дезе, ойто колхозторго јӱзин-јӱӱр товарлар тартып јӱрди. Амыр-эҥчӱ јӱреле, ойто Куру-Кобыга јанып келеткенде, оныҥ јӱреги ырысту согулатан.

— Мен тӱрген де, јеткер де јок јӱрдим...

Је, кара кöстиҥ ичине, изӱ јаш айланар да кӱндер база болды. Бир катап, Монгол јеринеҥ ойто јанып јадала, Бӱӱрел кырга чыгып келеткен. Кара-боро ады калганчы чыгышка једип барадала, кӱчи јетпей барганын ол билип ийди. Кийин јанындагы колесолоры чинези јок, јаҥыс јерде айланыжып тургылады. Машинаныҥ јӱреги кенетийин согулбай да, тирсилдебей де барды. Кичемкей кабинадаҥ тӱже секиреле, адыныҥ кöксин ачты. Канчала бар ӱйе-сööгин, узак, јазап ајыктады. Оныҥ кöзи кöлöткилей берди.

— Мындый неме, тӱн-тӱш машиналар чубажып јаткан Чуй трагында болгон болзо мындый узак турбас эдим. Коштой öткöн шоферлердиҥ бир-бирӱзи, артыкту частьтаҥ бережип, болужын берер эди. Мында отуруп нени эдер?

Айландыра кöö кумак эл јадагай јерлер, кöс јетпес бӱӱрелдӱ чöлдöр болды. Бир де айыл кöрӱнбейт.

Је, öй арай да öдӱп турган болзо, кӱски кӱн маҥкан башту кырлардыҥ бажын чийе базып мöҥкӱ таш сойоктор ары јанына јажынар кӱӱндӱ боло берди. Кичемкей тракттыҥ эки учтары јаар кезе кöрди—айса куу тоозынды бурладып автомобиль келер болор бо деп сананды. Је, эш неме јок...

Кара бозом јабылып келди. Кöк теҥериде јаркынду јылдыстар кӱйе берди. Сойоктор, бӱӱрелдер јоголо бергиледи. Тӱн туйказынаҥ öҥöлöп, јууктады.

Кичемкейдиҥ санаазы, теҥеридеги јылдыстардый ок јайыла берди. Оны ончозынаҥ тыҥ коркудып турганы: бир де јурт јок јерде отурганы болды. Тӱнде оны не сакып турганын кайдаҥ билер? Кенетийин шокчылдар табарза? Ол тушта не болор?.. Автомобильде јаткан јööжö—государствоныҥ јööжöзи. Ол отурарга јер тапай турды. Машинаныҥ ключин оҥ колына бектеп тудунды.

— Керде-марда кандый-кандый кижи табаргадый болзо, государствоныҥ јööжöзин јуу јоктоҥ бербезим...

Ол машинаныҥ ӱстине чыгала, јадып ийди. Кара-кöк теҥери тӱбин ајыктап јатты. Јаркынду јылдыстар теҥериде, казанныҥ тӱбинде арбадый јайыла берди.

— Бӱгӱн теҥериде јылдыстар кандый кöп! Байла јут болор. Је, Кичемкейдиҥ бойыныҥ бажындагы санаалары да ол јылдыстардаҥ ас эмес болгон.

Öй кöп лö öтти. Кичемкей уйуктабаска албаданза да уйкы оны јеҥди. Кенетийин ключи колынаҥ тӱжеле, темирге табарып шыҥырай берди. Шофер тап тура јӱгӱреле, темирдиҥ сыныгын туткан бойынча, айаландыра кöрди.

Јаан саат јок, бырсып калган, сӱгӱнчизи јогынаҥ таҥ

јарыды. Тракттыҥ кажы да јанында, бир де машина кӧринбейт, тоозын да, ыш та кӧрӱнбей туру.

Ырактагы ак башту кырдыҥ ары јанынаҥ кӱн, кӱлӱмзиренип, кӧдӱрӱлип келди. Кичемкей аштап турганын билинди. Оныҥ кийининде эмдиле курсак јиир кӱӱни келди. Айландыра азыйдагы ла бойы бир де неме јок.

Кунукчыл сагыштар оны калтырада берди.

— Мында экинчи конокты канайып конорым? Кижилер тонойтондоры билип ийзе не болор?

Бу јерде суу да јок. Озогыда којойымдардыҥ кожын тартып јӱрген улус сууны брезент каптарында алып јӱретен деп, Кичемкей кӧп катап угуп јӱрген. Је, Кичемкейге темир адыла суулу јерге јетире баратыны кӧп арткан эмес. Канайдар?

Эниргери Куру-Кобы јанынаҥ, булдурланып ӧрӧ кӧдӱрилген тоозын кӧрӱнди. Кичемкей сӱгӱне берди. Је јарым частыҥ бажында јолло тоозынды ӧрӧ кӧдӱрген куйун ӧдӧ берди, чӧлдӧрди ойто ок уур тымык јапшыра базып ийди.

Унчукпас машина, баатырдыҥ минетен јаан сӧӧктӱ аты ӧлӱп калган кеберлӱ кӧрӱнет. Јиит шофер канча да албаданза, керектӱ часть јогына машинаныҥ јӱрегин ойто ойгозор аргазы јок болды.

Кӱн базала сӱӱрӱ сойоктордыҥ ары јанына јажынды. Теҥери калыҥ булутла бӧктӧнип ийди.

Кичемкей, аштап, кыйналып турган. Бастыра бойын, арыганынаҥ улам, чойдый уур болды. Эрди кезилди, тили кургады. Радиаторды ачала, јыды коомой суула тамагын јибитти. Сыраҥай тыҥ аштап, јӱзӱн-базын сагыштар амыр бербей турганынаҥ улам бажы да ооруй берди.

— Мен мында неге кыйналып отурум? Кош-Агашка јойу барза кайдар?..

Ол, курын бектеп курчанала, бӧрӱгин јазап кийеле, басты. Је, беш-алты алтам базала, кенетийин оныҥ тонынаҥ кем де туткандый, тура тӱшти. Ого кемниҥ де каарып айткан сӧзи угулгандый болды:

«Акыр! Сен кайда барып јадыҥ? Сени бу ишке комсомол кӧстӧгӧн эмес пе? Сен кандый да уур керектеҥ јана баспазына олор бӱтпей кайтты. Сен дезе“...

Ол кенетийин ойто бурулган бойынча, машинага базып келди. Алдындала сананган айас айдып турган сӧзин ойто ок айтты:

— Керде-марда шокчылдар келип табарза, государствоныҥ јӧӧжӧзин, калганчы тамчы каным јоголгончо, корулаарым!

Мӧҥкӱ тайгадаҥ тӱжӱре соок сокты. Кичемкей бу тӱн-

де амыр уйуктап болбоды. Кӱстиҥ јыкпыгы тортло кадып калгандый, кӧстиҥ ичине дезе, кумак уруп салгандый болды.

Экинчи кӱнде Кичемкей, колдо, бутта чинее јок, тортло мылтырай бергенин билинди.

Эки конок курсак јибеген керегинде, оныҥ кӧзи де чокырланды. Ыракта турган кара-боро кырлар, бӱӱрелдер, эмди кызыл-сары, чоокыр кӧрӱнет.

Эки конок уйуктабаганы Кичемкейди тамла нькып басты. Ого кӱн де сыраҥай узак билдирип турган. Ол эмди јерде чалкойто јадып, койу јылдыстар кӧрӱп јаткан, је оныҥ кӧзине јылдыс та кӧрӱнбейт.

Тӱн ортодо оны уйку јеҥди. Таҥ канайда аткан, кӱн качан ӧксӧйлӧ оны макалу јылыдып ийгенин ол билбеди.

Кеҥетийин, машинаныҥ јанында тыҥ кыйгы угулды. Бу не болды? Кичемкей тап тура јӱгӱрди, колында дезе, ключин бектеп туткан, оныла кандый да ӧштӱниҥ бажын јара соготонында алаҥзу јок, бек болды. Ол ненин учун калтыража бергенин бойы да билбей калды. Ол айландыра ајыктап турала, ого автобазаныҥ комсомольский ячейканыҥ катчызы јууктап келеткенин, кӧрӱп ийди.

— Нӧкӧр Ваня!—Кичемкей, маҥзарып, тыҥ кыйгырды.

Катчыныҥ машиназыныҥ кийининде база бир кезек автомобильдер эчий-течий турдылар. Шоферлер дезе, Кичемкей јаар једерге меҥдешкилеп јат.

— Кайтты, не болды?

— Тыҥ сынган ба?

— Бу јерде ӱч кондым...—Кичемкей эрмектенди.—Бир эмеш калаш та јок, бир уурт суу да јок. Слер, байла оныҥ билеле, ӧнӧтийин меге болужарга келгенигер?..

Морозов Ваня Кичемкейдиҥ машиназын шиҥдеп кӧрӧлӧ, бойыныҥ машиназынаҥ керектӱ часть экелди. Сары азу сагалду, узун сынду шофер бир таарда калаш экелди.

— Је, тут ла, јаҥыс алган тарый кӧптӧҥ јибе, коомой болор.

Јарым да час ӧтпӧди, кара-боро аттыҥ јӱреги бир кемиле, јыҥкылдада согыла берди. Кичемкейдиҥ де јӱреги туйлап ок чыкты. Ол озо баштап катчыга јӱгӱрип келеле, оныҥ колын акту јӱрегинеҥ кезе тутты, оныҥ кийининде кабинага отурган бойынча, тыҥ айтты:

— Сениҥ, кулугурдыҥ содуун ӱч конокко јакшы јеткен болбой? Эмди байла аткан октоҥ тӱрген, айткан сӧстӧҥ чечен учар болбойыҥ?! Је!..

VIII.

Ӧскӧн јеринеҥ Соҥдобссовтыҥ ба)ганынаҥ бери бир јылдаҥ ашты.

Јаландар бойлорының кийиген, јазалду агас тондорын база катап чечип ийдилер. Кыралар ойто ок јажыл торко тон кийип јӱзӱн чечектерле чӱмденип јада бергиледи. Тӱрген суулардын эрмектери иле угулат. Јайдын куштары јараш кожондорын чӧйдилер.

Кичемкей бойынын темир адыла Чуй трагыла ӧрӧ-тӧмӧн, Јаш-Тура ла Кош-Агаштын ортозында канча мун тонн кош тарткан!

Ол айылынан письмолорды кӧп алып турган, је бойы ас бичип турды,—ӧй једишпей турган. Ол айылдап келбей јат деп, энези оны кӧп катап каарып турган. Кичемкей аймактан онын колхозына јетире телефоннын эмиги ӧткӧн деп, угала, оны кӧрӧргӧ меҥдеди.

Карыган кижинин таныш ӱни угулды. Ол Иркит болгон. Олор экӱ бойы-бойлорын таныштыкылады. Кичемкей энезин барып айтсын деп, оны сурады.

Унчулай бир канча эрмектежип те турза, уулыла эрмектежип турганына чатла бӱтпей турды. Ол јӱс бежен километр јерден кижинин ӱнин онойып јарт угужар ба. Качан уулы калганчы тӱндеги куучынды, бир айак койу чайды ичкенин, онын кийининде канайда јакшылажып атанганын айткан сонында, Унчулай уулынын тыныжын танып, јӱрегинин согулуп турганын угуп, уулы чынла онын јанында турганын јарт билди.

—Сен меге качан айылдап келетен кижи болдын?—ол сурады, је чыдажып болбой каарып айтты: Карыган энеҥди бош ундудын...

Бир канча неделе ӧтти. Кийининде Москвага ла Ленинградка экскурсияга баратан путёвкала сый алды. Кичемкей путёвканы алала, ол айылында бир јылдан ажыра ӧйдин туркунына болбогонынан, карыган энезин де кӧрӧргӧ керекту эди... деп, айдынды. Ол эрмегин начальник угала ого айтты:

—Эртен Нюся Чистякованы Јаш-Турага кош тартарга ийип јадыбыс. Сени колхозына јетирип койзын деп, мен ого айдарым.

Эртен тура беш часта Нюсянын машиназы Јаш-Тура јаар бурулып ийди. Бу ӧйдӧ—рульда Кичемкей отурды. Ого коштой дезе, Анна Васильевна отурды.

—Сен ырысту, Кичемкей!—кыс эрмектенди.—Удабас Кызыл Столицаны кӧрӧрин. Ленинградты кӧрӧрин. Музейлерге јӱрерин. Москвада болор тушта автозаводко барып кӧрӧрин, ундуба.

—Сен, Нюся, база ырысту.—Кичемкей айтты.—Ӱренерге барарын.

—Сен оны кайдан билген?

—Начальник бойы айткан. А сен не керек меге айтпаска сананган. Оны тегинле чала байландың ошкош... Мен база ӱренерге суранарым...

Машина Ӱрсулдың кӧс јетпес элбек јаландарыла шургуп браатты. Телеграфтың столмолоры, тескери, эчий-течий учкулайт.

Барар јолдың алдында Кастактудың деревнези кӧрӱнет, оның ары јанында Бешпек ле Садактуның ортозындагы, таныш сӱӱри башту, сойоктор кӧрӱнет. Кичемкей бала тужын ӧткӱрген јери ондо болгон. Ондо ол ӧдӱк јок, курсактаң аштап јӱрӱп, Манјы байдың койлорын кабырган. Ол одурак јолдорло, бойының айрылышпас, јеерен адыла кӧп јӱрген. Эмди ол ок јолдорыла темир атту, куштый барып јат.

Ӧзӧктиң мееҥ јанынча колхозчылардың айылдары тургылады. Ондо јаткан улустары, башка, таныш эмес табышты угала, айылдарынан чыгып машинага удура јӱгӱргиледи. Ыраактагы айылдардаң таң атту улустар база удура мантаттылар.

Кичемкей автомобильди айылының јанына токтотты. Чакыда турган јеерен ат, темир аттаң коркуган бойынча, чылбырын ӱзе тартала, кыр јаар ойлой берди. Кичемкейдиң энези јеерен аттың кырды ӧрӧ мантап јатканын кӧрӧлӧ атты ӱркӱткен кижиниң бажы-кӧзин јара согорго белен болды.

Нюся кабинадаҥ чыкты. Оның кийнинең Кичемкей секирип ийди. Олор экӱ айыл јаар баскылады.

—Јакшы ба, энем!

Сӱрӱк пальтолу, јаҥы сапогту, шлём бӧрӱктӱ јиит уул, Ӱнчулайга јуук тап келип, колын сунды.

Энези уулын таныды. Ол сӱрекей тың сӱӱнгенинең, чырыш јаагына кӧстиң јажы јолдоло берди. Ол јалбак курдың учыла јажын арча тартала, сурады:

— Айдарда, сениң адың мындый ба, уулым?

—Мениң адым Куру-Кобыда арткан, мынызы нӧкӧр Чистякованың ады.—Кичемкей, Нюся јаар кӧрӧлӧ, энезине айтты.

Кичемкейди кичӱдең ала кожо ӧскӧн најылары кандый јатканын, канайда иштеп турганын, ӱредӱни, канайда божотконын сурагылап, аҥказын аскырып ийдилер. Бир канча јаш келиндер, бойго јеткен кыстар, бойы бойлорының кулактарына шыбыштаныжып, Нюся Чистяковадаҥ кӧзин алгылабай тургылады. «Бу, байла, Кичемкейдиң алган ӱйи болбой кайсын?»

Машинаның јанында школа балдары турдылар. Олордоҥ ары, тайактарына шиденген карыгандар, олордың кийин јанында—эмчек балалу келиндер балдарын кучактанган-

ча, тургылады. Кичемкей арайданда, машиназына ӧдӱп једеле, сигналдыҥ кнопказын базып ийди. Ичкери эҥчейижип келген улустар ончозы кайра болдылар. Бойы-бойлорын тепсей базыжып, кыйгырыштылар:

— Ой! Ой! Мынызы канайып барды?

Кезик эр улустар, араай тескерлеп, шоферденҥ кокырайасту сурап тургылады:

— Кичемкей! Адыҥды база эмеш киштедип ийзеҥ.

Је, саат болбой, улустар, ойто ок машинаны, мӧдкӧ јуулган адарулар чылап, курчай турала, Кичемкейдеҥ сурагылап турдылар:

— Атанып барганда кажы тужына минип јадыҥ? Ээриҥ кайда?

— А тискини кайда? Сен оны канайда токтодып јадыҥ?

Јууктаарга јаалтанып тургылагандый, эмеш ыраакта, бир кезек јиит уулдар турды. Олор Кичемкейле эзендешпей, машинага јууктабай тургылады. Олор Кичемкейдеҥ јалтанып турган. Ол мындый тыҥ сураза не болор:

— А слердиҥ темир аттарыгар кайда? Курстаҥ нениҥ учун качтыгар? Куру-Кобыдаҥ качып келеле, кандый тузалу неме бӱдӱрдигер?

Нюся шоферге јууктай базып келди.

— Је, Кичемкей, темир аттыҥ чыйрагын колхозчыларга кӧргӱзип берзеҥ.

Эркемей ле Иркит эки карыган јарыш сурап тургылады:

— Бисти адыҥа миндирип, јортырзаҥ, Кичемкей! Озогы тушта бис байлардыҥ эмдик аттарын ӱредип туратаныбыс... Билериҥ бе? Олор бисти ол тушта не аайлу бертиндирген... Је, адыҥа ачынбай, бисти эмеш миндирзеҥ...

— Отуругар, нӧкӧрлӧр! — Кичемкей тыҥ айтты — Эне, слер бу мында отуругар...

— Эйт! — Эйт, сен нени айдазыҥ, уулым! — энези онтойло, берди. — Мениҥ бажым айланып јат... Мен отуруп болбозым...

Је, оныҥ мойножын бир де кижи укпады. Карыган эмегенди колхозчылар, колтыгынаҥ туткан бойынча, автомобильге отургызып ийдилер. Бу тушта оныҥ санаазына киргени озогы кеп сӧс болды: „Аттаҥ јыгылзаҥ, јалы тӧжӧк болор, уйдаҥ јыгылзаҥ — мӱӱзи тӧжӧк болор“.

Була тушта, чала коркуп, уулынаҥ сурады:

— Бу аттаҥ јыгылзаҥ, тӧжӧгиҥ не болор?

Кырыган Иркит бойында сананды: „Колхозчылар бир тушта сууны алтын айактаҥ ичип турар деп, јаан улустар чын айткан. Ол ӧй келер! Мен темир атка мингеним јарт болды!“

Кичемкей, бойыныҥ тӧрӧл колхозында эҥирге јетире айылдап алып, машинага келеле, шофердиҥ јерине отурала, моторды таҥкылдадып ийди. Нюся оныҥ оҥ јанына отурды.

Машина кӱркӱреген бойынча, јылу кӱнге сӱгӱнип, кӱлӱмзиренип турган кырларга удура, ак кеен јаланла шургуп маҥтады.

Таҥ атту улустар олорды кожоҥло, сӱгӱнгеп кыйгыла, ойын-јыргалла ӱйдештилер. Кезиктери, кийининеҥ ары, бойлорыныҥ јӱгӱрӱктерин тыҥыда маҥтадып, ого једижерге санангандар, је ол сагышка бирӱзи де јединип болбоды.

Ответственный редактор В. С. Кыпчаков.

АН 18715 Сдано в набор 12/I-1945 г. Подписано к печати 20/VII-1945
чь ём 7,5. печатно... листа Учётно-авторских листов 7,15. Формат 6×9,
бол/ж 3000 ...

...издательства.